શ્રીગણેશાય નમઃ

શ્રીજાનકીવલ્લભો વિજયતે

શ્રીરામચરિતમાનસ

ષષ્ઠ સોપાન

લંકાકાંડ

શ્લોક

રામં કામારિસેવ્યં ભવભયહરણં કાલમત્તેભસિંહં
યોગીન્દ્રં જ્ઞાનગમ્યં ગુણનિધિમજિતં નિર્ગુણં નિર્વિકારમ્ ।
માયાતીતં સુરેશં ખલવધનિરતં બ્રહ્મવૃન્દૈકદેવં
વન્દે કન્દાવદાતં સરસિજનયનં દેવમુર્વીશરૂપમ્ ॥ ૧॥

કામદેવના શત્રુ શિવજીના સેવ્ય, ભવ(જન્મ-મૃત્યુ)ના ભયને હરનારા, કાળરૂપી મદમસ્ત હાથીને માટે સિંહ સમાન, યોગીઓના સ્વામી (યોગેશ્વર), જ્ઞાન દ્વારા જાણવા યોગ્ય, ગુણોના ભંડાર, અજેય, નિર્ગુણ, નિર્વિકાર, માયાથી પર, દેવતાઓના સ્વામી, દુષ્ટોના વધમાં તત્પર, બ્રાહ્મણવૃંદના એક માત્ર દેવ (રક્ષક), જળવાળા મેઘની સમાન સુંદર શ્યામ, કમળના જેવાં નેત્રોવાળા, પૃથ્વીપતિ (રાજા)ના રૂપમાં પરમદેવ શ્રીરામજીની હું વંદના કરું છું. ॥ ૧॥

શઙ્ખેન્દ્વાભમતીવસુન્દરતનું શાર્દૂલચર્મામ્બરં
કાલવ્યાલકરાલભૂષણધરં ગઙ્ગાશશાઙ્કપ્રિયમ્ ।
કાશીશં કલિકલ્મષૌઘશમનં કલ્યાણકલ્પદ્રુમં
નૌમીડ્યં ગિરિજાપતિં ગુણનિધિં કન્દર્પહં શઙ્કરમ્ ॥ ૨॥

શંખ અને ચન્દ્ર જેવી કાંતિના અત્યંત સુંદર શરીરવાળા, વ્યાઘ્રચર્મનાં વસ્ત્રવાળા, કાળના સમાન [અથવા કાળા રંગના] ભયાનક સર્પોનાં ભૂષણ ધારણ કરનારા, ગંગા અને ચન્દ્રમાના પ્રેમી, કાશીપતિ, કળિયુગના પાપસમૂહનો નાશ કરનારા, કલ્યાણના કલ્પવૃક્ષ, ગુણોના નિધાન અને કામદેવને ભસ્મ કરનારા પાર્વતિપતિ વંદનીય શ્રીશંકરજીને હું નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૨॥

VISIT…

LANZAROTE Caliente.com

યો દદાતિ સતાં શમ્ભુઃ કૈવલ્યમપિ દુર્લભમ્ ।
ખલાનાં દણ્ડકૃદ્યોઽસૌ શઙ્કરઃ શં તનોતુ મે ॥ ૩॥

જે સત્પુરુષોને અત્યંત દુર્લભ કૈવલ્યમુક્તિ સુદ્ધાં આપી દે છે અને જે દુષ્ટોને દંડ આપનારા છે, તે કલ્યાણકારી શ્રીશંભુ મારા કલ્યાણનો વિસ્તાર કરે. ॥ ૩॥

દો૦ – લવ નિમેષ પરમાનુ જુગ બરષ કલપ સર ચંડ ।
ભજસિ ન મન તેહિ રામ કો કાલુ જાસુ કોદંડ ॥

લવ, નિમેષ, પરમાણુ, વર્ષ, યુગ અને કલ્પ જેમનાં પ્રચંડ બાણ છે અને કાળ જેમનું ધનુષ છે, હે મન! તું એ શ્રીરામજીને કેમ નથી ભજતું? ॥ ૪॥

સો૦ – સિંધુ બચન સુનિ રામ સચિવ બોલિ પ્રભુ અસ કહેઉ ।
અબ બિલંબુ કેહિ કામ કરહુ સેતુ ઉતરૈ કટકુ ॥ ૧॥

સમુદ્રનાં વચન સાંભળીને પ્રભુ શ્રીરામજીએ મંત્રીઓને બોલાવીને આવું કહ્યું – હવે, વિલંબ શા માટે થઈ રહ્યો છે? સેતુ તૈયાર કરો, જેથી સેના પાર ઊતરે.

સુનહુ ભાનકુલ કેતુ જામવંત કર જોરિ કહ ।
નાથ નામ તવ સેતુ નર ચઢ઼િ ભવ સાગર તરહિં ॥ ૨॥

જામ્બવાને હાથ જોડીને કહ્યું – હે સૂર્યકુળની ધ્વજા-સ્વરૂપ (કીર્તિને વધારનારા) શ્રીરામજી! સાંભળો. હે નાથ! [સર્વથી મોટો] સેતુ તો આપનું નામ જ છે, જેના પર ચઢીને (જેનો આશ્રય લઈને) મનુષ્ય સંસારરૂપી સમુદ્રને પાર થઈ જાય છે.

ચૌ૦ – યહ લઘુ જલધિ તરત કતિ બારા। અસ સુનિ પુનિ કહ પવનકુમારા ॥
પ્રભુ પ્રતાપ બડ઼વાનલ ભારી। સોષેઉ પ્રથમ પયોનિધિ બારી ॥ ૧॥

પછી આ નાનકડો સમુદ્ર પાર કરવામાં કેટલી વાર લાગશે? આવું સાંભળીને, પછી પવનપુત્ર શ્રીહનુમાનજીએ કહ્યું – પ્રભુનો પ્રતાપ ભારે વડવાનળ સમાન છે. તેણે અગાઉ સમુદ્રના જળને શોષી લીધું હતું. ॥ ૧॥

તવ રિપુ નારિ રુદન જલ ધારા। ભરેઉ બહોરિ ભયઉ તેહિં ખારા ॥
સુનિ અતિ ઉકુતિ પવનસુત કેરી। હરષે કપિ રઘુપતિ તન હેરી ॥ ૨॥

પરંતુ આપના શત્રુઓની સ્ત્રીઓનાં આંસુઓની ધારાથી આ ફરી ભરાઈ ગયો અને તેથી જ ખારો પણ થઈ ગયો. હનુમાનજીની આ અત્યુક્તિ (અલંકારપૂર્ણ યુક્તિ) સાંભળીને વાનરો શ્રીરઘુનાથજીની સામે જોઈને હર્ષિત થઈ ગયા. ॥ ૨॥

જામવંત બોલે દોઉ ભાઈ। નલ નીલહિ સબ કથા સુનાઈ ॥
રામ પ્રતાપ સુમિરિ મન માહીં। કરહુ સેતુ પ્રયાસ કછુ નાહીં ॥ ૩॥

જામ્બવાને નલ-નીલ બંને ભાઈઓને બોલાવી તેમને સમસ્ત કથા કહી સંભળાવી [અને કહ્યું–] મનમાં શ્રીરામજીના પ્રતાપનું સ્મરણ કરીને સેતુ તૈયાર કરો, [રામ પ્રતાપથી] કંઈ પણ પરિશ્રમ નહીં થાય. ॥ ૩॥

બોલિ લિએ કપિ નિકર બહોરી। સકલ સુનહુ બિનતી કછુ મોરી॥
રામ ચરન પંકજ ઉર ધરહૂ। કૌતુક એક ભાલુ કપિ કરહૂ॥ ૪॥

પછી વાનરોના સમૂહને બોલાવી લીધો [અને કહ્યું –] આપ સર્વે લોકો મારી થોડીક વિનંતી સાંભળો. પોતાના હૃદયમાં શ્રીરામજીનાં ચરણકમળોને ધારણ કરી લો અને સર્વે રીંછ અને વાનર એક ખેલ કરો. ॥ ૪॥

ધાવહુ મર્કટ બિકટ બરૂથા। આનહુ બિટપ ગિરિન્હ કે જૂથા॥
સુનિ કપિ ભાલુ ચલે કરિ હૂહા। જય રઘુબીર પ્રતાપ સમૂહા॥ ૫॥

વિકટ વાનરોના સમૂહ દોડી જાઓ અને વૃક્ષો તથા પર્વતોના સમૂહોને ઉખાડી લાવો. આ સાંભળીને વાનરો અને રીંછો હૂહ (હુંકાર) કરીને અને શ્રીરઘુનાથજીના પ્રતાપ સમૂહનો [અથવા પ્રતાપના પુંજ શ્રીરામચન્દ્રજીનો] જય પોકારતાં ચાલ્યાં. ॥ ૫॥

દો૦ – અતિ ઉતંગ ગિરિ પાદપ લીલહિં લેહિં ઉઠાઈ।
આનિ દેહિં નલ નીલહિ રચહિં તે સેતુ બનાઈ॥ ૧॥

ઘણાં ઊંચા-ઊંચા પર્વતો અને વૃક્ષોને ખેલની જેમ જ [ઉખાડીને] ઉઠાવી લે છે અને લાવી-લાવીને નલ-નીલને આપે છે. તેઓ યોગ્ય રીતે ઘડીને [સુંદર] સેતુ બનાવે છે. ॥ ૧॥

ચૌ૦ – સૈલ બિસાલ આનિ કપિ દેહીં। કંદુક ઇવ નલ નીલ તે લેહીં॥
દેખિ સેતુ અતિ સુંદર રચના। બિહસિ કૃપાનિધિ બોલે બચના॥ ૧॥

વાનરો મોટા મોટા પહાડ લાવી-લાવીને આપે છે અને નલ-નીલ તેમને દડાની જેમ લઈ લે છે. સેતુની અત્યંત સુંદર રચના જોઈને કૃપાસિંધુ શ્રીરામજી હસીને વચન બોલ્યા – ॥ ૧॥

પરમ રમ્ય ઉત્તમ યહ ધરની। મહિમા અમિત જાઇ નહિં બરની॥
કરિહઉઁ ઇહાઁ સંભુ થાપના। મોરે હૃદયઁ પરમ કલપના॥ ૨॥

આ (અહીંની) ભૂમિ પરમ રમણીય અને ઉત્તમ છે. એનો અસીમ મહિમા વર્ણન કરી શકાતો નથી. હું અહીં શિવજીની સ્થાપના કરીશ. મારા હૃદયમાં આ મહાન સંકલ્પ છે. ॥ ૨॥

સુનિ કપીસ બહુ દૂત પઠાએ। મુનિબર સકલ બોલિ લૈ આએ॥
લિંગ થાપિ બિધિવત કરિ પૂજા। સિવ સમાન પ્રિય મોહિ ન દૂજા॥ ૩॥

શ્રીરામજીનાં વચન સાંભળીને વાનરરાજ સુગ્રીવે ઘણા જ દૂત મોકલ્યા, જે સર્વે શ્રેષ્ઠ મુનિઓને બોલાવીને લઈ આવ્યા. શિવલિંગની સ્થાપના કરીને વિધિપૂર્વક તેનું પૂજન કર્યું. [પછી ભગવાન બોલ્યા –] શિવજી સમાન મને અન્ય કોઈ પ્રિય નથી. ॥ ૩॥

ચૌ૦ – અસ કૌતુક બિલોકિ દ્વૌ ભાઈ। બિહઁસિ ચલે કૃપાલ રઘુરાઈ ॥
સેન સહિત ઉતરે રઘુબીરા। કહિ ન જાઇ કપિ જૂથપ ભીરા ॥ ૧॥

કૃપાળુ રઘુનાથજી [તથા લક્ષ્મણજી] બંને ભાઈ આવું કૌતુક જોઈને હસતાં હસતાં ચાલ્યા. શ્રીરઘુવીર સેના સાથે સમુદ્ર પાર થઈ ગયા. વાનરો અને એમના સેનાપતિઓની ભીડ કહી નથી શકાતી. ॥ ૧॥

સિંધુ પાર પ્રભુ ડેરા કીન્હા। સકલ કપિન્હ કહુઁ આયસુ દીન્હા ॥
ખાહુ જાઇ ફલ મૂલ સુહાએ। સુનત ભાલુ કપિ જહઁ તહઁ ધાએ ॥ ૨॥

પ્રભુએ સમુદ્ર પાર ઉતારો કર્યો અને સર્વે વાનરોને આજ્ઞા આપી કે તમે જઈને સુંદર ફળ-મૂળ ખાઓ. આ સાંભળતાં જ રીંછ-વાનર આમ-તેમ દોડી પડ્યાં. ॥ ૨॥

સબ તરુ ફરે રામ હિત લાગી। રિતુ અરુ કુરિતુ કાલ ગતિ ત્યાગી ॥
ખાહિં મધુર ફલ બિટપ હલાવહિં। લંકા સન્મુખ સિખર ચલાવહિં ॥ ૩॥

શ્રીરામજીના હિત(સેવા)ને માટે સર્વ વૃક્ષ ઋતુ-કુઋતુ - સમયની ગતિ ત્યજીને ફળી ઉઠ્યાં. વાનર-રીંછ મીઠાં મીઠાં ફળ ખાઈ રહ્યાં છે, વૃક્ષોને હલાવી રહ્યાં છે અને પર્વતોનાં શિખરોને લંકાની સામે ફેંકી રહ્યાં છે. ॥ ૩॥

જહઁ કહુઁ ફિરત નિસાચર પાવહિં। ઘેરિ સકલ બહુ નાચ નચાવહિં ॥
દસનન્હિ કાટિ નાસિકા કાના। કહિ પ્રભુ સુજસુ દેહિં તબ જાના ॥ ૪॥

હરતાં-ફરતાં જ્યાં કોઈ રાક્ષસને પામી જાય છે તો સર્વે તેને ઘેરીને ખૂબ નાચ નચાવે છે અને દાંતોથી તેનાં નાક-કાન કાપીને પ્રભુનો સુયશ કહીને (અથવા કહેવડાવીને) પછી તેને જવા દે છે. ॥ ૪॥

જિન્હ કર નાસા કાન નિપાતા। તિન્હ રાવનહિ કહી સબ બાતા ॥
સુનત શ્રવન બારિધિ બંધાના। દસમુખ બોલિ ઉઠા અકુલાના ॥ ૫॥

જે રાક્ષસોનાં નાક અને કાન કાપી નાખવામાં આવ્યાં, તેમણે રાવણને સર્વ સમાચાર કહ્યા. 'સમુદ્ર [પર સેતુ] બાંધ્યો ગયો' કાનેથી સાંભળતાં જ રાવણ ગભરાઈને દશે મુખથી બોલી ઊઠ્યો ॥ ૫॥

દો૦ – બાઁધ્યો બનનિધિ નીરનિધિ જલધિ સિંધુ બારીસ।
સત્ય તોયનિધિ કંપતિ ઉદધિ પયોધિ નદીસ ॥ ૫॥

અરે વનનિધિને! અરે નીરનિધિને! અરે જલધિને! અરે સિંધુને! અરે વારીશને! અરે તોયનિધિને! અરે કંપતિને! અરે ઉદધિને! અરે પયોધિને! અરે નદીશને! શું સાચેસાચ જ બાંધી લીધો? (આ પ્રમાણે દસે મુખથી સમુદ્રના એક એક નામ એટલે દસ નામ લઈને સુનિશ્ચિત કરે છે કે ખરેખર આવું કરી નાખવામાં આવ્યું!! ॥ ૫॥

ચૌ૦ – નિજ બિકલતા બિચારિ બહોરી। બિહઁસિ ગયઉ ગૃહ કરિ ભય ભોરી ॥
મંદોદરીં સુન્યો પ્રભુ આયો। કૌતુકહીં પાથોધિ બઁધાયો ॥ ૧॥

પછી પોતાની વ્યાકુળતાને સમજીને [ઉપરથી] હસતો, ભયને ભુલાવીને રાવણ મહેલે ગયો. [જ્યારે] મંદોદરીએ સાંભળ્યું કે પ્રભુ શ્રીરામજી આવી ગયા છે અને એમણે ખેલમાં જ સમુદ્રને બંધાવી દીધો છે – ॥ ૧॥

કર ગહિ પતિહિ ભવન નિજ આની । બોલી પરમ મનોહર બાની ॥
ચરન નાઈ સિરુ અંચલુ રોપા । સુનહુ બચન પિય પરિહરિ કોપા ॥ ૨॥

[પછી] તે હાથ પકડીને, પતિને પોતાના મહેલમાં લાવીને પરમ મનોહર વાણી બોલ્યાં. ચરણોમાં શીશ નમાવીને તેણીએ પોતાનો ખોળો પાથર્યો અને કહ્યું – હે પ્રિયતમ! ક્રોધ ત્યાગીને મારું વચન સાંભળો. ॥ ૨॥

નાથ બયરુ કીજે તાહી સોં । બુધિ બલ સકિઅ જીતિ જાહી સોં ॥
તુમ્હહિ રઘુપતિહિ અંતર કૈસા । ખલુ ખદ્યોત દિનકરહિ જૈસા ॥ ૩॥

હે નાથ! વેર તેની સાથે જ કરવું જોઈએ કે જેને બુદ્ધિ અને બળ દ્વારા જીતી શકાય. આપનામાં અને શ્રીરઘુનાથજીમાં નિશ્ચયે જ કેવું અંતર છે, જેવું આગિયા અને અને સૂર્યમાં! ॥ ૩॥

અતિ બલ મધુ કૈટભ જેહિં મારે । મહાબીર દિતિસુત સંઘારે ॥
જેહિં બલિ બાँધિ સહજભુજ મારા । સોઈ અવતરેઉ હરન મહિ ભારા ॥ ૪॥

જેમણે [વિષ્ણુરૂપમાં] અત્યંત બળવાન મધુ અને કૈટભ [દૈત્ય] માર્યા અને [વારાહ અને નૃસિંહરૂપે] મહાન્ શૂરવીર દિતિના પુત્રો હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુનો સંહાર કર્યો; જેમણે વામનરૂપે બલિને બાંધ્યો અને પરશુરામરૂપે સહસ્રબાહુને હણ્યો, તે જ ભગવાન પૃથ્વીનો ભાર હરવા માટે રામરૂપે અવતીર્ણ થયા છે! ॥ ૪॥

તાસુ બિરોધ ન કીજિઅ નાથા । કાલ કરમ જિવ જાકેં હાથા ॥ ૫॥

હે નાથ ! જેમના હાથમાં કાળ, કર્મ અને જીવ સર્વે છે, તેમનો વિરોધ ન કરો. (અર્થાત્ કાળ કર્મ અને જીવ સર્વેના જે નાથ છે; અને તમે જીવ છો, તમારા પણ તેઓ નાથ છે, તેથી તમેય તેમના અધિકાર બહાર નથી). ॥ ૫॥

દો૰ – રામહિ સૌંપિ જાનકી નાઈ કમલ પદ માથ ।
સુત કહુઁ રાજ સમર્પિ બન જાઈ ભજિઅ રઘુનાથ ॥ ૬॥

શ્રીરામજીના ચરણકમળોમાં સિર નમાવીને તેમની શરણમાં જઈને એમને જાનકીજી સોંપી દો અને આપ પુત્રને રાજ્ય આપીને વનમાં જઈને શ્રીરઘુનાથજીનું ભજન કરો. ॥ ૬॥

ચૌ૰ – નાથ દીનદયાલ રઘુરાઈ । બાઘઉ સનમુખ ગએँ ન ખાઈ ॥
ચાહિઅ કરન સો સબ કરિ બીતે । તુમ્હ સુર અસુર ચરાચર જીતે ॥ ૧॥

હે નાથ! શ્રીરઘુનાથજી તો દીનો પર દયા કરનારા છે. સન્મુખ (શરણે) જવાથી તો વાઘ પણ નથી ખાતો. આપે જે કંઈ કરવું જોઈતું હતું, તે સર્વે આપ કરી ચૂક્યા. આપે દેવતા, રાક્ષસ તથા ચર-અચર સર્વેને જીતી લીધા. ॥ ૧॥

સંત કહહિં અસિ નીતિ દસાનન। ચૌથેંપન જાઇહિ નૃપ કાનન॥
તાસુ ભજનુ કીજિઅ તહઁ ભર્તા। જો કર્તા પાલક સંહર્તા॥ ૨॥

હે દશમુખ! સંતજન આવી નીતિ કહે છે કે ચોથી અવસ્થા(વૃદ્ધાવસ્થા)માં રાજાએ વનમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ. હે સ્વામી! ત્યાં (વનમાં) આપ એમનું ભજન કરો જે સૃષ્ટિના રચનારા, પાળનારા અને સંહાર કરનારા છે. ॥ ૨॥

સોઇ રઘુબીર પ્રનત અનુરાગી। ભજહુ નાથ મમતા સબ ત્યાગી॥
મુનિબર જતનુ કરહિં જેહિ લાગી। ભૂપ રાજુ તજિ હોહિં બિરાગી॥ ૩॥

હે નાથ! આપ વિષયોની સમસ્ત મમતા છોડીને તે જ શરણાગત પર પ્રેમ કરનારા ભગવાનનું ભજન કરો. જેના માટે શ્રેષ્ઠ મુનિ સાધન કરે છે અને રાજા રાજ્ય છોડીને વૈરાગી થઈ જાય છે – ॥ ૩॥

સોઇ કોસલાધીસ રઘુરાયા। આયઉ કરન તોહિ પર દાયા॥
જૌં પિય માનહુ મોર સિખાવન। સુજસુ હોઇ તિહુઁ પુર અતિ પાવન॥ ૪॥

તે જ કૌશલાધીશ શ્રીરઘુનાથજી આપ પર દયા કરવા આવ્યા છે. હે પ્રિયતમ! જો આપ મારી શિખામણ માની લેશો તો આપનો અત્યંત પવિત્ર અને સુંદર યશ ત્રણેય લોકમાં પ્રસરી જશે. ॥ ૪॥

દો૦ – અસ કહિ નયન નીર ભરિ ગહિ પદ કંપિત ગાત।
નાથ ભજહુ રઘુનાથહિ અચલ હોઇ અહિવાત॥ ૭॥

આવું કહીને, નેત્રોમાં [કરુણાનું] જળ ભરીને અને પતિના ચરણ પકડીને ધ્રુજતાં શરીરે મંદોદરીએ કહ્યું – હે નાથ! શ્રીરઘુનાથજીનું ભજન કરો, જેથી મારું સૌભાગ્ય અખંડ થઈ જાય. ॥ ૭॥

તબ રાવન મયસુતા ઉઠાઈ। કહૈ લાગ ખલ નિજ પ્રભુતાઈ॥
સુનુ તૈં પ્રિયા બૃથા ભય માના। જગ જોધા કો મોહિ સમાના॥ ૧॥

ત્યારે રાવણે મંદોદરીને ઉઠાડી અને તે દુષ્ટ તેને પોતાની પ્રભુતા કહેવા લાગ્યો – હે પ્રિયે! સાંભળ, તેં વ્યર્થ જ ભય માની રાખ્યો છે. બતાવ તો જગતમાં મારા જેવો યોદ્ધા છે કોઈ? ॥ ૧॥

બરુન કુબેર પવન જમ કાલા। ભુજ બલ જિતેઉઁ સકલ દિગપાલા॥
દેવ દનુજ નર સબ બસ મોરેં। કવન હેતુ ઉપજા ભય તોરેં॥ ૨॥

વરુણ, કુબેર, પવન, યમરાજ, કાળ આદિ સર્વે દિગ્પાળોનેય મેં મારી ભુજાઓના બળે જીતી લીધા છે. દેવો, દાનવો અને મનુષ્યો સર્વે મારા વશમાં છે. પછી તને આ ભય કયા કારણે ઉત્પન્ન થઈ ગયો? ॥ ૨॥

નાના બિધિ તેહિ કહેસિ બુઝાઈ। સભાઁ બહોરિ બૈઠ સો જાઈ॥
મંદોદરીં હૃદયઁ અસ જાના। કાલ બસ્ય ઉપજા અભિમાના॥ ૩॥

આ પ્રમાણે રાવણે અનેક પ્રકારે મંદોદરીને સમજાવીને કહ્યું અને તે પાછો સભામાં જઈને બેસી ગયો. મંદોદરીએ હૃદયમાં એમ માની લીધું કે કાળને વશ હોવાથી પતિને અભિમાન થઈ ગયું છે. ॥ ૩॥

સભાઁ આઈ મંત્રિન્હ તેહિં બૂઝા । કરબ કવન બિધિ રિપુ સૈં જૂઝા ॥
કહહિં સચિવ સુનુ નિસિચર નાહા । બાર બાર પ્રભુ પૂછહુ કાહા ॥ ૪॥

સભામાં આવીને તેણે મંત્રીઓને પૂછ્યું કે શત્રુની સાથે કઈ રીતે યુદ્ધ કરવું પડશે? મંત્રી કહેવા લાગ્યા – હે રાક્ષસોના નાથ! હે પ્રભુ! સાંભળો, આપ વારંવાર શું પૂછો છો? ॥ ૪॥

કહહુ કવન ભય કરિઅ બિચારા । નર કપિ ભાલુ અહાર હમારા ॥ ૫॥

કહો તો [એવો] કયો મોટો ભય છે, જેનો વિચાર કરાય? (ભયની વાત જ શું છે?) મનુષ્ય અને વાનર-રીંછ તો અમારા ભોજન [ની સામગ્રી] છે. ॥ ૫॥

દો૦ – સબ કે બચન શ્રવન સુનિ કહ પ્રહસ્ત કર જોરિ ।
નીતિ બિરોધ ન કરિઅ પ્રભુ મંત્રિન્હ મતિ અતિ થોરિ ॥ ૮॥

કાનોથી સર્વેનાં વચન સાંભળીને [રાવણનો પુત્ર] પ્રહસ્ત હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો – હે પ્રભુ! નીતિના વિરુદ્ધ કંઈ પણ ન કરવું જોઈએ, મંત્રીઓમાં ઘણી જ ઓછી બુદ્ધિ છે. ॥ ૮॥

ચૌ૦ – કહહિં સચિવ સઠ ઠકુરસોહાતી । નાથ ન પૂર આવ એહિ ભાઁતી ॥
બારિધિ નાઘિ એક કપિ આવા । તાસુ ચરિત મન મહુઁ સબુ ગાવા ॥ ૧॥

આ સર્વે મૂર્ખ (ખુશામતી) મંત્રીઓ ઉપર ઉપરથી ખુશામત કરી રહ્યા છે. હે નાથ! આ પ્રમાણેની વાતોથી પૂરું નહીં પડે. એક જ વાનર સમુદ્ર ઓળંગીને આવ્યો હતો. તેનું ચરિત્ર સર્વે લોકો હજી પણ મનમાં ને મનમાં ગાયા કરે છે (સ્મરણ કરે રાખે છે). ॥ ૧॥

છુધા ન રહી તુમ્હહિ તબ કાહૂ । જારત નગરુ કસ ન ધરિ ખાહૂ ॥
સુનત નીક આગેં દુખ પાવા । સચિવન અસ મત પ્રભુહિ સુનાવા ॥ ૨॥

તે સમયે તમારા લોકોમાંથી કોઈનેય ભૂખ ન હતી? [વાનર તો તમારું ભોજન જ છે, તો પછી] નગર બાળતી વખતે તેને પકડીને કેમ ન ખાઈ લીધો? આ મંત્રીઓએ સ્વામી(આપ)ને એવી સંમતિ સંભળાવી છે જે સાંભળવામાં સારી છે પણ એનાથી આગળ ચાલીને દુઃખ ભોગવવું પડશે. ॥ ૨॥

જેહિં બારીસ બઁધાયઉ હેલા । ઉતરેઉ સેન સમેત સુબેલા ॥
સો ભનુ મનુજ ખાબ હમ ભાઈ । બચન કહહિં સબ ગાલ ફુલાઈ ॥ ૩॥

જેણે ખેલખેલમાં જ સમુદ્ર બાંધી લીધો અને જે સેનાસહિત સુબેલ પર્વત પર આવી ઊતર્યો. હે ભાઈઓ! કહો તે સામાન્ય મનુષ્ય છે, જેને કહો છો કે અમે ખાઈ જઈશું? સર્વે ગાલ ફુલાવી ફુલાવીને (પાગલોની જેમ) વચન કહી રહ્યાં છો! ॥ ૩॥

તાત બચન મમ સુનુ અતિ આદર । જનિ મન ગુનહુ મોહિ કરિ કાદર ॥
પ્રિય બાની જે સુનહિં જે કહહીં । ઐસે નર નિકાય જગ અહહીં ॥ ૪॥

હે તાત! મારાં વચનોને ઘણા આદરથી (બહુ ધ્યાનથી) સાંભળો. મને મનથી કાયર ન સમજી લેજો. જગતમાં એવા મનુષ્યોનાં ટોળેટોળાં છે, જે પ્રિય [મુખ પર મીઠી લાગનારી] વાત જ સાંભળે છે અને કહે છે. ॥ ૪॥

બચન પરમ હિત સુનત કઠોરે । સુનહિં જે કહહિં તે નર પ્રભુ થોરે ॥
પ્રથમ બસીઠ પઠઉ સુનુ નીતી । સીતા દેઇ કરહુ પુનિ પ્રીતી ॥ ૫॥

હે પ્રભો! સાંભળવામાં કઠોર પરંતુ [પરિણામમાં] પરમ હિતકારી વચન જે સાંભળે અને કહે છે, તે મનુષ્ય ઘણા જ ઓછા છે. નીતિ સાંભળો, [તે મુજબ] પહેલા દૂત મોકલો અને [પછી] સીતાને સોંપીને શ્રીરામજી સાથે પ્રીતિ [મેળ] સાધી લો. ॥ ૫॥

દો૦ – નારિ પાઇ ફિરિ જાહિં જૌં તૌ ન બઢ઼ાઇઅ રારિ ।
નાહિં ત સન્મુખ સમર મહિ તાત કરિઅ હઠિ મારિ ॥ ૯॥

જો તેઓ સ્ત્રી પામીને પાછા વળી જાય, ત્યારે તો [વ્યર્થ] ઝઘડો ન વધારો. નહિતર (જો ન વળે તો) હે તાત! સન્મુખ યુદ્ધભૂમિમાં તેમની સાથે હઠપૂર્વક (ઝઝૂમીને) યુદ્ધ કરો. ॥ ૯॥

ચૌ૦ – યહ મત જૌં માનહુ પ્રભુ મોરા । ઉભય પ્રકાર સુજસુ જગ તોરા ॥
સુત સન કહ દસકંઠ રિસાઈ । અસિ મતિ સઠ કેહિં તોહિ સિખાઈ ॥ ૧॥

હે પ્રભો! જો આપ મારી આ સદ્મતિ માનશો, તો જગતમાં બંનેય પ્રકારથી આપનો સુયશ થશે. રાવણે ગુસ્સે ભરાઈને પુત્રને કહ્યું – અરે મૂર્ખ! તને આવી બુદ્ધિ કોણે શિખવાડી? ॥ ૧॥

અબહીં તે ઉર સંસય હોઈ । બેનુમૂલ સુત ભયહુ ઘમોઈ ॥
સુનિ પિતુ ગિરા પરુષ અતિ ઘોરા । ચલા ભવન કહિ બચન કઠોરા ॥ ૨॥

હજી પણ હૃદયમાં સંશય (ભય) થઈ રહ્યો છે? હે પુત્ર! તું તો વાંસના મૂળમાં ઘમોઈ (જીવાત) થયો. (તું મારા વંશને અનુકૂળ કે અનુરૂપ ન થયો). પિતાની અત્યંત ઘોર અને કઠોર વાણી સાંભળીને પ્રહસ્ત ઉગ્ર વચન કહેતાં ઘેર ચાલ્યો ગયો. ॥ ૨॥

હિત મત તોહિ ન લાગત કૈસેં । કાલ બિબસ કહુઁ ભેષજ જૈસેં ॥
સંધ્યા સમય જાનિ દસસીસા । ભવન ચલેઉ નિરખત ભુજ બીસા ॥ ૩॥

હિતની સલાહ આપને એવી લાગતી (અસર કરતી) નથી જેમ મૃત્યુને વશ થયેલા[રોગી]ને દવા નથી લાગતી (લાગૂ પડતી નથી). સંધ્યાનો સમય જાણીને રાવણ પોતાની વીસેય ભુજાઓને જોતાં જોતાં મહેલે ચાલ્યો. ॥ ૩॥

લંકા સિખર ઉપર આગારા । અતિ બિચિત્ર તહઁ હોઇ અખારા ॥
બૈઠ જાઇ તેહિં મંદિર રાવન । લાગે કિંનર ગુન ગન ગાવન ॥ ૪॥
બાજહિં તાલ પખાઉજ બીના । નૃત્ય કરહિં અપછરા પ્રબીના ॥ ૫॥

લંકાના શિખર પર એક અત્યંત વિચિત્ર મહેલ હતો. ત્યાં નાચ-ગાનનો અખાડો જામતો હતો. રાવણ તે મહેલમાં જઈને બેસી ગયો. કિન્નર એના ગુણસમૂહોને ગાવા લાગ્યા. તાલ (કરતાલ), પખાવજ (મૃદંગ) અને વીણા વાગી રહ્યાં છે. નૃત્યમાં પ્રવીણ અપ્સરાઓ નાચી રહી છે. ॥ ૪-૫॥

દો૦ – સુનાસીર સત સરિસ સો સંતત કરઇ બિલાસ।
પરમ પ્રબલ રિપુ સીસ પર તદ્યપિ સોચ ન ત્રાસ ॥ ૧૦॥

તે નિરંતર સેંકડો ઇન્દ્રોની સમાન ભોગ-વિલાસ કરતો રહે છે. જોકે [શ્રીરામજી જેવા] અત્યંત પ્રબળ શત્રુ માથે છે તો પણ એને ન તો ચિંતા છે અને ન ડર જ છે. ॥ ૧૦॥

ચૌ૦ – ઇહાઁ સુબેલ સૈલ રઘુબીરા। ઉતરે સેન સહિત અતિ ભીરા॥
સિખર એક ઉતંગ અતિ દેખી। પરમ રમ્ય સમ સુભ્ર બિસેષી॥ ૧॥

અહીં શ્રીરઘુવીર સુબેલ પર્વત પર સેનાના મોટા સમૂહની સાથે ઊતર્યા. પર્વતના એકેએક બહુ ઊંચા, પરમ રમણીય, સમતળ અને વિશેષરૂપે ઉજ્જવળ શિખર જોઈને – ॥ ૧॥

તહઁ તરુ કિસલય સુમન સુહાએ। લછિમન રચિ નિજ હાથ ડસાએ॥
તા પર રુચિર મૃદુલ મૃગછાલા। તેહિં આસન આસીન કૃપાલા॥ ૨॥

ત્યાં લક્ષ્મણજીએ વૃક્ષોનાં કોમળ પાંદડાં અને સુંદર ફૂલ પોતાના હાથે સજાવીને બિછાવી દીધાં. તેની ઉપર સુંદર અને કોમળ મૃગચર્મ બિછાવી દીધું. એ જ આસન પર કૃપાળુ શ્રીરામજી વિરાજમાન હતા. ॥ ૨॥

પ્રભુ કૃત સીસ કપીસ ઉછંગા। બામ દહિન દિસિ ચાપ નિષંગા॥
દુહુઁ કર કમલ સુધારત બાના। કહ લંકેસ મંત્ર લગિ કાના॥ ૩॥

પ્રભુ શ્રીરામજીએ વાનરરાજ સુગ્રીવના ખોળામાં પોતાનું સિર મૂકેલું છે. તેમની ડાબી બાજુ ધનુષ તથા જમણી બાજુ ભાથો [રાખ્યો] છે. તે પોતાના બંને કર-કમળોથી બાણ સુધારી (સજાવી) રહ્યા છે. વિભીષણજી કાનમાં કંઈક સલાહ આપી રહ્યા છે. ॥ ૩॥

બડ઼ભાગી અંગદ હનુમાના। ચરન કમલ ચાપત બિધિ નાના॥
પ્રભુ પાછેં લછિમન બીરાસન। કટિ નિષંગ કર બાન સરાસન॥ ૪॥

પરમ ભાગ્યશાળી અંગદ અને હનુમાન અનેક પ્રકારે પ્રભુનાં ચરણકમળોને દબાવી રહ્યા છે. લક્ષ્મણજી કમરમાં ભાથો કસીને અને હાથોમાં ધનુષ-બાણ લઈને વીરાસનમાં પ્રભુની પાછળ સુશોભિત છે. ॥ ૪॥

દો૦ – એહિ બિધિ કૃપા રૂપ ગુન ધામ રામુ આસીન।
ધન્ય તે નર એહિં ધ્યાન જે રહત સદા લયલીન॥ ૧૧ (ક)॥

આ પ્રમાણે કૃપા, રૂપ (સૌંદર્ય) અને ગુણોના ધામ શ્રીરામજી વિરાજમાન છે. તે મનુષ્ય ધન્ય છે જે સદાય આ ધ્યાનમાં લીન રહે છે. ॥ ૧૧ (ક)॥

પૂરબ દિસા બિલોકિ પ્રભુ દેખા ઉદિત મયંક।
કહત સબહિ દેખહુ સસિહિ મૃગપતિ સરિસ અસંક॥ ૧૧ (ખ)॥

પૂર્વ દિશાની સામે જોઈને પ્રભુ શ્રીરામજીએ ચન્દ્રમાને ઉદિત થતો જોયો. પછી તે સર્વને કહેવા લાગ્યા – ચન્દ્રને જુઓ! કેવો સિંહ સમાન નીડર છે! ॥ ૧૧ (ખ)॥

ચૌ૦ – પૂરબ દિસિ ગિરિગુહા નિવાસી । પરમ પ્રતાપ તેજ બલ રાસી ॥
મત્ત નાગ તમ કુંભ બિદારી । સસિ કેસરી ગગન બન ચારી ॥ ૧॥

પૂર્વદિશારૂપી પર્વતની ગુફામાં રહેનારા, અત્યંત પ્રતાપ, તેજ અને બળનો ભંડાર આ ચન્દ્રમારૂપી સિંહ, અંધકારરૂપી મદોન્મત હાથીના મસ્તકને વિદીર્ણ કરીને આકાશરૂપી વનમાં નિર્ભય થઈને વિચરી રહ્યો છે. ॥ ૧॥

બિથુરે નભ મુકુતાહલ તારા । નિસિ સુંદરી કેર સિંગારા ॥
કહ પ્રભુ સસિ મહુઁ મેચકતાઈ । કહહુ કાહ નિજ નિજ મતિ ભાઈ ॥ ૨॥

આકાશમાં વિખરાયેલા તારા મોતીઓ સમાન છે, જે રાત્રિરૂપી સુંદર સ્ત્રીના શણગાર છે. પ્રભુએ કહ્યું – ભાઈઓ! ચન્દ્રમામાં જે કાળાશ છે તે શું છે? પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર કહો. ॥ ૨॥

કહ સુગ્રીવ સુનહુ રઘુરાઈ । સસિ મહુઁ પ્રગટ ભૂમિ કૈ ઝાઁઈ ॥
મારેઉ રાહુ સસિહિ કહ કોઈ । ઉર મહઁ પરી સ્યામતા સોઈ ॥ ૩॥

સુગ્રીવે કહ્યું – હે રઘુનાથજી! સાંભળો. ચન્દ્રમાં પૃથ્વીની છાયા દેખાઈ રહી છે. કોઈએ કહ્યું – ચન્દ્રને રાહુએ માર્યો હતો. તે જ [ઘાનો] કાળો ડાઘ હૃદય પર પડેલો છે. ॥ ૩॥

કોઉ કહ જબ બિધિ રતિ મુખ કીન્હા । સાર ભાગ સસિ કર હરિ લીન્હા ॥
છિદ્ર સો પ્રગટ ઇંદુ ઉર માહીં । તેહિ મગ દેખિઅ નભ પરિછાહીં ॥ ૪॥

કોઈ કહે છે – જ્યારે બ્રહ્માએ [કામદેવની સ્ત્રી] રતિનું મુખ બનાવ્યું ત્યારે તેણે ચન્દ્રમાનો સાર(સત્ત્વ)નો ભાગ કાઢી લીધો [જેથી રતિનું મુખ તો પરમ સુંદર બની ગયું, પરંતુ ચન્દ્રમાના હૃદયમાં કાણું થઈ ગયું]. તે જ છિદ્ર ચન્દ્રમાના હૃદયમાં હયાત છે, જેના માર્ગેથી આકાશની કાળી છાયા તેમાં દેખાય છે. ॥ ૪॥

પ્રભુ કહ ગરલ બંધુ સસિ કેરા । અતિ પ્રિય નિજ ઉર દીન્હ બસેરા ॥
બિષ સંજુત કર નિકર પસારી । જારત બિરહવંત નર નારી ॥ ૫॥

પ્રભુ શ્રીરામજીએ કહ્યું – વિષ ચન્દ્રમાનો ઘણો પ્રિય ભાઈ છે. એટલે તેણે વિષને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપી રાખ્યું છે. વિષયુક્ત પોતાના કિરણસમૂહો પ્રસરાવીને તે વિયોગી નર-નારીઓને બાળતો રહે છે. ॥ ૫॥

દો૦ – કહ હનુમંત સુનહુ પ્રભુ સસિ તુમ્હાર પ્રિય દાસ ।
તવ મૂરતિ બિધુ ઉર બસતિ સોઇ સ્યામતા અભાસ ॥ ૧૨ (ક) ॥

હનુમાનજીએ કહ્યું – હે પ્રભો! સાંભળો, ચન્દ્રમા આપનો પ્રિય દાસ છે. આપની સુંદર શ્યામ મૂર્તિ ચન્દ્રમાના હૃદયમાં વસે છે, તે જ શ્યામળતાની ઝલક ચન્દ્રમામાં છે. ॥ ૧૨ (ક)॥

નવાહ્ન પારાયણ, સાતમો વિશ્રામ

પવન તનય કે બચન સુનિ બિહઁસે રામુ સુજાન ।
દચ્છિન દિસિ અવલોકિ પ્રભુ બોલે કૃપા નિધાન ॥ ૧૨ (ખ) ॥

પવનપુત્ર હનુમાનજીનાં વચન સાંભળીને સુજ્ઞ શ્રીરામજી હસ્યા. પછી દક્ષિણ દિશા સામે જોઈને કૃપાનિધાન પ્રભુ બોલ્યા - ॥ ૧૨ (ખ)॥

ચૌ૦ – દેખુ બિભીષન દચ્છિન આસા । ઘન ઘમંડ દામિની બિલાસા ॥
મધુર મધુર ગરજઈ ઘન ઘોરા । હોઈ બૃષ્ટિ જનિ ઉપલ કઠોરા ॥ ૧॥

હે વિભીષણ! દક્ષિણ દિશા સામું જુઓ, વાદળ કેવું ઘેરાઈ રહ્યું છે અને વીજળી ચમકી રહી છે. ભયાનક વાદળ મીઠા-મીઠા સ્વરે ગરજી રહ્યું છે. ક્યાંક ઘોર વૃષ્ટિ કે કઠોર કરાનો વરસાદ ન થાય! ॥ ૧॥

કહત બિભીષન સુનહુ કૃપાલા । હોઈ ન તડ઼િત ન બારિદ માલા ॥
લંકા સિખર ઉપર આગારા । તહઁ દસકંધર દેખ અખારા ॥ ૨॥

વિભીષણ બોલ્યા - હે કૃપાળુ! સાંભળો, આ ન તો વીજળી છે, ન વાદળોની ઘટા. લંકાની ચોટી પર એક મહેલ છે. દશગ્રીવ રાવણ ત્યાં [નાચ-ગાનનો] અખાડો જોઈ રહ્યો છે. ॥ ૨॥

છત્ર મેઘડંબર સિર ધારી । સોઈ જનુ જલદ ઘટા અતિ કારી ॥
મંદોદરી શ્રવન તાટંકા । સોઈ પ્રભુ જનુ દામિની દમંકા ॥ ૩॥

રાવણે માથા પર મેઘાડંબર (વાદળોના ડંબર જેવું વિશાળ અને કાળું) છત્ર ધારણ કરી રાખ્યું છે. એ જ જાણે વાદળોની અત્યંત કાળી ઘટા છે. મંદોદરીના કાનમાં જે કર્ણફૂલ હલી રહ્યાં છે; હે પ્રભો! એ જ જાણે વીજળી ચમકી રહી છે. ॥ ૩॥

બાજહિં તાલ મૃદંગ અનૂપા । સોઈ રવ મધુર સુનહુ સુરભૂપા ॥
પ્રભુ મુસુકાન સમુઝિ અભિમાના । ચાપ ચઢ઼ાઈ બાન સંધાના ॥ ૪॥

હે દેવતાઓના સમ્રાટ! સાંભળો. અનુપમ તાલ અને મૃદંગ વાગી રહ્યાં છે. તે જ મધુર [ગર્જન] ધ્વનિ છે. રાવણનું અભિમાન સમજીને પ્રભુ મલકાયા. તેમણે ધનુષ ચઢાવીને તેના પર બાણનું સંધાન કર્યું, ॥ ૪॥

દો૦ – છત્ર મુકુટ તાટંક તબ હતે એકહીં બાન ।
સબ કેં દેખત મહિ પરે મરમુ ન કોઉ જાન ॥ ૧૩ (ક) ॥

અને એક જ બાણથી [રાવણનાં] છત્ર-મુગટ અને [મંદોદરીનાં] કર્ણફૂલ કાપી નાખ્યાં. બધાના જોતજોતામાં તે જમીન પર આવી પડ્યાં પણ એનો ભેદ (કારણ) કોઈએ ન જાણ્યો. ॥ ૧૩ (ક)॥

અસ કૌતુક કરિ રામ સર પ્રબિસેઉ આઈ નિષંગ ।
રાવન સભા સસંક સબ દેખિ મહા રસભંગ ॥ ૧૩ (ખ) ॥

આવો ચમત્કાર કરીને શ્રીરામજીનું બાણ [પાછું] આવીને [ફરીથી] ભાથામાં પેસી ગયું. આ મહાન રસ-ભંગ (રંગમાં ભંગ) જોઈને રાવણની સમસ્ત સભા ભયભીત થઈ ગઈ. ॥ ૧૩ (ખ)॥

ચૌ૦ – કંપ ન ભૂમિ ન મરુત બિસેષા। અસ્ત્ર સસ્ત્ર કછુ નયન ન દેખા ॥
સોચહિં સબ નિજ હૃદય મઝારી। અસગુન ભયઉ ભયંકર ભારી ॥ ૧॥

ન ધરતીકંપ થયો, ન ઘણા જોશથી હવા (આંધી) ચાલી. ન કોઈ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર જ નેત્રોએ જોયાં [તો પછી આ છત્ર, મુગટ અને કર્ણફૂલ કેવી રીતે કપાઈને પડી ગયાં?] સર્વે પોતપોતાના હૃદયમાં વિચારી રહ્યા છે કે આ મોટા ભયંકર અપશુકન થયાં! ॥ ૧॥

દસમુખ દેખિ સભા ભય પાઈ। બિહસિ બચન કહ જુગુતિ બનાઈ ॥
સિરઉ ગિરે સંતત સુભ જાહી। મુકુટ પરે કસ અસગુન તાહી ॥ ૨॥

સભાને ભયભીત જોઈને રાવણે હસીને યુક્તિ રચીને આ વચન કહ્યાં - મસ્તકોનું પડવું પણ જેને માટે નિરંતર શુભ થતું રહ્યું છે, તેને માટે મુગટનું પડવું એ અપશુકન કેવું? ॥ ૨॥

સયન કરહુ નિજ નિજ ગૃહ જાઈ। ગવને ભવન સકલ સિર નાઈ ॥
મંદોદરી સોચ ઉર બસેઊ। જબ તે શ્રવનપૂર મહિ ખસેઊ ॥ ૩॥

પોતપોતાના ઘેર જઈને ઊંઘી જાઓ[ડરવાની કોઈ વાત નથી]. ત્યારે સર્વે લોકો માથું નમાવીને ઘેર ગયા. જ્યારથી કર્ણફૂલ પૃથ્વી પર પડ્યું, ત્યારથી મંદોદરીના હૃદયમાં શોક વસી ગયો. ॥ ૩॥

સજલ નયન કહ જુગ કર જોરી। સુનહુ પ્રાનપતિ બિનતી મોરી ॥
કંત રામ બિરોધ પરિહરહૂ। જાનિ મનુજ જનિ હઠ મન ધરહૂ ॥ ૪॥

નેત્રોમાં જળ ભરીને, બંને હાથ જોડીને તે [રાવણને] કહેવા લાગી - હે પ્રાણનાથ! મારી વિનંતી સાંભળો. હે પ્રિયતમ! શ્રીરામ સાથેનો વિરોધ છોડી દો. તેમને મનુષ્ય જાણીને મનમાં હઠ ન પકડી રાખો. ॥ ૪॥

દો૦ – બિસ્વરૂપ રઘુબંસ મનિ કરહુ બચન બિસ્વાસુ।
લોક કલ્પના બેદ કર અંગ અંગ પ્રતિ જાસુ ॥ ૧૪॥

મારાં આ વચનો ઉપર વિશ્વાસ કરો કે રઘુકુળ શિરોમણિ શ્રીરામચન્દ્રજી વિશ્વરૂપ છે – (આ સમસ્ત વિશ્વ તેમનું જ રૂપ છે). વેદ જેમના અંગેઅંગમાં લોકોની કલ્પના કરે છે. ॥ ૧૪॥

ચૌ૦ – પદ પાતાલ સીસ અજ ધામા। અપર લોક અઁગ અઁગ બિશ્રામા ॥
ભૃકુટિ બિલાસ ભયંકર કાલા। નયન દિવાકર કચ ઘન માલા ॥ ૧॥

પાતાળ [જે વિશ્વરૂપ ભગવાનના] ચરણ છે, બ્રહ્મલોક માથું છે, અન્ય (વચના સર્વે) લોકોનો વિશ્રામ (સ્થિતિ) જેમના અન્ય જુદાં જુદાં અંગો ઉપર છે. ભયંકર કાળ જેમના ભૃકુટિસંચાલન (ભ્રમરોનું ફરવું) છે. સૂર્ય નેત્ર છે, વાદળોનો સમૂહ વાળ છે. ॥ ૧॥

જાસુ ઘ્રાન અસ્વિનીકુમારા। નિસિ અરુ દિવસ નિમેષ અપારા ॥
શ્રવન દિસા દસ બેદ બખાની। મારુત સ્વાસ નિગમ નિજ બાની ॥ ૨॥

અશ્વિનીકુમાર જેમની નાસિકા છે, રાત અને દિવસ જેમના અપાર નિમેષ (પલક મારવું અને ખોલવાં) છે. દશે દિશાઓ કાન છે, વેદ આવું કહે છે. વાયુ શ્વાસ છે અને વેદ જેમની પોતાની વાણી છે. ॥ ૨॥

અધર લોભ જમ દસન કરાલા । માયા હાસ બાહુ દિગપાલા ॥
આનન અનલ અંબુપતિ જીહા । ઉતપતિ પાલન પ્રલય સમીહા ॥ ૩॥

લોભ જેમના અધર (હોઠ) છે, યમરાજ ભયાનક દાંત છે, માયા હાસ્ય છે, દિગ્પાળ ભુજાઓ છે, અગ્નિ મુખ છે, વરુણ જીભ છે. ઉત્પત્તિ, પાલન અને પ્રલય જેમની ચેષ્ટા (ક્રિયા) છે. ॥ ૩॥

રોમ રાજિ અષ્ટાદસ ભારા । અસ્થિ સૈલ સરિતા નસ જારા ॥
ઉદર ઉદધિ અધગો જાતના । જગમય પ્રભુ કા બહુ કલપના ॥ ૪॥

અઢાર પ્રકારની અસંખ્ય વનસ્પતિઓ જેમની રોમાવલિ છે, પર્વત અસ્થિઓ છે, નદીઓ નસોની જાળ છે, સમુદ્ર પેટ છે અને નરક જેમની નીચેની ઇન્દ્રિયો છે. આ પ્રકારે પ્રભુ વિશ્વમય છે, વધુ કલ્પના (ઊહાપોહ) શું કરવામાં આવે? ॥ ૪॥

દો૦ – અહંકાર સિવ બુદ્ધિ અજ મન સસિ ચિત્ત મહાન ।
મનુજ બાસ સચરાચર રૂપ રામ ભગવાન ॥ ૧૫ (ક) ॥

શિવ જેમનો અહંકાર છે, બ્રહ્મા બુદ્ધિ છે, ચન્દ્રમા વન છે અને મહાન (વિષ્ણુ) જ ચિત્ત છે. તે જ ચરાચરરૂપ ભગવાન શ્રીરામજીએ મનુષ્યરૂપમાં નિવાસ કર્યો છે. ॥ ૧૫ (ક)॥

અસ બિચારિ સુનુ પ્રાનપતિ પ્રભુ સન બયરુ બિહાઈ ।
પ્રીતિ કરહુ રઘુબીર પદ મમ અહિવાત ન જાઈ ॥ ૧૫ (ખ) ॥

હે પ્રાણપતિ! સાંભળો, આવો વિચાર કરી પ્રભુ સાથેનું વેર ત્યજીને, શ્રીરઘુવીરના ચરણોમાં પ્રેમ કરો, જેથી મારું સૌભાગ્ય ન નંદવાય. ॥ ૧૫ (ખ)॥

ચૌ૦ – બિહઁસા નારિ બચન સુનિ કાના । અહો મોહ મહિમા બલવાના ॥
નારિ સુભાઉ સત્ય સબ કહહીં । અવગુન આઠ સદા ઉર રહહીં ॥ ૧॥

પત્નીનાં વચન કાનેથી સાંભળીને રાવણ ખૂબ હસ્યો. [અને બોલ્યો -] અહો! મોહ(અજ્ઞાન)નો મહિમા ઘણો બળવાન છે. સ્ત્રીનો સ્વભાવ - સર્વે સત્ય કહે છે કે તેના હૃદયમાં આઠ અવગુણ સદાય રહે છે ॥ ૧॥

સાહસ અનૃત ચપલતા માયા । ભય અબિબેક અસૌચ અદાયા ॥
રિપુ કર રૂપ સકલ તૈં ગાવા । અતિ બિસાલ ભય મોહિ સુનાવા ॥ ૨॥

સાહસ, જૂઠ, ચંચળતા, માયા (છળ), ભય (બીકણપણું), અવિવેક (મૂર્ખતા), અપવિત્રતા અને નિર્દયતા. તેં શત્રુના સમસ્ત (વિરાટ) રૂપ ગાયાં અને મને તેનો મોટો ભારે ભય સંભળાવ્યો. ॥ ૨॥

સો સબ પ્રિયા સહજ બસ મોરેં । સમુઝિ પરા પ્રસાદ અબ તોરેં ॥
જાનિઉઁ પ્રિયા તોરિ ચતુરાઈ । એહિ બિધિ કહહુ મોરિ પ્રભુતાઈ ॥ ૩॥

હે પ્રિયે! તે સર્વ (વરુણ, યમ, કુબેર આદિ આખું ચરાચર વિશ્વ તો) સ્વભાવથી જ મારા વશમાં છે. તારી કૃપાથી મને આ હવે સમજાયું. હે પ્રિયે! તારી ચતુરાઈ તો હું જાણી ગયો. તું આ રીતે (આ બહાને) મારી પ્રભુતાનાં વખાણ કરી રહી છે. ॥ ૩॥

તવ બતકહી ગૂઢ઼ મૃગલોચનિ । સમુઝત સુખદ સુનત ભય મોચનિ ॥
મંદોદરિ મન મહુઁ અસ ઠયઊ । પિયહિ કાલ બસ મતિ ભ્રમ ભયઊ ॥ ૪॥

હે મૃગનયની! તારી વાતો ઘણી ગૂઢ (રહસ્યપૂર્ણ) છે, સમજવામાં સુખ આપનારી અને સાંભળવામાં ભય છોડાવનારી છે. મંદોદરીએ મનમાં એવો નિશ્ચય કરી લીધો કે પતિને કાળવશ મતિભ્રમ થઈ ગયો છે. ॥ ૪॥

દો૦ – એહિ બિધિ કરત બિનોદ બહુ પ્રાત પ્રગટ દસકંધ ।
સહજ અસંક લંકપતિ સભાઁ ગયઉ મદ અંધ ॥ ૧૬ (ક) ॥

આ પ્રમાણે [અજ્ઞાનવશ] ઘણો જ વિનોદ કરતાં કરતાં રાવણનું સવાર થઈ ગયું. પછી સ્વાભાવિકરૂપે જ નીડર અને અભિમાનથી આંધળો લંકાપતિ સભામાં ગયો. ॥ ૧૬ (ક)॥

સો૦ – ફૂલઇ ફરઇ ન બેત જદપિ સુધા બરષહિં જલદ ।
મૂરુખ હૃદયઁ ન ચેત જૌં ગુર મિલહિં બિરંચિ સમ ॥ ૧૬ (ખ) ॥

જોકે વાદળ અમૃત-જેવું જળ વરસાવે છે, તો પણ નેતર ફૂલતો-ફળતો નથી. આ પ્રમાણે ભલે બ્રહ્માની જેવા જ જ્ઞાની ગુરુ મળે તો પણ મૂર્ખના હૃદયમાં ચેતના (જ્ઞાન) નથી થતી. ॥ ૧૬ (ખ)॥

ચૌ૦ – ઇહાઁ પ્રાત જાગે રઘુરાઈ । પૂછા મત સબ સચિવ બોલાઈ ॥
કહહુ બેગિ કા કરિઅ ઉપાઈ । જામવંત કહ પદ સિર નાઈ ॥ ૧॥

અહીં (સુબેલ પર્વત પર) પ્રાતઃકાળે શ્રીરઘુનાથજી જાગ્યા અને તેમણે સર્વે મંત્રીઓને બોલાવીને સલાહ પૂછી કે શીઘ્ર બતાવો, હવે કયો ઉપાય કરવો જોઈએ? જામ્બવાને શ્રીરામજીના ચરણોમાં શીશ નમાવીને કહ્યું - ॥ ૧॥

સુનુ સર્બગ્ય સકલ ઉર બાસી । બુધિ બલ તેજ ધર્મ ગુન રાસી ॥
મંત્ર કહઉઁ નિજ મતિ અનુસારા । દૂત પઠાઇઅ બાલિકુમારા ॥ ૨॥

હે સર્વજ્ઞ! હે સર્વેના હૃદયમાં વસનારા! હે બુદ્ધિ, બળ, તેજ, ધર્મ અને ગુણોના ભંડાર! સાંભળો! હું પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સલાહ આપું છું કે વાલિકુમાર અંગદને દૂત બનાવીને મોકલવામાં આવે! ॥ ૨॥

નીક મંત્ર સબ કે મન માના । અંગદ સન કહ કૃપાનિધાના ॥
બાલિતનય બુધિ બલ ગુન ધામા । લંકા જાહુ તાત મમ કામા ॥ ૩॥

તે યોગ્ય સલાહ સર્વેના મનને ઠીક લાગી. કૃપાના નિધાન શ્રીરામજીએ અંગદને કહ્યું - હે બળ, બુદ્ધિ અને ગુણોના ધામ વાલિપુત્ર! હે તાત! તમે મારા કાર્યને માટે લંકામાં જાઓ. ॥ ૩॥

બહુત બુઝાઇ તુમ્હહિ કા કહઊઁ। પરમ ચતુર મૈં જાનત અહઊઁ ॥
કાજુ હમાર તાસુ હિત હોઈ। રિપુ સન કરેહુ બતકહી સોઈ ॥ ૪॥

તમને બહુ સમજાવીને શું કહું! હું જાણું છું કે તમે પરમ ચતુર છો. શત્રુ સાથે એવી જ વાતચીત કરજો જેનાથી અમારું કાર્ય થાય અને તેનું કલ્યાણ થાય. ॥ ૪॥

સો૦ – પ્રભુ અગ્યા ધરિ સીસ ચરન બંદિ અંગદ ઉઠેઉ।
સોઇ ગુન સાગર ઈસ રામ કૃપા જા પર કરહુ ॥ ૧૭ (ક) ॥

પ્રભુની આજ્ઞા માથે ચઢાવીને અને એમના ચરણોની વંદના કરીને અંગદજી ઊઠ્યા [અને બોલ્યા -] હે ભગવાન શ્રીરામજી! આપ જેના પર કૃપા કરો, એ જ ગુણોનો સમુદ્ર થઈ જાય છે. ॥ ૧૭ (ક)॥

સ્વયંસિદ્ધ સબ કાજ નાથ મોહિ આદરુ દિયઉ।
અસ બિચારિ જુબરાજ તન પુલકિત હરષિત હિયઉ ॥ ૧૭ (ખ) ॥

સ્વામીનાં સર્વે કાર્ય આપોઆપ સિદ્ધ છે, આ તો પ્રભુએ મને માન આપ્યું છે [કે આપ મને પોતાના કાર્ય માટે મોકલી રહ્યા છો]. આવો વિચાર કરીને યુવરાજ અંગદનું હૃદય હર્ષિત અને શરીર પુલકિત થઈ ગયાં. ॥ ૧૭ (ખ)॥

ચૌ૦ – બંદિ ચરન ઉર ધરિ પ્રભુતાઈ। અંગદ ચલેઉ સબહિ સિરુ નાઈ ॥
પ્રભુ પ્રતાપ ઉર સહજ અસંકા। રન બાઁકુરા બાલિસુત બંકા ॥ ૧॥

ચરણોની વંદના કરીને અને ભગવાનની પ્રભુતા હૃદયમાં ધરીને અંગદ સર્વેને શીશ નમાવીને ચાલ્યા. પ્રભુના પ્રતાપને હૃદયમાં ધારણ કરેલા રણયોદ્ધા વીર વાલિપુત્ર સ્વાભાવિક રૂપે જ નિર્ભય છે. ॥ ૧॥

પુર પૈઠત રાવન કર બેટા। ખેલત રહા સો હોઇ ગૈ ભેટા ॥
બાતહિં બાત કરષ બઢ़િ આઈ। જુગલ અતુલ બલ પુનિ તરુનાઈ ॥ ૨॥

લંકામાં પ્રવેશ કરતાં જ રાવણના પુત્ર સાથે મેળાપ થઈ ગયો, જે ત્યાં ખેલી રહ્યો હતો. વાત વાતમાં જ બંનેમાં ઝઘડો વધી પડ્યો [કારણ કે] બંનેય અતુલનીય બળવાન હતા અને પાછી બંનેની યુવાવસ્થા હતી. ॥ ૨॥

તેહિં અંગદ કહુઁ લાત ઉઠાઈ। ગહિ પદ પટકેઉ ભૂમિ ભવાઁઈ ॥
નિસિચર નિકર દેખિ ભટ ભારી। જહઁ તહઁ ચલે ન સકહિં પુકારી ॥ ૩॥

તેણે અંગદ ઉપર લાત ઉગામી. અંગદે [ત્યાં જ] પગ પકડીને તેને ફેરવીને જમીન ઉપર પછાડ્યો(મારી નાંખ્યો). રાક્ષસોના સમૂહ મોટો ભારે યોદ્ધા જાણીને આમ-તેમ [નાસી] ગયા. તેઓ ભયને લીધે પોકાર પણ ન મચાવી શક્યા. ॥ ૩॥

એક એક સન મરમુ ન કહહીં । સમુઝિ તાસુ બધ ચુપ કરિ રહહીં ॥
ભયઉ કોલાહલ નગર મઝારી । આવા કપિ લંકા જેહિં જારી ॥ ૪॥

એક બીજાને મર્મ (સાચી વાત) નથી જણાવતા, તેનો (રાવણના પુત્રનો) વધ સમજીને સર્વે ચુપકીદી રાખી ચૂપ રહી જાય છે. [રાવણના પુત્રનું મૃત્યુ જાણીને અને રાક્ષસોને ભયના લીધે નાસતા જોઈને] નગરભરમાં કોહરામ મચી ગયો કે જેને લંકા બાળી હતી, તે જ વાનર ફરી આવી ગયો છે. ॥ ૪॥

અબ ધૌં કહા કરિહિ કરતારા । અતિ સભીત સબ કરહિં બિચારા ॥
બિનુ પૂછેં મગુ દેહિં દિખાઈ । જેહિ બિલોક સોઇ જાઇ સુખાઈ ॥ ૫॥

સર્વે અત્યંત ભયભીત થઈને વિચાર કરવા લાગ્યા કે વિધાતા હવે ન જાણે શું કરશે. તે વિનાપૂછ્યે જ અંગદને રાવણના દરબારનો માર્ગ બતાવી દે છે. જેને તે (અંગદ) જુએ છે તે જ ભયને લીધે સુકાઈ જાય છે. ॥ ૫॥

દો૦ – ગયઉ સભા દરબાર તબ સુમિરિ રામ પદ કંજ ।
સિંહ ઠવનિ ઇત ઉત ચિતવ ધીર બીર બલ પુંજ ॥ ૧૮॥

શ્રીરામજીનાં ચરણકમળોનું સ્મરણ કરીને અંગદ રાવણની સભાના દ્વારે ગયા. અને તે ધીર, વીર, અને બળના ભંડાર અંગદ સિંહ સમાન રૂઆબથી આમ-તેમ જોવા લાગ્યા. ॥ ૧૮॥

ચૌ૦ – તુરત નિસાચર એક પઠાવા । સમાચાર રાવનહિ જનાવા ॥
સુનત બિહઁસિ બોલા દસસીસા । આનહુ બોલિ કહાઁ કર કીસા ॥ ૧॥

તુરત જ તેમણે એક રાક્ષસને મોકલ્યો અને રાવણને પોતાના આવવાના સમાચાર સૂચિત કર્યા. સાંભળતાં જ રાવણ હસીને બોલ્યો - બોલાવી લાવો, [જોઈએ] ક્યાંનો વાનર છે? ॥ ૧॥

આયસુ પાઇ દૂત બહુ ધાએ । કપિકુંજરહિ બોલિ લૈ આએ ॥
અંગદ દીખ દસાનન બૈસેં । સહિત પ્રાન કજ્જલગિરિ જૈસેં ॥ ૨॥

આજ્ઞા પામીને ઘણા જ દૂતો દોડ્યા અને વાનરોમાં હાથી સમાન અંગદને બોલાવી લાવ્યા. અંગદે રાવણને એમ બેઠેલો જોયો જેમ કોઈ સજીવ મેશનો પર્વત હોય! ॥ ૨॥

ભુજા બિટપ સિર સૃંગ સમાના । રોમાવલી લતા જનુ નાના ॥
મુખ નાસિકા નયન અરુ કાના । ગિરિ કંદરા ખોહ અનુમાના ॥ ૩॥

ભુજાઓ વૃક્ષો સમાન અને શીશ પર્વતોનાં શિખરો સમાન છે. રોમાવલી જાણે ઘણી જ લતાઓ સમાન છે. મુખ, નાક, નેત્ર અને કાન પર્વતની કંદરાઓ અને ગુફાઓની સમાન છે.

ગયઉ સભાઁ મન નેકુ ન મુરા । બાલિતનય અતિબલ બાઁકુરા ॥
ઉઠે સભાસદ કપિ કહુઁ દેખી । રાવન ઉર ભા ક્રોધ બિસેષી ॥ ૪॥

અત્યંત બળવાન રણબંકા વીર વાલિપુત્ર અંગદ સભામાં ગયા, તે મનમાં થોડાય પાછા ન પડ્યા(ખચકાયા). અંગદને જોતાં જ સર્વે સભાસદ ઊભા થઈ ગયા. આ જોઈને રાવણના હૃદયમાં ઘણો ક્રોધ થયો. ॥ ૪॥

દો૦ – જથા મત્ત ગજ જૂથ મહુઁ પંચાનન ચલિ જાઈ ।
રામ પ્રતાપ સુમિરિ મન બૈઠ સભાઁ સિરુ નાઈ ॥ ૧૯॥

જેમ મદોન્મત હાથીઓના ટોળામાં સિંહ [નિઃશંક થઈને] ચાલ્યો જાય છે, તેવી જ રીતે શ્રીરામજીના પ્રતાપનું હૃદયમાં સ્મરણ કરીને તે [નિર્ભય] સભામાં માથું નમાવી બેસી ગયા. ॥ ૧૯॥

ચૌ૦ – કહ દસકંઠ કવન તૈં બંદર । મૈં રઘુબીર દૂત દસકંધર ॥
મમ જનકહિ તોહિ રહી મિતાઈ । તવ હિત કારન આયઉઁ ભાઈ ॥ ૧॥

રાવણે કહ્યું - અરે વાનર! તું કોણ છે? [અંગદે કહ્યું -] હે દશગ્રીવ! હું શ્રીરઘુવીરનો દૂત છું. મારા પિતાની અને તમારી મિત્રતા હતી. એટલા માટે હે ભાઈ! હું તમારી ભલાઈ માટે જ આવ્યો છું. ॥ ૧॥

ઉત્તમ કુલ પુલસ્તિ કર નાતી । સિવ બિરંચિ પૂજેહુ બહુ ભાઁતી ॥
બર પાયહુ કીન્હેહુ સબ કાજા । જીતેહુ લોકપાલ સબ રાજા ॥ ૨॥

તમારું ઉત્તમ કુળ છે, પુલસ્ત્ય ઋષિના તમે પૌત્ર છો. શિવજીની અને બ્રહ્માજીની તમે અનેક પ્રકારે પૂજા કરી છે. તેમનાથી વર મેળવ્યા છે અને સર્વે કાર્ય સિદ્ધ કર્યાં છે. લોકપાળો અને સર્વે રાજાઓને તમે જીતી લીધા છે. ॥ ૨॥

નૃપ અભિમાન મોહ બસ કિંબા । હરિ આનિહુ સીતા જગદંબા ॥
અબ સુભ કહા સુનહુ તુમ્હ મોરા । સબ અપરાધ છમિહિ પ્રભુ તોરા ॥ ૩॥

રાજમદથી કે મોહવશ તમે જગતજનની સીતાજીને હરી લાવ્યા છો. હવે તમે મારાં શુભ વચન સાંભળો! પ્રભુ શ્રીરામજી તમારા સર્વે અપરાધ ક્ષમા કરી દેશે – ॥ ૩॥

દસન ગહહુ તૃન કંઠ કુઠારી । પરિજન સહિત સંગ નિજ નારી ॥
સાદર જનકસુતા કરિ આગેં । એહિ બિધિ ચલહુ સકલ ભય ત્યાગેં ॥ ૪॥

દાંતોમાં તણખલું દબાવો, ગળામાં કુહાડી નાખો અને કુટુંબીઓ સહિત પોતાની સ્ત્રીઓને લઈને આદરપૂર્વક જાનકીજીને આગળ કરીને, આ પ્રમાણે સર્વે ભય છોડીને ચાલો - ॥ ૪॥

દો૦ – પ્રનતપાલ રઘુબંસમનિ ત્રાહિ ત્રાહિ અબ મોહિ ।
આરત ગિરા સુનત પ્રભુ અભય કરૈગો તોહિ ॥ ૨૦॥

અને 'હે શરણાગતનું પાલન કરનારા રઘુવંશ શિરોમણિ શ્રીરામજી! મારી રક્ષા કરો, રક્ષા કરો' [આ પ્રમાણે આર્ત પ્રાર્થના કરો], આર્તપોકાર સાંભળતાં જ પ્રભુ તમને નિર્ભય કરી દેશે. ॥ ૨૦॥

ચૌ૦ – રે કપિપોત બોલુ સંભારી । મૂઢ઼ ન જાનેહિ મોહિ સુરારી ॥
કહુ નિજ નામ જનક કર ભાઈ । કેહિ નાતેં માનિઐ મિતાઈ ॥ ૧॥

[રાવણે કહ્યું -] અરે વાનર બચ્ચા! સંભાળીને બોલ! મૂર્ખ! મને-દેવતાઓના શત્રુને તેં ઓળખ્યો નથી? અરે ભાઈ! પોતાનું અને બાપનું નામ તો બતાવ. કયા સંબંધે મિત્રતા માને છે? ॥ ૧॥

અંગદ નામ બાલિ કર બેટા। તાસોં કબહુઁ ભઈ હી ભેટા॥
અંગદ બચન સુનત સકુચાના। રહા બાલિ બાનર મૈં જાના॥૨॥

[અંગદે કહ્યું -] મારું નામ અંગદ છે, હું વાલિનો પુત્ર છું. તેમનો કદીક તમારે મેળાપ થયો હતો? અંગદનું વચન સાંભળતાં જ રાવણ કંઈક સંકોચાઈ ગયો [અને બોલ્યો] હા! હું જાણી ગયો (મને યાદ આવી ગયું), વાલિ નામનો એક વાનર હતો. ॥૨॥

અંગદ તહીં બાલિ કર બાલક। ઉપજેહુ બંસ અનલ કુલ ઘાલક॥
ગર્ભ ન ગયહુ બ્યર્થ તુમ્હ જાયહુ। નિજ મુખ તાપસ દૂત કહાયહુ॥૩॥

અરે અંગદ! તું જ વાલિનો પુત્ર છે? અરે કુળનાશક! તું તો પોતાના કુળરૂપી વાંસ માટે અગ્નિરૂપે જ ઉત્પન્ન થયો! ગર્ભમાં જ કેમ નષ્ટ ન થઈ ગયો? તું વ્યર્થ જ ઉત્પન્ન થયો જે પોતાના જ મુખથી તપસ્વીઓનો દૂત કહેવડાવે છે! ॥૩॥

અબ કહુ કુસલ બાલિ કહઁ અહઈ। બિહઁસિ બચન તબ અંગદ કહઈ॥
દિન દસ ગએઁ બાલિ પહિં જાઈ। બૂઝેહુ કુસલ સખા ઉર લાઈ॥૪॥

હવે વાલિના કુશળ તો બતાવ, તે [આજકાલ] ક્યાં છે? ત્યારે અંગદે હસીને કહ્યું - દસ (થોડા જ) દિવસ વીત્યા પછી [સ્વયં] વાલિની પાસે જઈને, પોતાના મિત્રને હૃદયે લગાડીને, તેને જ કુશળ પૂછી લેજો. ॥૪॥

રામ બિરોધ કુસલ જસિ હોઈ। સો સબ તોહિ સુનાઈહિ સોઈ॥
સુનુ સઠ ભેદ હોઇ મન તાકેં। શ્રીરઘુબીર હૃદય નહિં જાકેં॥૫॥

શ્રીરામજીનો વિરોધ કરવાથી જેવી કુશળતા થાય છે, તે સર્વ તમને તે સંભળાવશે. હે મૂર્ખ! સાંભળ, ભેદ એના મનમાં જ પડી શકે છે (ભેદ નીતિ એના પર જ પોતાનો પ્રભાવ પાથરી શકે છે), જેના હૃદયમાં શ્રીરઘુવીર ન હોય. ॥૫॥

દો૦ – હમ કુલ ઘાલક સત્ય તુમ્હ કુલ પાલક દસસીસ।
અંધઉ બધિર ન અસ કહહિં નયન કાન તવ બીસ॥૨૧॥

સાચું છે, હું તો કુળનો નાશ કરનારો છું અને હે રાવણ! તમે કુળના રક્ષક છો. આંધળા-બહેરા પણ આવી વાત નથી કહેતાં, તમારે તો વીસ નેત્ર અને વીસ કાન છે! ॥૨૧॥

ચૌ૦ – સિવ બિરંચિ સુર મુનિ સમુદાઈ। ચાહત જાસુ ચરન સેવકાઈ॥
તાસુ દૂત હોઇ હમ કુલ બોરા। અઇસિહુઁ મતિ ઉર બિહર ન તોરા॥૧॥

શિવ, બ્રહ્મા [આદિ] દેવો અને મુનિઓના સમુદાય જેમના ચરણોની સેવા [કરવા] ઇચ્છે છે, એમનો દૂત થઈને મેં કુળને ડુબાડી દીધું? અરે આવી બુદ્ધિ હોવા છતાંય તમારું હૃદય ફાટી નથી પડતું? ॥૧॥

સુનિ કઠોર બાની કપિ કેરી। કહત દસાનન નયન તરેરી॥
ખલ તવ કઠિન બચન સબ સહઊઁ। નીતિ ધર્મ મૈં જાનત અહઊઁ॥૨॥

વાનર(અંગદ)ની કઠોર વાણી સાંભળીને રાવણ આંખ તતડાવીને (ત્રાંસી કરીને) બોલ્યો - અરે દુષ્ટ! હું તારા સર્વે કઠોર વચન એટલા માટે સહી રહ્યો છું કે હું નીતિ અને ધર્મને જાણું છું(તેની જ રક્ષા કરી રહ્યો છું). ॥૨॥

કહ કપિ ધર્મસીલતા તોરી। હમહુઁ સુની કૃત પર ત્રિય ચોરી॥
દેખી નયન દૂત રખવારી। બૂડ़િ ન મરહુ ધર્મ બ્રતધારી॥૩॥

અંગદે કહ્યું - તમારી ધર્મશીલતા મેં પણ સાંભળી છે. [તે આ કે] તમે પારકી સ્ત્રીની ચોરી કરી છે! અને દૂતની રક્ષાની વાત તો પોતાની આંખે નિહાળી લીધી. એવા ધર્મના વ્રતને ધારણ (પાલન) કરનારા તમે ડૂબી કેમ નથી મરતા? ॥૩॥

કાન નાક બિનુ ભગિની નિહારી। છમા કીન્હિ તુમ્હ ધર્મ બિચારી॥
ધર્મસીલતા તવ જગ જાગી। પાવા દરસુ હમહુઁ બડ़ભાગી॥૪॥

નાક - કાનથી રહિત બહેનને જોઈને તમે ધર્મનો વિચાર કરીને જ ક્ષમા આપી દીધી હતી! તમારી ધર્મશીલતા જગજાહેર છે. હું તો મોટો ભાગ્યવાન છું, જે મને તમારાં દર્શન થયાં! ॥૪॥

દો૦ – જનિ જલ્પસિ જડ़ જંતુ કપિ સઠ બિલોકુ મમ બાહુ।
લોકપાલ બલ બિપુલ સસિ ગ્રસન હેતુ સબ રાહુ॥૨૨ (ક)॥

[રાવણે કહ્યું -] અરે જડ જંતુ વાનર! વ્યર્થ બકબક ન કર; અરે મૂર્ખ! મારી ભુજાઓ તો જો. આ સર્વે લોકપાળોના વિશાળ બળરૂપી ચન્દ્રમાને ગ્રસવા માટે રાહુ છે. ॥૨૨ (ક)॥

પુનિ નભ સર મમ કર નિકર કમલન્હિ પર કરિ બાસ।
સોભત ભયઉ મરાલ ઈવ સંભુ સહિત કૈલાસ॥૨૨ (ખ)॥

વળી, [તે સાંભળ્યું જ હશે કે] આકાશરૂપી તળાવમાં મારા ભુજાઓરૂપી કમળો પર વસીને શિવજીસહિત કૈલાસ હંસ જેવી શોભાને પ્રાપ્ત થયો હતો! ॥૨૨ (ખ)॥

ચૌ૦ – તુમ્હરે કટક માઝ સુનુ અંગદ। મો સન ભિરિહિ કવન જોધા બદ॥
તવ પ્રભુ નારિ બિરહઁ બલહીના। અનુજ તાસુ દુખ દુખી મલીના॥૧॥

અરે અંગદ! સાંભળ, તારી સેનામાં બતાવ, એવો કયો યોદ્ધો છે જે મારાથી ભિડાઈ શકશે(ટક્કર લેશે). તારો માલિક તો સ્ત્રીના વિયોગમાં બલહીન થઈ રહ્યો છે. અને એનો નાનો ભાઈ એના જ દુઃખે દુઃખી અને ઉદાસ છે. ॥૧॥

તુમ્હ સુગ્રીવ કૂલદ્રુમ દોઊ। અનુજ હમાર ભીરુ અતિ સોઊ॥
જામવંત મંત્રી અતિ બૂઢ़ા। સો કિ હોઈ અબ સમરારૂઢ़ા॥૨॥

તું અને સુગ્રીવ, બંને નદીતટનાં વૃક્ષ છો. રહ્યો મારો નાનો ભાઈ વિભીષણ, [તો] તે પણ ઘણો બીકણ છે. મંત્રી જામ્બવાન્ ઘણો ઘરડો છે. તે હવે લડાઈમાં શું કરી શકવાનો? ॥૨॥

સિલ્પિ કર્મ જાનહિં નલ નીલા। હૈ કપિ એક મહા બલસીલા॥
આવા પ્રથમ નગરુ જેહિં જારા। સુનત બચન કહ બાલિકુમારા॥૩॥

નલ-નીલ તો શિલ્પકર્મ જાણે છે (તે લડવું શું જાણે). હા, એક વાનર જરૂર મહાન અને બળવાન છે, જે અગાઉ આવ્યો હતો અને જેણે લંકા બાળી હતી. આ વચન સાંભળતાં જ વાલિપુત્ર અંગદે કહ્યું - ॥૩॥

સત્ય બચન કહુ નિસિચર નાહા। સાઁચેહુઁ કીસ કીન્હ પુર દાહા॥
રાવન નગર અલ્પ કપિ દહઈ। સુનિ અસ બચન સત્ય કો કહઈ॥૪॥

હે રાક્ષસરાજ! સાચી વાત કહો! શું તે વાનરે ખરેખર તમારું નગર બાળી નાંખ્યું? રાવણ જેવા જગત વિજયી યોદ્ધાનું નગર એક નાનકડા વાનરે બાળી નાખ્યું! આવાં વચન સાંભળીને તેને સત્ય કોણ કહેશે? ॥૪॥

જો અતિ સુભટ સરાહેહુ રાવન। સો સુગ્રીવ કેર લઘુ ધાવન॥
ચલઈ બહુત સો બીર ન હોઈ। પઠવા ખબરિ લેન હમ સોઈ॥૫॥

હે રાવણ! જેની તમે ઘણો મોટો યોદ્ધો કહીને પ્રશંસા કરો છો, તે તો સુગ્રીવનો એક નાનકડો દોડીને ચાલનારો હરકારો છે. તે બહુ ચાલે છે, વીર નથી. તેને તો અમે [માત્ર] સમાચાર લેવા માટે જ મોકલ્યો હતો. ॥૫॥

દો૦ – સત્ય નગરુ કપિ જારેઉ બિનુ પ્રભુ આયસુ પાઈ।
ફિરિ ન ગયઉ સુગ્રીવ પહિં તેહિં ભય રહા લુકાઈ॥૨૩ (ક)॥

શું ખરેખર તે વાનરે પ્રભુની આજ્ઞા પામ્યા વિના જ તમારું નગર બાળી નાખ્યું? માલૂમ પડે છે, આ જ ભયને લીધે પાછા ફરીને તે સુગ્રીવની પાસે ન ગયો અને ક્યાંક છુપાઈ ગયો! ॥૨૩ (ક)॥

સત્ય કહહિ દસકંઠ સબ મોહિ ન સુનિ કછુ કોહ।
કોઉ ન હમારેં કટક અસ તો સન લરત જો સોહ॥૨૩ (ખ)॥

હે રાવણ! તમે સર્વે સત્ય જ કહો છો, મને સાંભળીને કંઈ પણ ક્રોધ નથી. ખરેખર અમારી સેનામાં કોઈ પણ એવો નથી જે તમારી સાથે લડવામાં શોભા પામે. ॥૨૩ (ખ)॥

પ્રીતિ બિરોધ સમાન સન કરિઅ નીતિ અસિ આહિ।
જૌં મૃગપતિ બધ મેડુકન્હિ ભલ કિ કહઈ કોઉ તાહિ॥૨૩ (ગ)॥

પ્રીતિ અને વેર બરાબરીવાળાથી જ કરવાં જોઈએ, નીતિ એ જ છે. સિંહ જો દેડકાંઓને મારે તો શું એને કોઈ ભલો કહેશે? ॥૨૩ (ગ)॥

જદ્યપિ લઘુતા રામ કહુઁ તોહિ બધેં બડ઼ દોષ।
તદપિ કઠિન દસકંઠ સુનુ છત્ર જાતિ કર રોષ॥૨૩ (ઘ)॥

જોકે તમને મારવામાં શ્રીરામજીની લઘુતા છે અને મોટો દોષેય છે તો પણ હે રાવણ! સાંભળો, ક્ષત્રિય જાતિનો ક્રોધ ઘણો કઠિન હોય છે. ॥ ૨૩ (ઘ)॥

બક્ર ઉક્તિ ધનુ બચન સર હૃદય દહેઉ રિપુ કીસ ।
પ્રતિઉત્તર સડ઼સિન્હ મનહુઁ કાઢ઼ત ભટ દસસીસ ॥ ૨૩ (ઙ) ॥

વક્રોકિતરૂપી ધનુષથી વચનરૂપી બાણ મારીને અંગદે શત્રુના હૃદયને બાળી નાખ્યું. વીર રાવણ તે બાણોને જાણે પ્રત્યુત્તર રૂપી સાણસીઓથી કાઢી રહ્યો છે. ॥ ૨૩ (ઙ)॥

હઁસિ બોલેઉ દસમૌલિ તબ કપિ કર બડ઼ ગુન એક ।
જો પ્રતિપાલઇ તાસુ હિત કરઈ ઉપાય અનેક ॥ ૨૩ (ચ) ॥

પછી રાવણ હસીને બોલ્યો - વાનરમાં આ એક મોટો ગુણ છે કે જે એને પાળે છે, તેનું તે અનેક ઉપાયોથી ભલું કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. ॥ ૨૩ (ચ)॥

ચૌ૦ – ધન્ય કીસ જો નિજ પ્રભુ કાજા । જહઁ તહઁ નાચઇ પરિહરિ લાજા ॥
નાચિ કૂદિ કરિ લોક રિઝાઈ । પતિ હિત કરઇ ધર્મ નિપુનાઈ ॥ ૧॥

વાનરને ધન્ય છે કે જે પોતાના માલિકને માટે લાજ છોડીને યત્ર-તત્ર સર્વત્ર નાચે છે. નાચી-કૂદીને, લોકોને રીઝવી, માલિકનું હિત કરે છે. આ તેના ધર્મની નિપુણતા છે. ॥ ૧॥

અંગદ સ્વામિભક્ત તવ જાતી । પ્રભુ ગુન કસ ન કહસિ એહિ ભાઁતી ॥
મૈં ગુન ગાહક પરમ સુજાના । તવ કટુ રટનિ કરઉઁ નહિં કાના ॥ ૨॥

હે અંગદ! તારી જાતિ સ્વામીભક્ત છે [પછી ભલા!] તું પોતાના માલિકના ગુણ આ પ્રમાણે કેમ નહિ વખાણે? હું ગુણગ્રાહક (ગુણોનો આદર કરનારો) અને પરમ સુજ્ઞ (સમજદાર) છું. એટલે તારી બળી-જળી બક-બક પર કાન નથી આપતો. ॥ ૨॥

કહ કપિ તવ ગુન ગાહકતાઈ । સત્ય પવનસુત મોહિ સુનાઈ ॥
બન બિધંસિ સુત બધિ પુર જારા । તદપિ ન તેહિં કછુ કૃત અપકારા ॥ ૩॥

અંગદે કહ્યું - તમારી સાચી ગુણગ્રાહકતા તો મને હનુમાને સંભળાવી હતી. તેણે અશોકવનનો વિધ્વંસ (ખેદાન-મેદાન) કરીને તમારા પુત્રને મારીને નગરને બાળી નાખ્યું હતું. તોય [તમે પોતાની ગુણગ્રાહકતાને કારણે આ જ સમજ્યા કે] તેણે તમારો કંઈ પણ અપકાર નથી કર્યો. ॥ ૩॥

સોઇ બિચારિ તવ પ્રકૃતિ સુહાઈ । દસકંધર મૈં કીન્હિ ઢિઠાઈ ॥
દેખેઉઁ આઇ જો કછુ કપિ ભાષા । તુમ્હરેં લાજ ન રોષ ન માખા ॥ ૪॥

તમારો એ જ સુંદર સ્વભાવ વિચારીને, હે દશગ્રીવ! મેં કંઈક ધૃષ્ટતા કરી છે. હનુમાને જે કંઈ કહ્યું હતું, તેને આવીને મેં પ્રત્યક્ષ જોઈ લીધું કે તમને ન લાજ છે, ન ક્રોધ અને નફરત પણ નથી. ॥ ૪॥

જૌં અસિ મતિ પિતુ ખાએ કીસા। કહિ અસ બચન હઁસા દસસીસા॥
પિતહિ ખાઈ ખાતેઉઁ પુનિ તોહી। અબહીં સમુઝિ પરા કછુ મોહી॥૫॥

[રાવણ બોલ્યો -] અરે વાનર! જ્યારે તારી આવી બુદ્ધિ છે ત્યારે જ તું બાપને ભરખી ગયો. આવું વચન કહીને રાવણ હસ્યો. અંગદે કહ્યું - પિતાને ભરખીને પછી તને પણ ભરખી જાત. પરંતુ અત્યારે તુરત જ કોઈ અન્ય જ વાત મારી સમજમાં આવી ગઈ. ॥૫॥

બાલિ બિમલ જસ ભાજન જાની। હતઉઁ ન તોહિ અધમ અભિમાની॥
કહુ રાવન રાવન જગ કેતે। મૈં નિજ શ્રવન સુને સુનુ જેતે॥૬॥

અરે નીચ અભિમાની! વાલિના નિર્મળ યશનું પાત્ર (કારણ) જાણીને તને હું મારતો નથી. રાવણ! એ તો બતાવ કે જગતમાં કેટલા રાવણ છે? મેં જેટલા રાવણ પોતાના કાનોથી સાંભળી રાખ્યા છે, તેમને સાંભળ - ॥૬॥

બલિહિ જિતન એક ગયઉ પતાલા। રાખેઉ બાઁધિ સિસુન્હ હયસાલા॥
ખેલહિં બાલક મારહિં જાઈ। દયા લાગિ બલિ દીન્હ છોડ઼ાઈ॥૭॥

એક રાવણ તો બલિને જીતવા પાતાળમાં ગયો હતો, ત્યારે બાળકોએ એને ઘોડારમાં બાંધી રાખ્યો. બાળક રમતાં હતાં અને જઈ - જઈને એને મારતાં હતાં. બલિને દયા આવી, ત્યારે તેમણે તેને છોડાવી દીધો. ॥૭॥

એક બહોરિ સહસભુજ દેખા। ધાઇ ધરા જિમિ જંતુ બિસેષા॥
કૌતુક લાગિ ભવન લૈ આવા। સો પુલસ્તિ મુનિ જાઇ છોડ઼ાવા॥૮॥

પછી એક રાવણને સહસ્રબાહુએ જોયો, અને દોડીને તેને એક વિશેષ પ્રકારના (વિચિત્ર) જંતુની જેમ [સમજીને] પકડી લીધો. કૌતુક માટે તે તેને ઘેર લઈ ગયો. ત્યારે પુલસ્ત્ય મુનિએ જઈને એને છોડાવ્યો. ॥૮॥

દો૦ – એક કહત મોહિ સકુચ અતિ રહા બાલિ કીં કાઁખ।
ઇન્હ મહુઁ રાવન તૈં કવન સત્ય બદહિ તજિ માખ॥૨૪॥

એક રાવણની વાત કહેવામાં તો મને મોટો સંકોચ થઈ રહ્યો છે - તે [ઘણી વાર સુધી] વાલિની કાખમાં રહ્યો હતો. આમાંથી તું કયો રાવણ છો? ચીડાવું છોડીને ખરેખર કહો. ॥૨૪॥

ચૌ૦ – સુનુ સઠ સોઇ રાવન બલસીલા। હરગિરિ જાન જાસુ ભુજ લીલા॥
જાન ઉમાપતિ જાસુ સુરાઈ। પૂજેઉઁ જેહિ સિર સુમન ચઢ઼ાઈ॥૧॥

[રાવણે કહ્યું -] અરે મૂર્ખ! સાંભળ, હું એ જ બળવાન રાવણ છું જેની ભુજાઓની લીલા (કરામત) કૈલાસ પર્વત જાણે છે. જેની શૂરતા ઉમાપતિ મહાદેવજી જાણે છે, જેમને પોતાના મસ્તકરૂપી પુષ્પ ચઢાવી ચઢાવીને મેં પૂજ્યા હતા. ॥૧॥

સિર સરોજ નિજ કરન્હિ ઉતારી। પૂજેઉઁ અમિત બાર ત્રિપુરારી॥
ભુજ બિક્રમ જાનહિં દિગપાલા। સઠ અજહૂઁ જિન્હ કેં ઉર સાલા॥ ૨॥

મસ્તકરૂપી કમળોને પોતાના હાથેથી ઉતારી ઉતારીને મેં અગણિત વાર ત્રિપુરારિ શિવજીની પૂજા કરી છે. અરે મૂર્ખ! મારી ભુજાઓનું પરાક્રમ દિગ્પાળો જાણે છે, જેમના હૃદયમાં તે આજેય ખૂંચી રહ્યું છે. ॥ ૨॥

જાનહિં દિગ્ગજ ઉર કઠિનાઈ। જબ જબ ભિરઉઁ જાઇ બરિઆઈ॥
જિન્હ કે દસન કરાલ ન ફૂટે। ઉર લાગત મૂલક ઈવ ટૂટે॥ ૩॥

દિગ્ગજ (દિશાઓના હાથી) મારી છાતીની કઠોરતાને જાણે છે. જેમના ભયાનક દાંત, જ્યારે જ્યારે જઈને હું તેમનાથી જબરજસ્ત રીતે ભિડાયો, ત્યારે મારી છાતીમાં ક્યારેય ન ફૂટ્યા (પોતાનું ચિહ્ન પણ ન બનાવી શક્યા) ઊલટાના મારી છાતીને અડતાં જ તે મૂળાની જેમ તૂટી ગયા. ॥ ૩॥

જાસુ ચલત ડોલતિ ઈમિ ધરની। ચઢ઼ત મત્ત ગજ જિમિ લઘુ તરની॥
સોઈ રાવન જગ બિદિત પ્રતાપી। સુનેહિ ન શ્રવન અલીક પ્રલાપી॥ ૪॥

જેના ચાલવાથી પૃથ્વી એ રીતે હલે છે કે જેમ મદોન્મત હાથીના ચઢતા સમયે નાની નાવ! હું એ જ જગપ્રસિદ્ધ પ્રતાપી રાવણ છું. અરે જૂઠી બકવાસ કરનારા! શું તેં મને ક્યારેય કાનોથી સાંભળ્યો નથી? ॥ ૪॥

દો૦ – તેહિ રાવન કહઁ લઘુ કહસિ નર કર કરસિ બખાન।
રે કપિ બર્બર ખર્બ ખલ અબ જાના તવ ગ્યાન॥ ૨૫॥

તે (મહાન પ્રતાપી અને જગપ્રસિદ્ધ) રાવણને (મને) તું નાનો કહે છે અને મનુષ્યની મોટાઈ કરે છે? અરે! દુષ્ટ, અસભ્ય, તુચ્છ વાનર! હવે મેં તારું જ્ઞાન જાણી લીધું. ॥ ૨૫॥

ચૌ૦ – સુનિ અંગદ સકોપ કહ બાની। બોલુ સઁભારિ અધમ અભિમાની॥
સહસબાહુ ભુજ ગહન અપારા। દહન અનલ સમ જાસુ કુઠારા॥ ૧॥

રાવણનાં આ વચન સાંભળીને અંગદ ક્રોધસહિત વચન બોલ્યા - અરે નીચ અભિમાની! સંભાળીને (સમજી - વિચારીને) બોલ. જેમનો ફરસો સહસ્રબાહુની ભુજાઓરૂપી અપાર વનને બાળવા માટે અગ્નિ સમાન હતો, ॥ ૧॥

જાસુ પરસુ સાગર ખર ધારા। બૂડ઼े નૃપ અગનિત બહુ બારા॥
તાસુ ગર્બ જેહિ દેખત ભાગા। સો નર ક્યોં દસસીસ અભાગા॥ ૨॥

જેમના ફરસારૂપી સમુદ્રની તીવ્ર ધારામાં અગણિત રાજા અનેકવાર ડૂબી ગયા, તે પરશુરામજીનો ગર્વ જેમને જોતાં જ ભાગી ગયો. અરે અભાગિયા દશશીશ! તેં કેવી રીતે (સામાન્ય) મનુષ્ય છે? ॥ ૨॥

રામ મનુજ કસ રે સઠ બંગા। ધન્વી કામુ નદી પુનિ ગંગા॥
પસુ સુરધેનુ કલ્પતરુ રૂખા। અન્ન દાન અરુ રસ પીયૂષા॥૩॥

કેમ રે મૂર્ખ ઉદંડ! શ્રીરામચન્દ્રજી શું (સામાન્ય) મનુષ્ય છે? કામદેવ પણ શું (સામાન્ય) ધનુર્ધારી છે? અને ગંગાજી શું (સામાન્ય) નદી છે? કામધેનુ શું (સામાન્ય) પશુ છે? અને કલ્પવૃક્ષ શું (સામાન્ય) ઝાડ છે? અન્નદાન પણ શું (સામાન્ય) દાન છે? અને અમૃત શું (સામાન્ય) રસ છે? ॥૩॥

બૈનતેય ખગ અહિ સહસાનન। ચિંતામનિ પુનિ ઉપલ દસાનન॥
સુનુ મતિમંદ લોક બૈકુંઠા। લાભ કિ રઘુપતિ ભગતિ અકુંઠા॥૪॥

ગરુડજી શું (સામાન્ય) પક્ષી છે? શેષજી શું (સામાન્ય) સર્પ છે? અરે રાવણ! ચિંતામણિ પણ શું (સામાન્ય) પથ્થર છે? અરે ઓ મૂર્ખ! સાંભળ, વૈકુંઠ પણ શું (સામાન્ય) લોક છે? અને શ્રીરઘુનાથજીની અખંડ ભક્તિ શું અન્ય લાભો જેવો જ (સામાન્ય) લાભ છે? ॥૪॥

દો૦ – સેન સહિત તવ માન મથિ બન ઉજારિ પુર જારિ।
કસ રે સઠ હનુમાન કપિ ગયઉ જો તવ સુત મારિ॥૨૬॥

સેનાસહિત તારું માન મથીને, અશોકવનને ઉજાડીને, નગરને બાળીને અને તારા પુત્રને મારીને જે પાછા વળ્યા [તું એમનું કંઈ પણ ન બગાડી શક્યો], કેમ રે દુષ્ટ! તે હનુમાનજી શું (સામાન્ય) વાનર છે? ॥૨૬॥

ચૌ૦ – સુનુ રાવન પરિહરિ ચતુરાઈ। ભજસિ ન કૃપાસિંધુ રઘુરાઈ॥
જૌં ખલ ભએસિ રામ કર દ્રોહી। બ્રહ્મ રુદ્ર સક રાખિ ન તોહી॥૧॥

અરે રાવણ! ચતુરાઈ (કપટ) છોડીને સાંભળ. કૃપાના સમુદ્ર શ્રીરઘુનાથજીનું તું ભજન કેમ નથી કરતો? અરે દુષ્ટ! જો તું શ્રીરામજીનો વેરી થયો તો તને બ્રહ્મા અને રુદ્ર પણ નહીં બચાવી શકે. ॥૧॥

મૂઢ઼ બૃથા જનિ મારસિ ગાલા। રામ બયર અસ હોઇહિ હાલા॥
તવ સિર નિકર કપિન્હ કે આગેં। પરિહહિં ધરનિ રામ સર લાગેં॥૨॥

હે મૂઢ! વ્યર્થ બકવાસ ન હાંક (ડીંગ ન માર). શ્રીરામજી સાથે વેર કરવામાં તારો એવો હાલ થશે કે તારા સિર-સમૂહ શ્રીરામજીનાં બાણ વાગતાં જ વાનરોની સામે પૃથ્વી પર પડશે, ॥૨॥

તે તવ સિર કંદુક સમ નાના। ખેલિહહિં ભાલુ કીસ ચૌગાના॥
જબહિં સમર કોપિહિ રઘુનાયક। છુટિહહિં અતિ કરાલ બહુ સાયક॥૩॥

અને રીંછ - વાનર તારા તે દડા જેવા અનેક મસ્તકોથી મેદાનમાં ગેડીદડો રમશે. જ્યારે શ્રીરઘુનાથજી યુદ્ધમાં કોપ કરશે અને એમનાં અત્યંત તીક્ષ્ણ અનેક બાણ છૂટશે, ॥૩॥

તબ કિ ચલિહિ અસ ગાલ તુમ્હારા। અસ બિચારિ ભજુ રામ ઉદારા॥
સુનત બચન રાવન પરજરા। જરત મહાનલ જનુ ઘૃત પરા॥૪॥

ત્યારે શું તારા ગાલ (તારી આવી ડીંગો) ચાલશે? એવો વિચાર કરીને ઉદાર (કૃપાળુ) શ્રીરામજીને ભજ. અંગદનાં આ વચન સાંભળીને રાવણ અત્યંત બળી ઉઠ્યો, જાણે બળતાં પ્રચંડ અગ્નિમાં ઘી પડી ગયું હોય. ॥ ૪॥

દો૦ – કુંભકરન અસ બંધુ મમ સુત પ્રસિદ્ધ સક્રારિ ।
મોર પરાક્રમ નહિં સુનેહિ જિતેઉઁ ચરાચર ઝારિ ॥ ૨૭॥

[તે બોલ્યો - અરે મૂર્ખ] કુંભકર્ણ - એવો મારો ભાઈ છે, ઈન્દ્રનો શત્રુ સુપ્રસિદ્ધ મેઘનાદ મારો પુત્ર છે! અને મારું પરાક્રમ તો તે સાંભળ્યું જ નથી કે મેં સંપૂર્ણ જડ-ચેતન જગતને જીતી લીધું છે. ॥ ૨૭॥

ચૌ૦ – સઠ સાખામૃગ જોરિ સહાઈ । બાઁધા સિંધુ ઇહઇ પ્રભુતાઈ ॥
નાઘહિં ખગ અનેક બારીસા । સૂર ન હોહિં તે સુનુ સબ કીસા ॥ ૧॥

અરે દુષ્ટ! વાનરોની સહાયતા મેળવીને તારા સ્વામીએ સમુદ્રને બાંધી લીધો, બસ એ જ એમની પ્રભુતા છે! સમુદ્ર તો અનેક પક્ષી પણ લાંઘી જાય છે. પણ તેથી તે સર્વે શૂરવીર નથી થઈ જતાં. અરે મૂર્ખ વાનર! સાંભળ - ॥ ૧॥

મમ ભુજ સાગર બલ જલ પૂરા । જહઁ બૂડે બહુ સુર નર સૂરા ॥
બીસ પયોધિ અગાધ અપારા । કો અસ બીર જો પાઇહિ પારા ॥ ૨॥

મારો એકેએક ભુજારૂપી સમુદ્ર બળરૂપી જળથી પૂર્ણ છે, જેમાં ઘણા જ શૂરવીર દેવો અને મનુષ્ય ડૂબી ચૂક્યા છે. [બતાવ] કયો એવો શૂરવીર છે જે મારા આ અગાધ અને અપાર વીસ સમુદ્રોને પાર પામી જશે? ॥ ૨॥

દિગપાલન્હ મૈં નીર ભરાવા । ભૂપ સુજસ ખલ મોહિ સુનાવા ॥
જૌં પૈ સમર સુભટ તવ નાથા । પુનિ પુનિ કહસિ જાસુ ગુન ગાથા ॥ ૩॥

અરે દુષ્ટ! મેં દિગ્પાળોય પાસે પાણી ભરાવડાવ્યું અને તું એક રાજાનો યશ મને સંભળાવે છે? જો તારો માલિક, જેની ગુણગાથા તું વારંવાર કહી રહ્યો છે, સંગ્રામમાં લડનારો યોદ્ધો છે - ॥ ૩॥

તૌ બસીઠ પઠવત કેહિ કાજા । રિપુ સન પ્રીતિ કરત નહિં લાજા ॥
હરગિરિ મથન નિરખુ મમ બાહૂ । પુનિ સઠ કપિ નિજ પ્રભુહિ સરાહૂ ॥ ૪॥

તો [પછી] તે દૂત શા માટે મોકલે છે? શત્રુ સાથે પ્રીતિ (સંધિ) કરતાં તેને લાજ આવતી નથી? (અગાઉ) કૈલાસનું મંથન કરનારી મારી ભુજાઓને જો. પછી અરે મૂર્ખ વાનર! પોતાના માલિકની પ્રશંસા કરજે. ॥ ૪॥

દો૦ – સૂર કવન રાવન સરિસ સ્વકર કાટિ જેહિં સીસ ।
હુને અનલ અતિ હરષ બહુ બાર સાખિ ગૌરીસ ॥ ૨૮॥

રાવણના જેવો શૂરવીર કોણ છે? જેણે પોતાના જ હાથોથી માથાં કાપી-કાપીને અત્યંત હર્ષની સાથે ઘણી વખત તેમને અગ્નિમાં હોમી દીધાં! સ્વયં ગૌરીપતિ શિવજી આ વાતના સાક્ષી છે. ॥ ૨૮॥

ચૌ૦ – જરત બિલોકેઉँ જબહિં કપાલા। બિધિ કે લિખે અંક નિજ ભાલા॥
નર કેં કર આપન બધ બાँચી। હસેઉँ જાનિ બિધિ ગિરા અસાँચી॥૧॥

મસ્તકો બળતી વખતે જ્યારે મેં પોતાના લલાટો પર લખેલા વિધાતાના અક્ષર જોયા, ત્યારે મનુષ્યના હાથે પોતાનું મૃત્યુ થવાનું વાંચીને, વિધાતાની વાણી(લેખ)ને અસત્ય જાણીને હું હસ્યો. ॥૧॥

સોઉ મન સમુઝિ ત્રાસ નહિં મોરેં। લિખા બિરંચિ જરઠ મતિ ભોરેં॥
આન બીર બલ સઠ મમ આગેં। પુનિ પુનિ કહસિ લાજ પતિ ત્યાગેં॥૨॥

તે વાતને સમજીને(સ્મરણ કરીને)ય મારા મનમાં ડર નથી. [કેમકે હું સમજું છું કે] ઘરડા બ્રહ્માએ ભ્રમથી આવું લખી દીધું છે. અરે મૂર્ખ! તું લજ્જા અને મર્યાદા છોડીને મારા સામે વારંવાર બીજા વીરનું બળ કહે છે! ॥૨॥

કહ અંગદ સલજ્જ જગ માહીં। રાવન તોહિ સમાન કોઉ નાહીં॥
લાજવંત તવ સહજ સુભાઊ। નિજ મુખ નિજ ગુન કહસિ ન કાઊ॥૩॥

અંગદે કહ્યું - અરે રાવણ! તારા સમાન લજ્જાવાન જગતમાં કોઈ નથી. લજ્જાશીલતા તો તારો સ્વાભાવિક સ્વભાવ જ છે! તું પોતાના મુખથી પોતાના ગુણ ક્યારેય નથી કહેતો! ॥૩॥

સિર અરુ સૈલ કથા ચિત રહી। તાતે બાર બીસ તૈં કહી॥
સો ભુજબલ રાખેહુ ઉર ઘાલી। જીતેહુ સહસબાહુ બલિ બાલી॥૪॥

મસ્તક કાપવા અને કૈલાસ ઉપાડવાની કથા ચિત્તમાં ચઢેલી હતી, એટલે તેં એને વીસેય વાર કહી. ભુજાઓના એ બળને તો તેં હૃદયમાં જ યુક્તિ કરી (છુપાવી) રાખ્યું છે, જેનાથી તે સહસ્રબાહુ, બલિ અને વાલિને જીત્યા હતા. ॥૪॥

સુનુ મતિમંદ દેહિ અબ પૂરા। કાટેં સીસ કિ હોઇઅ સૂરા॥
ઇંદ્રજાલિ કહુઁ કહિઅ ન બીરા। કાટઇ નિજ કર સકલ સરીરા॥૫॥

અરે મંદબુદ્ધિ! સાંભળ, હવે ઉત્તર આપ, માથું કાપવાથી શું કોઈ શૂરવીર થઈ જાય છે? ઇન્દ્રજાળ રચનારાને (જાદુગરને) વીર નથી કહી શકાતો, જોકે તે સ્વહસ્તે જ પોતાનું શરીર કાપી નાખે છે! ॥૫॥

દો૦ – જરહિં પતંગ મોહ બસ ભાર બહહિં ખર બૃંદ।
તે નહિં સૂર કહાવહિં સમુઝિ દેખુ મતિમંદ॥૨૯॥

અરે મંદબુદ્ધિ! સમજીને જો. પતંગિયા મોહવશ અગ્નિમાં બળી મરે છે, ગધેડાંનાં ટોળાં ભાર ઉપાડીને ચાલે છે, પણ તે કારણે તેઓ શૂરવીર નથી કહેવાતાં. ॥૨૯॥

ચૌ૦ – અબ જનિ બતબઢ઼ાવ ખલ કરહી। સુનુ મમ બચન માન પરિહરહી॥
દસમુખ મૈં ન બસીઠીં આયઉँ। અસ બિચારિ રઘુબીર પઠાયઉँ॥૧॥

અરે દુષ્ટ! હવે, વાત - વધારો ન કર; મારું વચન-સાંભળ અને અભિમાન ત્યાગી દે. હે દશમુખ! હું દૂતની જેમ [સંધિ કરવા] નથી આવ્યો. શ્રીરઘુવીરે એવો વિચાર કરીને મોકલ્યો છે - ॥ ૧॥

બાર બાર અસ કહઇ કૃપાલા । નહિં ગજારિ જસુ બધેં સૃકાલા ॥
મન મહુઁ સમુઝિ બચન પ્રભુ કેરે । સહેઉઁ કઠોર બચન સઠ તેરે ॥ ૨॥

કૃપાળુ શ્રીરામજી વારંવાર આવું કહે છે કે શિયાળને મારવાથી સિંહને યશ નથી મળતો. અરે! મૂર્ખ! પ્રભુના તે વચનોને મનમાં યાદ કરીને જ મેં તારાં કઠોર વચન સહ્યાં છે; ॥ ૨॥

નાહિં ત કરિ મુખ ભંજન તોરા । લૈ જાતેઉઁ સીતહિ બરજોરા ॥
જાનેઉઁ તવ બલ અધમ સુરારી । સૂનેં હરિ આનિહિ પરનારી ॥ ૩॥

નહિંતર તારું મુખ તોડીને હું સીતાજીને બળીજબરી લઈ જાત. અરે અધમ! દેવતાઓના શત્રુ! તારું બળ તો મેં ત્યારે જ જાણી લીધું, જ્યારે તું એકાંતમાંથી પારકી સ્ત્રીને હરી (ચોરી) લાવ્યો. ॥ ૩॥

તૈં નિસિચર પતિ ગર્બ બહૂતા । મૈં રઘુપતિ સેવક કર દૂતા ॥
જૌં ન રામ અપમાનહિં ડરઊઁ । તોહિ દેખત અસ કૌતુક કરઊઁ ॥ ૪॥

તું રાક્ષસોનો રાજા અને ઘણો અભિમાની છે. પરંતુ હું તો શ્રીરઘુનાથજીના સેવક(સુગ્રીવ)નો દૂત (સેવકનો ય સેવક) છું. જો હું શ્રીરામજીના અપમાનથી ન બીતો હોત તો તારા જોતજોતામાં હું એવું કૌતુક કરત કે - ॥ ૪॥

દો૦ – તોહિ પટકિ મહિ સેન હતિ ચૌપટ કરિ તવ ગાઉઁ ।
તવ જુબતિન્હ સમેત સઠ જનકસુતહિ લૈ જાઉઁ ॥ ૩૦॥

તને જમીન પર પછાડીને, તારી સેનાનો સંહાર કરીને અને તારા ગામને રમળભમળ [નષ્ટ-ભ્રષ્ટ] કરીને અરે મૂર્ખ! તારી યુવાન સ્ત્રીઓ સહિત જાનકીજીને લઈ જાત. ॥ ૩૦॥

ચૌ૦ – જૌં અસ કરૌં તદપિ ન બડ઼ાઈ । મુએહિ બધેં નહિં કછુ મનુસાઈ ॥
કૌલ કામબસ કૃપિન બિમૂઢ઼ા । અતિ દરિદ્ર અજસી અતિ બૂઢ઼ા ॥ ૧॥

જો હું આવું કરું તોય એમાં મારી કોઈ મોટાઈ નથી. મરેલાને મારવામાં કંઈ પણ પુરુષત્વ નથી. વામમાર્ગી, કામી, કંજૂસ, અત્યંત મૂઢ, અતિ દરિદ્ર, બદનામ, ઘણો વૃદ્ધ; ॥ ૧॥

સદા રોગબસ સંતત ક્રોધી । બિષ્નુ બિમુખ શ્રુતિ સંત બિરોધી ॥
તનુ પોષક નિંદક અઘ ખાની । જીવત સવ સમ ચૌદહ પ્રાની ॥ ૨॥

નિત્યનો રોગી, નિરંતર ક્રોધયુક્ત રહેનારો, ભગવાન વિષ્ણુથી વિમુખ, વેદ અને સંતોનો વિરોધી, પોતાના જ શરીરનું પોષણ કરનારો, પારકી નિંદા કરનારો અને પાપની ખાણ (મહાપાપી) – આ ચૌદ પ્રાણી જીવતા હોવા છતાં મડદાં સમાન છે. ॥ ૨॥

અસ બિચારિ ખલ બધઉઁ ન તોહી । અબ જનિ રિસ ઉપજાવસિ મોહી ॥
સુનિ સકોપ કહ નિસિચર નાથા । અધર દસન દસિ મીજત હાથા ॥ ૩॥

અરે દુષ્ટ! આવો વિચાર કરીને હું તને નથી મારતો. હવે, તું મારામાં ક્રોધ ન ઉત્પન્ન કર. અંગદનાં વચન સાંભળીને રાક્ષસરાજ રાવણ હોઠ કરડીને, ક્રોધિત થઈને હાથ ઘસતાં બોલ્યો - ॥ ૩॥

રે કપિ અધમ મરન અબ ચહસી । છોટે બદન બાત બડ઼િ કહસી ॥
કટુ જલ્પસિ જડ઼ કપિ બલ જાકેં । બલ પ્રતાપ બુધિ તેજ ન તાકેં ॥ ૪॥

અરે નીચ વાનર! હવે, તું મરવા જ ઇચ્છે છે! એટલે જ નાના મુખે મોટી વાત કહે છે. અરે મૂર્ખ વાનર! તું જેના બળ ઉપર કડવાં વેણ બકી રહ્યો છે, તેનામાં બળ, પ્રતાપ, બુદ્ધિ અથવા તેજ કે કંઈ પણ નથી. ॥ ૪॥

દો૦ – અગુન અમાન જાનિ તેહિ દીન્હ પિતા બનબાસ ।
સો દુખ અરુ જુબતી બિરહ પુનિ નિસિ દિન મમ ત્રાસ ॥ ૩૧ (ક) ॥

તેને ગુણહીન અને માનહીન સમજીને જ તો પિતાએ વનવાસ આપી દીધો. તેને એક તો તે દુઃખ; ઉપરાંત, જુવાન સ્ત્રીનો વિરહ અને વળી, રાત-દિવસ મારો ડર બન્યો રહે છે. ॥ ૩૧ (ક)॥

જિન્હ કે બલ કર ગર્બ તોહિ અઇસે મનુજ અનેક ।
ખાહિં નિસાચર દિવસ નિસિ મૂઢ઼ સમુઝુ તજિ ટેક ॥ ૩૧ (ખ) ॥

જેના બળનો ગર્વ તને છે, એવા અનેક મનુષ્યોને તો રાક્ષસ રાત-દિવસ ભરખતાં રહે છે. અરે મૂઢ! જીદ છોડીને સમજ (વિચાર કર). ॥ ૩૧ (ખ)॥

ચૌ૦ – જબ તેહિં કીન્હિ રામ કૈ નિંદા । ક્રોધવંત અતિ ભયઉ કપિંદા ॥
હરિ હર નિંદા સુનઇ જો કાના । હોઇ પાપ ગોઘાત સમાના ॥ ૧॥

જ્યારે તેણે શ્રીરામજીની નિંદા કરી ત્યારે તો કપિશ્રેષ્ઠ અંગદ અત્યંત ક્રોધિત થયા. કેમકે [શાસ્ત્ર એવું કહે છે કે] જે પોતાના કાનેથી ભગવાન વિષ્ણુ અને શિવની નિંદા સાંભળે છે, તેને ગોવધના સમાન પાપ લાગે છે. ॥ ૧॥

કટકટાન કપિકુંજર ભારી । દુહુ ભુજદંડ તમકિ મહિ મારી ॥
ડોલત ધરનિ સભાસદ ખસે । ચલે ભાજિ ભય મારુત ગ્રસે ॥ ૨॥

વાનરશ્રેષ્ઠ અંગદે જોરથી દાંત કટકટાવ્યા (નાદ કર્યો) અને તેમણે આવેશપૂર્વક (જોરથી) પોતાના બંને ભુજદંડોને પૃથ્વી પર પછાડ્યા. પૃથ્વી હલવા લાગી, [જેથી બેઠેલા] સભાસદ ઢળી પડ્યા અને ભયરૂપી પવન(ભૂત)થી ગ્રસ્ત થઈને ભાગી નીકળ્યા. ॥ ૨॥

ગિરત સઁભારિ ઉઠા દસકંધર । ભૂતલ પરે મુકુટ અતિ સુંદર ॥
કછુ તેહિં લૈ નિજ સિરન્હિ સઁવારે । કછુ અંગદ પ્રભુ પાસ પબારે ॥ ૩॥

રાવણ પડતાં-પડતાં સંભાળીને ઊઠ્યો. તેના અત્યંત સુંદર મુગટ પૃથ્વી પર પડી ગયા. કેટલાક તો તેણે ઉઠાવીને પોતાના માથાં પર સજાવીને મૂક્યા; કેટલાક અંગદે ઉઠાવીને પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીની પાસે ફેંકી દીધા. ॥ ૩॥

આવત મુકુટ દેખિ કપિ ભાગે। દિનહીં લૂક પરન બિધિ લાગે॥
કી રાવન કરિ કોપ ચલાએ। કુલિસ ચારિ આવત અતિ ધાએ॥ ૪॥

મુગટોને આવતાં જોઈને વાનર ભાગ્યા. [વિચારવા લાગ્યા] વિધાતા! શું દિવસેય ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યો? અથવા શું રાવણે ક્રોધ કરીને ચાર વજ્ર ચલાવ્યાં છે, જે ઘણા તીવ્ર વેગે આવી રહ્યાં છે? ॥ ૪॥

કહ પ્રભુ હઁસિ જનિ હૃદયઁ ડેરાહૂ। લૂક ન અસનિ કેતુ નહિં રાહૂ॥
એ કિરીટ દસકંધર કેરે। આવત બાલિતનય કે પ્રેરે॥ ૫॥

પ્રભુએ હસીને કહ્યું - મનમાં ન ડરો. આ ન તો ઉલ્કા છે, ન વજ્ર છે અને ન કેતુ કે રાહુ છે. અરે ભાઈ! આ તો રાવણના મુગટ છે; જે વાલિપુત્ર અંગદના ફેંકાયેલા આવી રહ્યા છે. ॥ ૫॥

દો૦ – તરકિ પવનસુત કર ગહે આનિ ધરે પ્રભુ પાસ।
કૌતુક દેખહિં ભાલુ કપિ દિનકર સરિસ પ્રકાસ॥ ૩૨ (ક)॥

પવનપુત્ર શ્રીહનુમાનજીએ ઉછળીને તેમને હાથમાં પકડી લીધા અને લાવીને પ્રભુની પાસે મૂકી દીધા. રીંછ અને વાનર તમાશો જોવા લાગ્યા. મુગટનો પ્રકાશ સૂર્યની સમાન હતો. ॥ ૩૨ (ક)॥

ઉહાઁ સકોપિ દસાનન સબ સન કહત રિસાઈ।
ધરહુ કપિહિ ધરિ મારહુ સુનિ અંગદ મુસુકાઈ॥ ૩૨ (ખ)॥

ત્યાં (સભામાં) ક્રોધયુક્ત રાવણ સર્વેને ક્રોધિત થઈને કહેવા લાગ્યો કે - વાનરને પકડી લો અને પકડીને મારી નાખો. અંગદ આ સાંભળીને મલકાવા લાગ્યા. ॥ ૩૨ (ખ)॥

ચૌ૦ – એહિ બધિ બેગિ સુભટ સબ ધાવહુ। ખાહુ ભાલુ કપિ જહઁ જહઁ પાવહુ॥
મર્કટહીન કરહુ મહિ જાઈ। જિઅત ધરહુ તાપસ દ્વૌ ભાઈ॥ ૧॥

[વળી રાવણ બોલ્યો -] આને મારીને સર્વે યોદ્ધા તુરત જ દોડો અને જ્યાં - ક્યાંય રીંછ વાનરોને જુઓ, ત્યાં જ તેમને ખાઈ જાઓ. પૃથ્વીને વાનરરહિત કરી દો અને જઈને બંને તપસ્વી ભાઈઓને જીવતાં જ પકડી લો. ॥ ૧॥

પુનિ સકોપ બોલેઉ જુબરાજા। ગાલ બજાવત તોહિ ન લાજા॥
મરુ ગર કાટિ નિલજ કુલઘાતી। બલ બિલોકિ બિહરતિ નહિં છાતી॥ ૨॥

[રાવણનાં કોપ ભરેલાં વચન સાંભળીને] યુવરાજ અંગદ ક્રોધિત થઈને બોલ્યા - તને ગાલ વગાડતા શરમ નથી આવતી! અરે નિર્લજ્જ! અરે કુળનાશક! ગળું કાપીને (આત્મહત્યા કરીને) મરી જા. મારું બળ જોઈનેય શું તારી છાતી નથી ફાટતી. ॥ ૨॥

રે ત્રિય ચોર કુમારગ ગામી। ખલ મલ રાસિ મંદમતિ કામી॥
સન્યપાત જલ્પસિ દુર્બાદા। ભએસિ કાલબસ ખલ મનુજાદા॥૩॥

અરે સ્ત્રીના ચોર! અરે કુમાર્ગે ચાલનારા! અરે દુષ્ટ! પાપના ભંડાર! મંદબુદ્ધિ અને કામી! તું સન્નિપાતમાં શું દુર્વચન બકી રહ્યો છે? અરે દુષ્ટ રાક્ષસ! તું કાળને વશ થઈ ગયો છે! ॥૩॥

યાકો ફલુ પાવહિગો આગેં। બાનર ભાલુ ચપેટન્હિ લાગેં॥
રામુ મનુજ બોલત અસિ બાની। ગિરહિં ન તવ રસના અભિમાની॥૪॥
ગિરિહહિં રસના સંસય નાહીં। સિરન્હિ સમેત સમર મહિ માહીં॥૫॥

આનું ફળ તું આગળ વાનર અને રીંછોના લાફા ખાઈને પામીશ. રામ મનુષ્ય છે - એવા વચન બોલતાં જ અરે અભિમાની! તારી જીભ ખરી નથી પડતી? એમા સંદેહ નથી કે તારી જીભ [એકલી જ નહીં પણ] મસ્તકોની સાથે રણભૂમિમાં પડશે. ॥૪-૫॥

સો૦ – સો નર ક્યોં દસકંધ બાલિ બધ્યો જેહિં એક સર।
બીસહુઁ લોચન અંધ ધિગ તવ જન્મ કુજાતિ જડ઼॥૩૩ (ક)॥

અરે દશકંધ! જેણે એક જ બાણથી વાલિને મારી નાખ્યો, તે મનુષ્ય કેવી રીતે છે? અરે કુજાતિ, અરે જડ! વીસ આંખ હોવા છતાંય તું આંધળો છે. તારા જન્મને ધિક્કાર છે ॥૩૩ (ક)॥

તવ સોનિત કીં પ્યાસ તૃષિત રામ સાયક નિકર।
તજઉઁ તોહિ તેહિ ત્રાસ કટુ જલ્પક નિસિચર અધમ॥૩૩ (ખ)॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના બાણસમૂહ તારા રક્તની તરસમાં તરસ્યા છે. [તે તરસ્યા જ રહી જશે] એ ડરથી, અરે કડવી બકવાસ કરનારા નીચ રાક્ષસ! હું તને છોડું છું ॥૩૩ (ખ)॥

ચૌ૦ – મૈં તવ દસન તોરિબે લાયક। આયસુ મોહિ ન દીન્હ રઘુનાયક॥
અસિ રિસ હોતિ દસઉ મુખ તોરૌં। લંકા ગહિ સમુદ્ર મહઁ બોરૌં॥૧॥

હું તારા દાંત તોડવા સમર્થ છું. પણ શું કરું? શ્રીરઘુનાથજીએ મને આજ્ઞા નથી આપી. એવો ક્રોધ આવે છે કે તારા દસેય મોં તોડી નાખું અને લંકાને પકડીને સમુદ્રમાં ડુબાડી દઉં. ॥૧॥

ગૂલરિ ફલ સમાન તવ લંકા। બસહુ મધ્ય તુમ્હ જંતુ અસંકા॥
મૈં બાનર ફલ ખાત ન બારા। આયસુ દીન્હ ન રામ ઉદારા॥૨॥

તારી લંકા ઊમરાના ફળ જેવી છે. તમે સર્વ કીડા તેની અંદર [અજ્ઞાનવશ] નીડર થઈને વસી રહ્યા છો. હું વાનર છું, મને આ ફળને ખાતાં કેટલી વાર લાગવાની હતી? પણ ઉદાર (કૃપાળુ) શ્રીરઘુવીરજીએ તેવી આજ્ઞા આપી નથી. ॥૨॥

જુગુતિ સુનત રાવન મુસુકાઈ। મૂઢ઼ સિખિહિ કહઁ બહુત ઝુઠાઈ॥
બાલિ ન કબહુઁ ગાલ અસ મારા। મિલિ તપસિન્હ તૈં ભએસિ લબારા॥૩॥

અંગદની યુક્તિ સાંભળીને રાવણ મલકાયો [અને બોલ્યો -] અરે મૂર્ખ! ઘણું જૂઠું બોલવાનું તું ક્યાં શીખ્યો? વાલિએ તો ક્યારેય આવી ડીંગ નથી હાંકી. જણાય છે કે તું તપસ્વીઓ સાથે મળીને લબાડ થઈ ગયો છે. ॥ ૩॥

સાઁચેહુઁ મૈં લબાર ભુજ બીહા। જૌં ન ઉપારિઉઁ તવ દસ જીહા॥
સમુઝિ રામ પ્રતાપ કપિ કોપા। સભા માઝ પન કરિ પદ રોપા॥ ૪॥

[અંગદે કહ્યું] અરે વીસ ભુજાવાળા! જો તારી દસેય જીભ હું ન ઉખાડી લઉં તો ખરેખર હું લબાડ જ છું. શ્રીરામચન્દ્રજીના પ્રતાપને સમજીને (સ્મરણ કરીને) અંગદ ક્રોધિત થઈ ઊઠ્યા અને તેમણે રાવણની સભામાં પ્રણ કરીને (દૃઢતાપૂર્વક) પગ રોપી દીધો; ॥ ૪॥

જૌં મમ ચરન સકસિ સઠ ટારી। ફિરહિં રામુ સીતા મૈં હારી॥
સુનહુ સુભટ સબ કહ દસસીસા। પદ ગહિ ધરનિ પછારહુ કીસા॥ ૫॥

[અને કહ્યું -] અરે મૂર્ખ! જો તું મારો ચરણ હઠાવી શકે તો શ્રીરામજી પાછા ફરી જશે, હું સીતાજીને હારી જઈશ. રાવણે કહ્યું - હે સર્વ વીરો! સાંભળો, પગ પકડીને વાનરને પૃથ્વી પર પછાડી દો. ॥ ૫॥

ઇંદ્રજીત આદિક બલવાના। હરષિ ઉઠે જહઁ તહઁ ભટ નાના॥
ઝપટહિં કરિ બલ બિપુલ ઉપાઈ। પદ ન ટરઇ બૈઠહિં સિરુ નાઈ॥ ૬॥

ઇન્દ્રજીત (મેઘનાદ) આદિ અનેક બળવાન યોદ્ધા આજુબાજુથી હર્ષિત થઈને ઊઠ્યા. તે પૂર્ણ બળથી ઘણા જ ઉપાય કરીને તૂટી પડે છે. પરંતુ પગ હઠતો નથી, ત્યારે માથું નીચું કરીને પાછા પોતપોતાના સ્થાન પર જઈ બેસી જાય છે. ॥ ૬॥

પુનિ ઉઠિ ઝપટહિં સુર આરાતી। ટરઇ ન કીસ ચરન એહિ ભાઁતી॥
પુરુષ કુજોગી જિમિ ઉરગારી। મોહ બિટપ નહિં સકહિં ઉપારી॥ ૭॥

[કાકભુશુંડિજી કહે છે -] તે દેવતાઓના શત્રુ (રાક્ષસ) પાછા ઊઠીને તૂટી પડે છે. પરંતુ હે સર્પોના શત્રુ ગરુડજી! અંગદનો પગ એમનાથી તેવી જ રીતે નથી હઠતો જેમ કુયોગી (વિષયી) પુરુષ મોહરૂપી વૃક્ષને નથી ઉખાડી શકતો. ॥ ૭॥

દો૦ – કોટિન્હ મેઘનાદ સમ સુભટ ઉઠે હરષાઇ।
ઝપટહિં ટરૈ ન કપિ ચરન પુનિ બૈઠહિં સિર નાઇ॥ ૩૪ (ક)॥

કરોડો વીર યોદ્ધા જે બળમાં મેઘનાદ સમાન હતા, તે હર્ષિત થઈને ઊઠ્યા. તેઓ વારંવાર ઊઠીને તૂટી પડે છે, પણ વાનરનો પગ નથી હઠતો એથી લજ્જાને કારણે શીશ નમાવીને બેસી જાય છે. ॥ ૩૪ (ક)॥

ભૂમિ ન છાઁડ઼ત કપિ ચરન દેખત રિપુ મદ ભાગ ।
કોટિ બિઘ્ન તે સંત કર મન જિમિ નીતિ ન ત્યાગ ॥ ૩૪ (ખ) ॥

જેમ કરોડો વિઘ્ન આવવા છતાંય સંતનું મન નીતિને નથી છોડતું, તેવી જ રીતે વાનર (અંગદ)નો પગ પૃથ્વીને નથી છોડતો. આ જોઈને શત્રુ (રાવણ)નો મદ દૂર થઈ ગયો! ॥ ૩૪ (ખ)॥

ચૌ૦ – કપિ બલ દેખિ સકલ હિયઁ હારે । ઉઠા આપુ કપિ કેં પરચારે ॥
ગહત ચરન કહ બાલિકુમારા । મમ પદ ગહેં ન તોર ઉબારા ॥ ૧॥

અંગદનું બળ જોઈને સર્વે હૃદયથી હારી ગયા. ત્યારે અંગદના પડકારાથી રાવણ સ્વયં ઊઠ્યો. જ્યારે તે અંગદનો પગ પકડવા લાગ્યો ત્યારે વાલિકુમાર અંગદે કહ્યું - મારો પગ પકડવાથી તારો બચાવ નહિ થાય! ॥ ૧॥

ગહસિ ન રામ ચરન સઠ જાઈ । સુનત ફિરા મન અતિ સકુચાઈ ॥
ભયઉ તેજહત શ્રી સબ ગઈ । મધ્ય દિવસ જિમિ સસિ સોહઈ ॥ ૨॥

અરે મૂર્ખ! તું જઈને શ્રીરામજીના ચરણ કેમ નથી પકડતો? આ સાંભળીને તે મનમાં ઘણો જ સંકોચાઈને પાછો ફરી ગયો. તેની સમસ્ત શ્રી જતી રહી. તે એવો તેજહીન થઈ ગયો જેમ મધ્યાહ્નમાં ચન્દ્ર દેખાય છે. ॥ ૨॥

સિંઘાસન બૈઠેઉ સિર નાઈ । માનહુઁ સંપતિ સકલ ગઁવાઈ ॥
જગદાતમા પ્રાનપતિ રામા । તાસુ બિમુખ કિમિ લહ બિશ્રામા ॥ ૩॥

તે નીચું માથું રાખીને સિંહાસન પર જઈ બેઠો, જાણે સમસ્ત સંપત્તિ ખોઈને બેઠો હોય. શ્રીરામચન્દ્રજી સમસ્ત જગતના આત્મા અને પ્રાણોના સ્વામી છે. તેમનાથી વિમુખ રહેનારો શાંતિ કઈ રીતે પામી શકે ? ॥ ૩॥

ઉમા રામ કી ભૃકુટિ બિલાસા । હોઈ બિસ્વ પુનિ પાવઈ નાસા ॥
તૃન તે કુલિસ કુલિસ તૃન કરઈ । તાસુ દૂત પન કહુ કિમિ ટરઈ ॥ ૪॥

[શિવજી કહે છે -] હે ઉમા! જે શ્રીરામચન્દ્રજીના ભ્રૂવિલાસ(ભ્રમરના ઈશારે)થી વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી નાશને પ્રાપ્ત થાય છે, જે તૃણને વજ્ર અને વજ્રને તૃણ બનાવી દે છે (અત્યંત નિર્બળને મહાન પ્રબળ અને મહાન પ્રબળને અત્યંત નિર્બળ કરી દે છે), તેમના દૂતનું પ્રણ, કહો કેવી રીતે ટળી શકે છે? ॥ ૪॥

પુનિ કપિ કહી નીતિ બિધિ નાના । માન ન તાહિ કાલુ નિઅરાના ॥
રિપુ મદ મથિ પ્રભુ સુજસુ સુનાયો । યહ કહિ ચલ્યો બાલિ નૃપ જાયો ॥ ૫॥

પછી અંગદે અનેક પ્રકારે નીતિ કહી. પણ રાવણે ન માની, કેમકે એનો કાળ નજીક આવી ગયો હતો. શત્રુના ગર્વને ચૂર કરીને અંગદે એને પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીનો સુયશ સંભળાવ્યો અને પછી તે રાજા વાલિનો પુત્ર અંગદ આમ કહીને ચાલી નીકળ્યો - ॥ ૫॥

હતૌં ન ખેત ખેલાઈ ખેલાઈ । તોહિ અબહિં કા કરૌં બડ઼ાઈ ॥
પ્રથમહિં તાસુ તનય કપિ મારા । સો સુનિ રાવન ભયઉ દુખારા ॥ ૬॥
જાતુધાન અંગદ પન દેખી । ભય બ્યાકુલ સબ ભએ બિસેષી ॥ ૭॥

જ્યાં સુધી રણભૂમિમાં તને રમાડી-રમાડીને ન મારું ત્યાં સુધી (અગાઉથી) શું મોટાઈ કરું. અંગદે પહેલા જ (સભામાં આવતાં પૂર્વે) તેના પુત્રને મારી નાખ્યો હતો, તે સંવાદ સાંભળીને રાવણ દુઃખી થઈ ગયો. અંગદનું પ્રણ [સફળ] જોઈને સર્વે રાક્ષસો ભયથી અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયા. ॥ ૬-૭॥

દો૦ – રિપુ બલ ધરષિ હરષિ કપિ બાલિતનય બલ પુંજ ।
પુલક સરીર નયન જલ ગહે રામ પદ કંજ ॥ ૩૫ (ક) ॥

શત્રુના બળનું મર્દન કરીને બળના ભંડાર વાલિપુત્ર અંગદજીએ હર્ષપૂર્વક આવીને શ્રીરામચન્દ્રજીનાં ચરણકમળ પકડી લીધાં. તેમનું શરીર પુલકિત છે અને નેત્રોમાં [આનંદાશ્રુઓનું] જળ ભરાયું છે. ॥ ૩૫ (ક)॥

સાઁઝ જાનિ દસકંધર ભવન ગયઉ બિલખાઈ ।
મંદોદરીં રાવનહિ બહુરિ કહા સમુઝાઈ ॥ ૩૫ (ખ) ॥

સંધ્યા થઈ ગઈ જાણીને દશગ્રીવ ઉદાસ થઈને ખિન્ન મુખે મહેલમાં ગયો. મંદોદરીએ ફરીથી રાવણને સમજાવીને કહ્યું - ॥ ૩૫ (ખ)॥

ચૌ૦ – કંત સમુઝિ મન તજહુ કુમતિહી । સોહ ન સમર તુમ્હહિ રઘુપતિહી ॥
રામાનુજ લઘુ રેખ ખચાઈ । સોઉ નહિં નાઘેહુ અસિ મનુસાઈ ॥ ૧॥

હે કાંત! મનમાં સમજીને (વિચારીને) કુબુદ્ધિને છોડી દો. આપનું અને રઘુનાથજીનું યુદ્ધ શોભા નથી આપતું. તેમના નાના ભાઈએ એક નાનકડી રેખા ખેંચી હતી, તેને પણ આપ લાંઘી શક્યા ન હતા, એવું તો આપનું પુરુષત્વ છે. ॥ ૧॥

પિય તુમ્હ તાહિ જિતબ સંગ્રામા । જાકે દૂત કેર યહ કામા ॥
કૌતુક સિંધુ નાઘિ તવ લંકા । આયઉ કપિ કેહરી અસંકા ॥ ૨॥

હે પ્રિયતમ! [શું] આપ એમને સંગ્રામમાં જીતી શકશો, જેના દૂતનું આવું કાર્ય છે? રમતમાં જ સમુદ્ર ઓળંગીને તે વાનરોમાં સિંહ (હનુમાન) આપની લંકામાં નિર્ભય [બનીને] ચાલ્યો આવ્યો! ॥ ૨॥

રખવારે હતિ બિપિન ઉજારા । દેખત તોહિ અચ્છ તેહિં મારા ॥
જારિ સકલ પુર કીન્હેસિ છારા । કહાઁ રહા બલ ગર્બ તુમ્હારા ॥ ૩॥

રખેવાળોને મારીને તેણે અશોકવન ઉજાડી નાખ્યું. આપના જોતા-જોતામાં તેણે અક્ષકુમારને મારી નાંખ્યો અને સમસ્ત નગરને બાળીને રાખ કરી દીધું. તે સમયે આપના બળનું ગર્વ ક્યાં ચાલ્યું ગયું હતું. ॥ ૩॥

અબ પતિ મૃષા ગાલ જનિ મારહુ। મોર કહા કછુ હૃદયઁ બિચારહુ॥
પતિ રઘુપતિહિ નૃપતિ જનિ માનહુ। અગ જગ નાથ અતુલબલ જાનહુ॥૪॥

હવે હે સ્વામી! ખોટા (વ્યર્થ) ગાલ ન વગાડો. મારા કહ્યા ઉપર હૃદયમાં કંઈક વિચાર કરો. હે પતિ! આપ શ્રીરઘુપતિને [ફક્ત] રાજા ન સમજો, બલ્કે અગ-જગનાથ (ચરાચરના સ્વામી) અને અતુલનીય બળવાન સમજો. ॥૪॥

બાન પ્રતાપ જાન મારીચા। તાસુ કહા નહિં માનેહિ નીચા॥
જનક સભાઁ અગનિત ભૂપાલા। રહે તુમ્હઉ બલ અતુલ બિસાલા॥૫॥

શ્રીરામજીના બાણનો પ્રતાપ તો મારીચ પણ જાણતો હતો પરંતુ આપે તેનું કહેવુંય ન માન્યું, એની વાતને હલકી માની. જનકની સભામાં અગણિત રાજાગણ હતા, જ્યાં વિશાળ અને અતુલનીય બળશાળી આપ પણ હતા, ॥૫॥

ભંજિ ધનુષ જાનકી બિઆહી। તબ સંગ્રામ જિતેહુ કિન તાહી॥
સુરપતિ સુત જાનઇ બલ થોરા। રાખા જિઅત આઁખિ ગહિ ફોરા॥૬॥
સૂપનખા કૈ ગતિ તુમ્હ દેખી। તદપિ હૃદયઁ નહિં લાજ બિસેષી॥૭॥

ત્યાં શિવજીનું ધનુષ તોડીને શ્રીરામજીએ જાનકીજી સાથે વિવાહ કર્યા ત્યારે આપે એમને સંગ્રામમાં કેમ ન જીત્યા? ઈન્દ્રપુત્ર જયંત તેમના બળને કંઈક કંઈક જાણે છે. શ્રીરામજીએ પકડીને, કેવળ તેની એક આંખ જ ફોડી અને એને જીવતો જ છોડી મૂક્યો. શૂર્પણખાની દશા તો આપે જોઈ જ લીધી, તો પણ આપના હૃદયમાં એમની સાથે લડવાની વાત વિચારતાં વિશેષ (કંઈ પણ) લજ્જા નથી આવતી! ॥૬-૭॥

દો૦ – બધિ બિરાધ ખર દૂષનહિ લીલાઁ હત્યો કબંધ।
બાલિ એક સર માર્‌યો તેહિ જાનહુ દસકંધ॥૩૬॥

જેમણે વિરાધ અને ખર-દૂષણને મારીને લીલાથી જ કબંધને પણ મારી નાખ્યો; અને જેમણે વાલિને એક જ બાણથી મારી નાખ્યો; હે દશકંધ! આપ આ સઘળું જાણો જ છો. (આથી આપ શ્રીરામજીના મહત્ત્વને સમજી જાઓ). ॥૩૬॥

ચૌ૦ – જેહિં જલનાથ બઁધાયઉ હેલા। ઉતરે પ્રભુ દલ સહિત સુબેલા॥
કારુનીક દિનકર કુલ કેતૂ। દૂત પઠાયઉ તવ હિત હેતૂ॥૧॥

જેમણે રમતમાત્રમાં જ સમુદ્રને બંધાવી લીધો અને જે પ્રભુ સેનાસહિત સુબેલ પર્વત પર ઊતરી પડ્યા, તે સૂર્યકુળના ધ્વજાસ્વરૂપ કરુણામય ભગવાને આપના જ હિતને માટે દૂત મોકલ્યો. ॥૧॥

સભા માઝ જેહિં તવ બલ મથા। કરિ બરૂથ મહુઁ મૃગપતિ જથા॥
અંગદ હનુમત અનુચર જાકે। રન બાઁકુરે બીર અતિ બાઁકે॥૨॥

જેણે સભાની વચ્ચે આવીને આપના બળને એ પ્રમાણે મથી નાખ્યું જેમ હાથીઓના ટોળામાં આવીને સિંહ તેને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે. રણમાં બંકા અત્યંત વિકટ વીર અંગદ અને હનુમાન જેમના સેવક છે; ॥ ૨॥

તેહિ કહઁ પિય પુનિ પુનિ નર કહહૂ। મુધા માન મમતા મદ બહહૂ॥
અહહ કંત કૃત રામ બિરોધા। કાલ બિબસ મન ઉપજ ન બોધા॥ ૩॥

હે પતિદેવ! તેમને આપ વારંવાર મનુષ્ય કહો છો. આપ વ્યર્થ જ માન, મમતા અને મદનો ભાર વહી રહ્યા છો! હે પ્રિયતમ! આપે શ્રીરામજી સાથે વિરોધ કરી લીધો અને કાળના વિશેષ વશમાં હોવાથી આપના મનમાં હજી પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન નથી થતું. ॥ ૩॥

કાલ દંડ ગહિ કાહુ ન મારા। હરઇ ધર્મ બલ બુદ્ધિ બિચારા॥
નિકટ કાલ જેહિ આવત સાઈં। તેહિ ભ્રમ હોઇ તુમ્હારિહિ નાઈં॥ ૪॥

કાળ દંડ (લાઠી) લઈને કોઈને નથી મારતો. તે ધર્મ, બળ, બુદ્ધિ અને વિચારને હરી લે છે. હે સ્વામી! જેનો કાળ (મરણ-સમય) નજીક આવી જાય છે, તેને આપની જ જેમ ભ્રમ થઈ જાય છે. ॥ ૪॥

દો૦ – દુઇ સુત મરે દહેઉ પુર અજહુઁ પૂર પિય દેહુ।
કૃપાસિંધુ રઘુનાથ ભજિ નાથ બિમલ જસુ લેહુ॥ ૩૭॥

આપના બે પુત્ર માર્યા ગયા અને નગર બળી ગયું [જે થવાનું હતું તે થયું]. હે પ્રિયતમ! હવે આ ભૂલ સુધારી લો. (શ્રીરામજી સાથેનું વેર ત્યજી દો); અને હે નાથ! કૃપાના સમુદ્ર શ્રીરઘુનાથજીને ભજીને નિર્મળ યશ મેળવો. ॥ ૩૭॥

ચૌ૦ – નારિ બચન સુનિ બિસિખ સમાના। સભાઁ ગયઉ ઉઠિ હોત બિહાના॥
બૈઠ જાઇ સિંઘાસન ફૂલી। અતિ અભિમાન ત્રાસ સબ ભૂલી॥ ૧॥

સ્ત્રીના બાણસમાન વચન સાંભળીને તે સવાર થતાં જ ઊઠીને સભામાં ચાલ્યો ગયો અને સર્વે ભય ભુલાવીને અત્યંત અભિમાનમાં ફૂલીને સિંહાસન ઉપર જઈ બેઠો. ॥ ૧॥

ઇહાઁ રામ અંગદહિ બોલાવા। આઇ ચરન પંકજ સિરુ નાવા॥
અતિ આદર સમીપ બૈઠારી। બોલે બિહઁસિ કૃપાલ ખરારી॥ ૨॥

અહીં (સુબેલ પર્વત પર) શ્રીરામજીએ અંગદને બોલાવ્યા. તેમને આવીને ચરણકમળોમાં શીશ નમાવ્યું. ઘણા આદરથી તેમને પાસે બેસાડીને ખરના શત્રુ કૃપાળુ શ્રીરામજી હસીને બોલ્યા. ॥ ૨॥

બાલિતનય કૌતુક અતિ મોહી। તાત સત્ય કહુ પૂછઉઁ તોહી॥
રાવનુ જાતુધાન કુલ ટીકા। ભુજ બલ અતુલ જાસુ જગ લીકા॥ ૩॥

હે વાલિના પુત્ર! મને મોટું કુતૂહલ છે. હે તાત! એટલે હું તમને પૂછું છું, સત્ય કહેજો. જે રાવણ રાક્ષસોના કુળનું તિલક છે અને જેના અતુલનીય બાહુબળની જગતભરમાં ધાક છે, ॥ ૩॥

તાસુ મુકુટ તુમ્હ ચારિ ચલાએ। કહહુ તાત કવની બિધિ પાએ॥
સુનુ સર્બગ્ય પ્રનત સુખકારી। મુકુટ ન હોહિં ભૂપ ગુન ચારી॥૪॥

તેના ચાર મુગટ તમે ફેંક્યા. હે તાત! બતાવો, તમે તેમને કઈ રીતે મેળવ્યા! [અંગદે કહ્યું -] હે સર્વજ્ઞ! હે શરણાગતને સુખ આપનાર! સાંભળો, તે મુગટ નથી. તે તો રાજાના ચાર ગુણ છે. ॥૪॥

સામ દાન અરુ દંડ બિભેદા। નૃપ ઉર બસહિં નાથ કહ બેદા॥
નીતિ ધર્મ કે ચરન સુહાએ। અસ જિયઁ જાનિ નાથ પહિં આએ॥૫॥

હે નાથ! વેદો કહે છે કે સામ, દાન, દંડ અને ભેદ - આ ચારેય રાજાના હૃદયમાં વસે છે. આપના ચરણ નીતિ અને ધર્મથી સુશોભિત છે એમ ચિત્તમાં જાણીને એ નાથની પાસે આવી ગયા છે. ॥૫॥

દો૦ – ધર્મહીન પ્રભુ પદ બિમુખ કાલ બિબસ દસસીસ।
તેહિ પરિહરિ ગુન આએ સુનહુ કોસલાધીસ॥૩૮ (ક)॥

દશશીશ રાવણ ધર્મહીન, પ્રભુના પદથી વિમુખ અને કાળના વશમાં છે. એટલા માટે હે કૌશલરાજ! સાંભળો, તે ગુણ રાવણને છોડીને આપની પાસે આવી ગયા છે. ॥૩૮ (ક)॥

પરમ ચતુરતા શ્રવન સુનિ બિહઁસે રામુ ઉદાર।
સમાચાર પુનિ સબ કહે ગઢ़ કે બાલિકુમાર॥૩૮ (ખ)॥

અંગદની પરમ ચતુરતા [પૂર્ણ ઉક્તિ] કાનોથી સાંભળીને ઉદાર શ્રીરામચન્દ્રજી હસવા લાગ્યા. પછી વાલિપુત્રે કિલ્લાના (લંકાના) સર્વે સમાચાર કહ્યા. ॥૩૮ (ખ)॥

ચૌ૦ –રિપુ કે સમાચાર જબ પાએ। રામ સચિવ સબ નિકટ બોલાએ॥
લંકા બાઁકે ચારિ દુઆરા। કેહિ બિધિ લાગિઅ કરહુ બિચારા॥૧॥

જ્યારે શત્રુના સમાચાર પ્રાપ્ત થઈ ગયા, ત્યારે શ્રીરામચન્દ્રજીએ સર્વે મંત્રીઓને પાસે બોલાવ્યા [અને કહ્યું -] લંકાના ચાર ઘણા વિકટ દરવાજા છે. તેમની ઉપર કઈ રીતે આક્રમણ કરી શકાય, તેનો વિચાર કરો. ॥૧॥

તબ કપીસ રિચ્છેસ બિભીષન। સુમિરિ હૃદયઁ દિનકર કુલ ભૂષન॥
કરિ બિચાર તિન્હ મંત્ર દૃઢ़ાવા। ચારિ અની કપિ કટકુ બનાવા॥૨॥

ત્યારે વાનરરાજ સુગ્રીવ, ઋક્ષપતિ જામ્બવાન અને વિભીષણે હૃદયમાં સૂર્યકુળના ભૂષણ શ્રીરઘુનાથજીનું સ્મરણ કર્યું અને વિચાર કરીને તેમણે કર્તવ્ય નક્કી કર્યું. વાનરોની સેનાનાં ચાર દળ બનાવ્યાં – ॥૨॥

જથાજોગ સેનાપતિ કીન્હે। જૂથપ સકલ બોલિ તબ લીન્હે॥
પ્રભુ પ્રતાપ કહિ સબ સમુઝાએ। સુનિ કપિ સિંઘનાદ કરિ ધાએ॥૩॥

અને એમને માટે યથાયોગ્ય (જેવા જોઈએ તેવા) સેનાપતિ નિયુક્ત કર્યા. પછી સર્વે જૂથપતિઓને બોલાવી લીધા અને પ્રભુનો પ્રતાપ કહીને સર્વેને સમજાવ્યા; જેને સાંભળીને વાનર સિંહ સમાન ગર્જના કરીને દોડ્યા. ॥ ૩॥

હરષિત રામ ચરન સિર નાવહિં । ગહિ ગિરિ સિખર બીર સબ ધાવહિં ॥
ગર્જહિં તર્જહિં ભાલુ કપીસા । જય રઘુબીર કોસલાધીસા ॥ ૪॥

તેઓ હર્ષિત થઈને શ્રીરામજીના ચરણોમાં શીશ નમાવે છે અને પર્વતોનાં શિખર લઈ-લઈને સર્વે વીર દોડે છે. 'કૌશલરાજ શ્રીરઘુવીરજીનો જય હો' પોકારતાં રીંછ અને વાનર ગરજે છે અને પડકારા કરે છે. ॥ ૪॥

જાનત પરમ દુર્ગ અતિ લંકા । પ્રભુ પ્રતાપ કપિ ચલે અસંકા ॥
ઘટાટોપ કરિ ચહુઁ દિસિ ઘેરી । મુખહિં નિસાન બજાવહિં ભેરી ॥ ૫॥

લંકાને અત્યંત શ્રેષ્ઠ (અજેય) કિલ્લો જાણવા છતાંય પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીના પ્રતાપે વાનર નીડર થઈને ચાલ્યા. ચારેય તરફથી ઘેરાયેલ વાદળાઓની ઘટાની જેમ લંકાને ચારેય દિશાઓમાંથી ઘેરીને તેઓ મુખેથી જ ડંકા અને દુંદુભિ વગાડવા લાગ્યા. ॥ ૫॥

દો૦ – જયતિ રામ જય લછિમન જય કપીસ સુગ્રીવ ।
ગર્જહિં સિંહનાદ કપિ ભાલુ મહા બલ સીંવ ॥ ૩૯॥

મહાન બળની સીમા, તે વાનર-રીંછ સિંહ સમાન ઉચ્ચ સ્વરે 'શ્રીરામજીનો જય', 'લક્ષ્મણજીનો જય', 'વાનરરાજ સુગ્રીવનો જય' - એવી ગર્જના કરવા લાગ્યા. ॥ ૩૯॥

ચૌ૦ – લંકાઁ ભયઉ કોલાહલ ભારી । સુના દસાનન અતિ અહઁકારી ॥
દેખહુ બનરન્હ કેરિ ઢિઠાઈ । બિહઁસિ નિસાચર સેન બોલાઈ ॥ ૧॥

લંકામાં મોટો ભારે શોર-બકોર મચી ગયો. અત્યંત અહંકારી રાવણે તે સાંભળીને કહ્યું વાનરોની ધૃષ્ટતા તો જુઓ! આ કહેતાં હસીને તેણે રાક્ષસોની સેના બોલાવી. ॥ ૧॥

આએ કીસ કાલ કે પ્રેરે । છુધાવંત સબ નિસિચર મેરે ॥
અસ કહિ અટ્ટહાસ સઠ કીન્હા । ગૃહ બૈઠેં અહાર બિધિ દીન્હા ॥ ૨॥

વાનરો કાળની પ્રેરણાથી ચાલ્યા આવ્યા છે. મારા રાક્ષસો સર્વે ભૂખ્યા છે. વિધાતાએ એમને ઘેરબેઠા ભોજન મોકલી દીધું. આવું કહીને તે મૂર્ખે અટ્ટહાસ કર્યું (તે ઘણા જોરથી ખડખડાટ હસી પડ્યો). ॥ ૨॥

સુભટ સકલ ચારિહુઁ દિસિ જાહૂ । ધરિ ધરિ ભાલુ કીસ સબ ખાહૂ ॥
ઉમા રાવનહિ અસ અભિમાના । જિમિ ટિટ્ટિભ ખગ સૂત ઉતાના ॥ ૩॥

[અને બોલ્યો -] હે વીરો! સર્વે લોકો ચારેય દિશાઓમાં જાવ અને રીંછ - વાનર સર્વેને પકડી-પકડીને ખાવ. [શિવજી કહે છે-] હે ઉમા! રાવણને એવું અભિમાન હતું, જેમ ટિટોડી પગ ઉપરની (આકાશની તરફ) કરીને સૂવે છે [જાણે આકાશને રોકી લેશે]. ॥ ૩॥

ચલે નિસાચર આયસુ માગી। ગહિ કર ભિંડિપાલ બર સાઁગી॥
તોમર મુદ્‌ગર પરસુ પ્રચંડા। સૂલ કૃપાન પરિઘ ગિરિખંડા॥૪॥

આજ્ઞા માગીને અને હાથોમાં ઉત્તમ ભિંદિપાળ, સાંગી (બરછી), તોમર, મુદ્‌ગર, પ્રચંડ ફરસા, શૂલ, બેધારી તલવાર, પરિઘ અને પર્વતોના ટુકડા લઈને રાક્ષસો ચાલ્યા. ॥૪॥

જિમિ અરુનોપલ નિકર નિહારી। ધાવહિં સઠ ખગ માંસ અહારી॥
ચોંચ ભંગ દુખ તિન્હહિ ન સૂઝા। તિમિ ધાએ મનુજાદ અબૂઝા॥૫॥

જેમ મૂર્ખ માંસાહારી પક્ષી લાલ પથ્થરોનો સમૂહ જોઈને તેની પર તૂટી પડે છે, [પથ્થરો પર વાગવાથી] ચાંચ તૂટવાનું દુઃખ તેમને નથી સૂઝતું, તેવી જ રીતે તે નાસમજ રાક્ષસ દોડ્યા. ॥૫॥

દો૦ – નાનાયુધ સર ચાપ ધર જાતુધાન બલ બીર।
કોટ કઁગૂરન્હિ ચઢ઼િ ગએ કોટિ કોટિ રનધીર॥૪૦॥

અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર અને ધનુષ-બાણ ધારણ કરેલા કરોડો બળવાન અને રણધીર રાક્ષસ વીર કિલ્લાના કાંગરો પર ચઢી ગયા. ॥૪૦॥

ચૌ૦ – કોટ કઁગૂરન્હિ સોહહિં કૈસે। મેરુ કે સૃંગનિ જનુ ઘન બૈસે॥
બાજહિં ઢોલ નિસાન જુઝાઊ। સુનિ ધુનિ હોઇ ભટન્હિ મન ચાઊ॥૧॥

તે કિલ્લાના કાંગરા કેવા શોભી રહ્યા છે, જાણે સુમેરુનાં શિખરો પર વાદળાં બેઠાં હોય. યુદ્ધનાં ઢોલ અને ડંકા આદિ વાગી રહ્યાં છે, [જેમનો] ધ્વનિ સાંભળીને યોદ્ધાઓના મનમાં [લડવાનો] ઉમંગ થાય છે. ॥૧॥

બાજહિં ભેરિ નફીરિ અપારા। સુનિ કાદર ઉર જાહિં દરારા॥
દેખિન્હ જાઇ કપિન્હ કે ઠટ્ટા। અતિ બિસાલ તનુ ભાલુ સુભટ્ટા॥૨॥

અગણિત નફેરી અને નૌબત વાગી રહી છે, [જેને] સાંભળીને કાયરોના હૃદયમાં ચીરા પડી જાય છે. તેમણે જઈને અત્યંત વિશાળ શરીરવાળા મહાન યોદ્ધા વાનર અને રીંછોની ઠઠ જોઈ. ॥૨૨॥

ધાવહિં ગનહિં ન અવઘટ ઘાટા। પર્બત ફોરિ કરહિં ગહિ બાટા॥
કટકટાહિં કોટિન્હ ભટ ગર્જહિં। દસન ઓઠ કાટહિં અતિ તર્જહિં॥૩॥

[જોયું કે] તે રીંછ-વાનર દોડે છે; ઔઘટ (ઉબડ-ખાબડ ઊંચી નીચી વિકટ) ખીણોને કંઈ ગણતરીમાં લેતા નથી. પર્વતને પકડીને ફોડીને રસ્તો બનાવી લે છે. કરોડો યોદ્ધા કટકટાવે અને ગર્જે છે. દાંતથી હોઠ કરડતાં ખૂબ જુસ્સાથી ધસે છે. ॥૩॥

ઉત રાવન ઇત રામ દોહાઈ। જયતિ જયતિ જય પરી લરાઈ॥
નિસિચર સિખર સમૂહ ઢહાવહિં। કૂદિ ધરહિં કપિ ફેરિ ચલાવહિં॥૪॥

ત્યાં રાવણની અને અહીં શ્રીરામજીની દુહાઈ બોલાઈ રહી છે. 'જય' 'જય' 'જય'નો ધ્વનિ થતાં જ યુદ્ધ છેડાઈ ગયું. રાક્ષસો શિખરોના ઢગલેઢગલા ફેંકે છે. વાનર કૂદીને તેમને પકડી લે છે અને પાછા એમની બાજુ જ ફેંકે છે. ॥૪॥

છં૦ – ધરિ કુધર ખંડ પ્રચંડ મર્કટ ભાલુ ગઢ઼ પર ડારહીં ।
ઝપટહિં ચરન ગહિ પટકિ મહિ ભજિ ચલત બહુરિ પચારહીં ॥
અતિ તરલ તરુન પ્રતાપ તરપહિં તમકિ ગઢ઼ ચઢ઼િ ચઢ઼િ ગએ ।
કપિ ભાલુ ચઢ઼િ મંદિરન્હ જહઁ તહઁ રામ જસુ ગાવત ભએ ॥

પ્રચંડ વાનર અને રીંછ પર્વતશિલાઓને લઈ - લઈને કિલ્લા પર નાખે છે, તેઓ તૂટી પડે છે અને રાક્ષસોના પગ પકડીને તેમને પૃથ્વી પછાડે છે. રાક્ષસો જ્યારે નાસવા લાગે છે ત્યારે પાછા પડકારે છે. ઘણા જ ચંચળ અને મોટા તેજસ્વી વાનર-રીંછ ઘણી સ્ફૂર્તિથી ઉછળીને કિલ્લા પર ચઢી-ચઢીને ગયા અને જ્યાં ત્યાં મહેલોમાં પેસી જઈને શ્રીરામજીનો યશ ગાવા લાગ્યા.

દો૦ – એકુ એકુ નિસિચર ગહિ પુનિ કપિ ચલે પરાઈ ।
ઊપર આપુ હેઠ ભટ ગિરહિં ધરનિ પર આઈ ॥ ૪૧ ॥

પછી એક એક રાક્ષસને પકડીને તે વાનર ભાગી નીકળ્યા. ઉપર પોતે અને નીચે [રાક્ષસ] યોદ્ધા - આ પ્રમાણે તેઓ [કિલ્લા પરથી] ધરતી પર આવી પડે છે. ॥ ૪૧ ॥

ચૌ૦ – રામ પ્રતાપ પ્રબલ કપિજૂથા । મર્દહિં નિસિચર સુભટ બરૂથા ॥
ચઢ઼ે દુર્ગ પુનિ જહઁ તહઁ બાનર । જય રઘુબીર પ્રતાપ દિવાકર ॥ ૧ ॥

શ્રીરામજીના પ્રતાપે પ્રબળ વાનરોનાં ટોળાં રાક્ષસ યોદ્ધાઓના સમૂહેસમૂહ યોદ્ધાઓને મસળી રહ્યાં છે. વાનર પાછા ચારેકોર કિલ્લા પર ચઢી ગયા અને પ્રતાપમાં સૂર્ય સમાન શ્રીરઘુવીરનો જય બોલવા લાગ્યા. ॥ ૧ ॥

ચલે નિસાચર નિકર પરાઈ । પ્રબલ પવન જિમિ ઘન સમુદાઈ ॥
હાહાકાર ભયઉ પુર ભારી । રોવહિં બાલક આતુર નારી ॥ ૨ ॥

રાક્ષસોનાં ટોળાં એવી રીતે નાઠાં જેમ જોરથી વાયુ ચાલતાં વાદળોના સમૂહ વેર-વિખેર થઈ જાય છે. લંકા નગરીમાં મોટો ભારે હાહાકાર મચી ગયો. બાળકો અને સ્ત્રીઓ આતુરતાને કારણે રોવા લાગ્યાં. ॥ ૨ ॥

સબ મિલિ દેહિં રાવનહિ ગારી । રાજ કરત એહિં મૃત્યુ હઁકારી ॥
નિજ દલ બિચલ સુની તેહિં કાના । ફેરિ સુભટ લંકેસ રિસાના ॥ ૩ ॥

સર્વે મળીને રાવણને ગાળો આપવા લાગ્યા કે રાજ્ય કરતાં કરતાં એણે મૃત્યુને બોલાવી લીધું. રાવણે જ્યારે પોતાની સેનાનું વિચલિત થવું કાનોથી સાંભળ્યું, ત્યારે [નાસતાં] યોદ્ધાઓને પાછા વાળીને તે ક્રોધિત થઈને બોલ્યો - ॥ ૩ ॥

જો રન બિમુખ સુના મૈં કાના । સો મૈં હતબ કરાલ કૃપાના ॥
સર્બસુ ખાઈ ભોગ કરિ નાના । સમર ભૂમિ ભએ બલ્લભ પ્રાના ॥ ૪ ॥

હું જેને રણમાં પીઠ બતાવીને નાસતો પોતાના કાનોથી સાંભળીશ, તેને સ્વયં ભયાનક દુધારી તલવારથી મારીશ. મારું સર્વે કંઈ ખાધું, જાતજાતના ભોગ કર્યા અને હવે રણભૂમિમાં પ્રાણ પ્રિય થઈ ગયા! ॥ ૪॥

ઉગ્ર બચન સુનિ સકલ ડેરાને। ચલે ક્રોધ કરિ સુભટ લજાને॥
સન્મુખ મરન બીર કૈ સોભા। તબ તિન્હ તજા પ્રાન કર લોભા॥ ૫॥

રાવણનાં ઉગ્ર (કઠોર) વચન સાંભળીને સર્વે વીરો ડરી ગયા અને લજ્જિત થઈને ક્રોધ કરીને યુદ્ધ માટે પાછા ફર્યા. રણમાં [શત્રુના] સન્મુખ (યુદ્ધ કરતાં) મરવામાં જ વીરની શોભા છે. [આમ વિચારીને] પછી તેમણે પ્રાણોનો લોભ છોડી દીધો. ॥ ૫॥

દો૦ – બહુ આયુધ ધર સુભટ સબ ભિરહિં પચારિ પચારિ।
બ્યાકુલ કિએ ભાલુ કપિ પરિઘ ત્રિસૂલન્હિ મારિ॥ ૪૨॥

ઘણાં જ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર ધારણ કરેલા સર્વે વીર પડકારી-પડકારીને ભિડાવા લાગ્યા. તેમણે પરિઘો અને ત્રિશૂળોથી મારી-મારીને સર્વે રીંછ-વાનરોને વ્યાકુળ કરી દીધાં. ॥ ૪૨॥

ચૌ૦ – ભય આતુર કપિ ભાગન લાગે। જદ્યપિ ઉમા જીતિહહિં આગે॥
કોઉ કહ કહઁ અંગદ હનુમંતા। કહઁ નલ નીલ દુબિદ બલવંતા॥ ૧॥

[શિવજી કહે છે -] વાનર ભયાતુર થઈને (ડરના લીધે ગભરાઈને) નાસવા લાગ્યા, જોકે હે ઉમા! આગળ જતાં [તેઓ જ] જીતશે. કોઈ કહે છે - અંગદ, હનુમાન ક્યાં છે? બળવાન નલ, નીલ અને દ્વિવિદ ક્યાં છે? ॥ ૧॥

નિજ દલ બિકલ સુના હનુમાના। પચ્છિમ દ્વાર રહા બલવાના॥
મેઘનાદ તહઁ કરઇ લરાઈ। ટૂટ ન દ્વાર પરમ કઠિનાઈ॥ ૨॥

હનુમાનજીએ પોતાના દળને વિકળ (ભયભીત) થયેલું સાંભળ્યું, ત્યારે તેઓ બળવાન પશ્ચિમ દ્વારે હતા. ત્યાં એમની સાથે મેઘનાદ યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. તે દ્વાર તૂટતું નહોતું, મોટી ભારે કઠણાઈ થઈ રહી હતી. ॥ ૨॥

પવનતનય મન ભા અતિ ક્રોધા। ગર્જેઉ પ્રબલ કાલ સમ જોધા॥
કૂદિ લંક ગઢ઼ ઊપર આવા। ગહિ ગિરિ મેઘનાદ કહુઁ ધાવા॥ ૩॥

ત્યારે પવનપુત્ર હનુમાનજીને મનમાં ઘણો ભારે ક્રોધ થયો. તે કાળસમાન યોદ્ધા ઘણા જોરથી ગરજ્યા અને કૂદીને લંકાના કિલ્લા પર આવી ગયા અને પર્વત લઈને મેઘનાદની સામે દોડ્યા. ॥ ૩॥

ભંજેઉ રથ સારથી નિપાતા। તાહિ હૃદય મહુઁ મારેસિ લાતા॥
દુસરેં સૂત બિકલ તેહિ જાના। સ્યંદન ઘાલિ તુરત ગૃહ આના॥ ૪॥

રથ તોડી નાંખ્યો, સારથિને મારી નાખ્યો અને મેઘનાદની છાતીમાં લાત મારી. બીજો સારથિ મેઘનાદને વ્યાકુળ જાણીને, તેને રથમાં નાખીને તુરત જ ઘેર લઈ આવ્યો. ॥ ૪॥

દો૦ – અંગદ સુના પવનસુત ગઢ઼ પર ગયઉ અકેલ ।
રન બાઁકુરા બાલિસુત તરકિ ચઢ઼ેઉ કપિ ખેલ ॥ ૪૩॥

અહીં અંગદે સાંભળ્યું કે પવનપુત્ર હનુમાનજી કોટ ઉપર એકલા જ ગયા છે, તો રણમાં બંકા વાલિપુત્ર વાનરના ખેલની જેમ ઉછળીને કોટ પર ચઢી ગયા. ॥ ૪૩॥

ચૌ૦ – જુદ્ધ બિરુદ્ધ ક્રુદ્ધ દ્વૌ બંદર । રામ પ્રતાપ સુમિરિ ઉર અંતર ॥
રાવન ભવન ચઢ઼ે દ્વૌ ધાઈ । કરહિં કોસલાધીસ દોહાઈ ॥ ૧॥

યુદ્ધમાં શત્રુઓની વિરુદ્ધ બંને વાનર ક્રુદ્ધ થઈ ગયા. હૃદયમાં શ્રીરામજીના પ્રતાપનું સ્મરણ કરીને બંને દોડીને રાવણના મહેલ પર જઈ ચઢ્યા અને કૌશલરાજ શ્રીરામજીની દુહાઈ બોલવા લાગ્યા. ॥ ૧॥

કલસ સહિત ગહિ ભવનુ ઢહાવા । દેખિ નિસાચરપતિ ભય પાવા ॥
નારિ બૃંદ કર પીટહિં છાતી । અબ દુઇ કપિ આએ ઉતપાતી ॥ ૨॥

તેમણે કળશસહિત મહેલને પકડીને પાડી નાખ્યો. આ જોઈને રાક્ષસરાજ રાવણ ડરી ગયો. સર્વે સ્ત્રીઓ હાથેથી છાતી કૂટવા લાગી [અને કહેવા લાગી -] આ વખતે બે ઉત્પાતી વાનર [એકી સાથે] આવી ગયા. ॥ ૨॥

કપિલીલા કરિ તિન્હહિ ડેરાવહિં । રામચંદ્ર કર સુજસુ સુનાવહિં ॥
પુનિ કર ગહિ કંચન કે ખંભા । કહેન્હિ કરિઅ ઉતપાત અરંભા ॥ ૩॥

વાનરલીલા કરીને (ઘૂરકીને) બંને તેમને બીવડાવે છે અને શ્રીરામચન્દ્રજીનો સુંદર યશ સંભળાવે છે. પછી સોનાના થાંભલાઓને હાથોથી પકડીને તેમણે [પરસ્પર] કહ્યું કે હવે ઉત્પાત પ્રારંભ કરવામાં આવે. ॥ ૩॥

ગર્જિ પરે રિપુ કટક મઝારી । લાગે મર્દૈ ભુજ બલ ભારી ॥
કાહુહિ લાત ચપેટન્હિ કેહૂ । ભજહુ ન રામહિ સો ફલ લેહૂ ॥ ૪॥

તેઓ ગર્જીને શત્રુની સેનાની વચ્ચે કૂદી પડ્યા અને પોતાના ભારે ભુજબળથી તેમનું મર્દન કરવા લાગ્યા. કોઈકની લાતોથી અને કોઈકની થપ્પડોથી ખબર લે છે [અને કહે છે કે] તું શ્રીરામજીને નથી ભજતો, તેનું આ ફળ લે. ॥ ૪॥

દો૦ – એક એક સોં મર્દહિં તોરિ ચલાવહિં મુંડ ।
રાવન આગેં પરહિં તે જનુ ફૂટહિં દધિ કુંડ ॥ ૪૪॥

એકને બીજા સાથે [ઘસીને] મસળી નાખે છે અને માથાંઓને તોડીને ફેંકે છે. તે માથાં જઈને રાવણની સામે પડે છે અને એવા ફૂટે છે જાણે દહીંનાં કૂંડાં ફૂટી રહ્યાં હોય. ॥ ૪૪॥

ચૌ૦ – મહા મહા મુખિઆ જે પાવહિં । તે પદ ગહિ પ્રભુ પાસ ચલાવહિં ॥
કહઇ બિભીષનુ તિન્હ કે નામા । દેહિં રામ તિન્હહૂ નિજ ધામા ॥ ૧॥

જે મોટા-મોટા મુખ્ય(પ્રધાન સેનાપતિઓ)ને પકડી લે છે, તેમના પગ પકડીને તેમને પ્રભુની પાસે ફેંકી દે છે. વિભીષણજી તેમનાં નામ બતાવે છે અને શ્રીરામજી તેમને પણ પોતાનું ધામ (પરમ પદ) આપી દે છે. ॥ ૧॥

ખલ મનુજાદ દ્વિજામિષ ભોગી। પાવહિં ગતિ જો જાચત જોગી॥
ઉમા રામ મૃદુચિત કરુનાકર। બયર ભાવ સુમિરત મોહિ નિસિચર॥ ૨॥

બ્રાહ્મણોનું માંસ ખાનાર તે નરભક્ષી દુષ્ટ રાક્ષસો પણ એ પરમગતિ પામે છે જેની યોગીઓ પણ યાચના કર્યા કરે છે. [પરંતુ સરળતાથી નથી પામતા]. [શિવજી કહે છે -] હે ઉમા! શ્રીરામજી ઘણા જ કોમળ હૃદય અને કરુણાની ખાણ છે. [તેઓ વિચારે છે કે] રાક્ષસ મને વેરભાવથી તો વેરભાવથીય, સ્મરણ તો કરે જ છે ને. ॥ ૨॥

દેહિં પરમ ગતિ સો જિયઁ જાની। અસ કૃપાલ કો કહહુ ભવાની॥
અસ પ્રભુ સુનિ ન ભજહિં ભ્રમ ત્યાગી। નર મતિમંદ તે પરમ અભાગી॥ ૩॥

આવું હૃદયમાં જાણીને તેઓ એમને પરમગતિ (મોક્ષ) આપે છે. હે ભવાની! કહો તો આવો કૃપાળુ [અન્ય] કોણ છે? પ્રભુનો આવો સ્વભાવ સાંભળીનેય જે મનુષ્ય ભ્રમ ત્યાગીને તેમનું ભજન નથી કરતો, તે અત્યંત મંદમતિ અને પરમ ભાગ્યહીન છે. ॥ ૩॥

અંગદ અરુ હનુમંત પ્રબેસા। કીન્હ દુર્ગ અસ કહ અવધેસા॥
લંકાઁ દ્વૌ કપિ સોહહિં કૈસેં। મથહિં સિંધુ દુઇ મંદર જૈસેં॥ ૪॥

શ્રીરામજીએ કહ્યું કે અંગદ અને હનુમાન કિલ્લામાં પેસી ગયા છે. બંને વાનર લંકામાં [વિધ્વંસ કરતાં] એવા શોભી રહ્યા છે, જેમ બે મંદરાચલ સમુદ્રને મથી રહ્યા હોય. ॥ ૪॥

દો૦ – ભુજ બલ રિપુ દલ દલમલિ દેખિ દિવસ કર અંત।
કૂદે જુગલ બિગત શ્રમ આએ જહઁ ભગવંત॥ ૪૫॥

ભુજાઓના બળથી શત્રુની સેનાને કચડીને અને મસળીને; વળી, દિવસનો અંત થતો જોઈને હનુમાન અને અંગદ બંને કૂદી પડ્યા અને શ્રમ (થાક) રહિત થઈને ત્યાં આવી ગયા જ્યાં ભગવાન રામજી હતા. ॥ ૪૫॥

ચૌ૦ – પ્રભુ પદ કમલ સીસ તિન્હ નાએ। દેખિ સુભટ રઘુપતિ મન ભાએ॥
રામ કૃપા કરિ જુગલ નિહારે। ભએ બિગતશ્રમ પરમ સુખારે॥ ૧॥

તેમણે પ્રભુનાં ચરણકમળમાં શીશ નમાવ્યાં. ઉત્તમ યોદ્ધાઓને જોઈને શ્રીરઘુનાથજી મનમાં ઘણા પ્રસન્ન થયા. શ્રીરામજીએ કૃપા કરીને બંનેને જોયા, જેથી તેઓ શ્રમરહિત અને પરમસુખી થઈ ગયા. ॥ ૧॥

ગએ જાનિ અંગદ હનુમાના। ફિરે ભાલુ મર્કટ ભટ નાના॥
જાતુધાન પ્રદોષ બલ પાઈ। ધાએ કરિ દસસીસ દોહાઈ॥ ૨॥

અંગદ અને હનુમાનને ગયા જાણીને સર્વે રીંછ અને વાનર વીર પાછા ફર્યા. રાક્ષસોએ પ્રદોષ (સાયં) કાળનું બળ પામીને રાવણની દુહાઈ આપતાં વાનરો પર હુમલો કર્યો. ॥ ૨॥

નિસિચર અની દેખિ કપિ ફિરે । જહઁ તહઁ કટકટાઇ ભટ ભિરે ॥
દ્વૌ દલ પ્રબલ પચારિ પચારી । લરત સુભટ નહિં માનહિં હારી ॥ ૩॥

રાક્ષસોની સેનાને આવતી જોઈને વાનર પાછા વળ્યા અને તે યોદ્ધા જ્યાં ત્યાં કટકટાવીને ભિડાઈ ગયા. બંનેય દળ ઘણા બળવાન છે. યોદ્ધા પકડકારી - પડકારીને લડે છે, કોઈ હાર નથી માનતા. ॥ ૩॥

મહાબીર નિસિચર સબ કારે । નાના બરન બલીમુખ ભારે ॥
સબલ જુગલ દલ સમબલ જોધા । કૌતુક કરત લરત કરિ ક્રોધા ॥ ૪॥

સર્વે રાક્ષસ મહાન વીર અને અત્યંત કાળા છે અને વાનર વિશાળકાય તથા અનેક રંગોના છે. બંનેય દળ બળવાન છે અને સમાન બળવાળા યોદ્ધા છે. તેઓ ક્રોધ કરીને લડે છે અને રમત કરે (વીરતા દેખાડે) છે. ॥ ૪॥

પ્રાબિટ સરદ પયોદ ઘનેરે । લરત મનહુઁ મારુત કે પ્રેરે ॥
અનિપ અકંપન અરુ અતિકાયા । બિચલત સેન કીન્હિ ઇન્હ માયા ॥ ૫॥
ભયઉ નિમિષ મહઁ અતિ અઁધિઆરા । બૃષ્ટિ હોઇ રુધિરોપલ છારા ॥ ૬॥

[રાક્ષસ અને વાનર યુદ્ધ કરતાં એવા જણાય છે કે] જાણે ક્રમશઃ વર્ષા અને શરદઋતુનાં ઘણાં જ વાદળાં પવનથી પ્રેરાઈને લડી રહ્યાં હોય. અનિપ, અકંપન અને અતિકાય આ વીરોએ પોતાની સેનાને વિચલિત થતી જોઈને માયા કરી. પળવારમાં અત્યંત અંધકાર થઈ ગયો. [અનિષ, અકંપન, અતિકાય ત્રણેય ક્રમશઃ] લોહી, પથ્થર અને રાખની વર્ષા કરવા લાગ્યા. ॥ ૫-૬॥

દો૦ – દેખિ નિબિડ઼ તમ દસહુઁ દિસિ કપિદલ ભયઉ ખભાર ।
એકહિ એક ન દેખઇ જહઁ તહઁ કરહિં પુકાર ॥ ૪૬॥

દસે દિશાઓમાં અત્યંત ગાઢ અંધકાર જોઈને વાનરોની સેનામાં ખળભળાટ થઈ ગયો. એકબીજાને નથી જોઈ શકતા અને સર્વે જ્યાં - ત્યાં પોકાર કરી રહ્યા છે. ॥ ૪૬॥

ચૌ૦ – સકલ મરમુ રઘુનાયક જાના । લિએ બોલિ અંગદ હનુમાના ॥
સમાચાર સબ કહિ સમુઝાએ । સુનત કોપિ કપિકુંજર ધાએ ॥ ૧॥

શ્રીરઘુનાથજી સર્વે રહસ્ય જાણી ગયા. તેમણે અંગદ અને હનુમાનને બોલાવી લીધા અને સર્વે સમાચાર કહીને સમજાવ્યા. સાંભળતાં જ તે બંને કપિશ્રેષ્ઠ ક્રોધ કરીને દોડ્યા. ॥ ૧॥

પુનિ કૃપાલ હઁસિ ચાપ ચઢ઼ાવા । પાવક સાયક સપદિ ચલાવા ॥
ભયઉ પ્રકાસ કતહુઁ તમ નાહીં । ગ્યાન ઉદયઁ જિમિ સંસય જાહીં ॥ ૨॥

પછી કૃપાળુ શ્રીરામજીએ હસીને ધનુષ ચઢાવ્યું અને તુરત જ અગ્નિબાણ ચલાવ્યું, જેથી પ્રકાશ થઈ ગયો. ક્યાંય અંધારું ન રહી ગયું, જેમ જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી [સર્વે પ્રકારના] સંશય દૂર થઈ જાય છે. ॥ ૨॥

ભાલુ બલીમુખ પાઇ પ્રકાસા । ધાએ હરષ બિગત શ્રમ ત્રાસા ॥
હનૂમાન અંગદ રન ગાજે । હાઁક સુનત રજનીચર ભાજે ॥ ૩॥

રીંછ અને વાનર પ્રકાશ પામીને શ્રમ અને ભયથી રહિત તથા પ્રસન્ન થઈને દોડ્યા. હનુમાન અને અંગદ રણમાં ગર્જી ઊઠ્યા. તેમની હાંક સાંભળતાં જ રાક્ષસ ભાગી છૂટ્યા. ॥ ૩॥

ભાગત ભટ પટકહિં ધરિ ધરની । કરહિં ભાલુ કપિ અદ્‌ભુત કરની ॥
ગહિ પદ ડારહિં સાગર માહીં । મકર ઉરગ ઝષ ધરિ ધરિ ખાહીં ॥ ૪॥

નાસતાં રાક્ષસ યોદ્ધાઓને વાનર અને રીંછ પકડીને પથ્થર ઉપર પછાડે છે અને અદ્‌ભુત કરણી કરે છે (યુદ્ધ કૌશલ દેખાડે છે). પગ પકડીને તેમને સમુદ્રમાં નાખી દે છે. ત્યાં મગર, સર્પ અને મચ્છ તેમને પકડી-પકડીને ખાઈ જાય છે. ॥ ૪॥

દો૦ – કછુ મારે કછુ ઘાયલ કછુ ગઢ઼ ચઢ઼ે પરાઇ ।
ગર્જહિં ભાલુ બલીમુખ રિપુ દલ બલ બિચલાઇ ॥ ૪૭॥

કેટલાક માર્યા ગયા, કેટલાક ઘાયલ થયા, કેટલાક નાસીને ગઢ પર ચઢી ગયા. પોતાના બળથી શત્રુદળને વિચલિત કરીને રીંછ અને વાનર [વીર] ગરજી રહ્યાં છે. ॥ ૪૭॥

ચૌ૦ – નિસા જાનિ કપિ ચારિઉ અની । આએ જહાઁ કોસલા ધની ॥
રામ કૃપા કરિ ચિતવા સબહી । ભએ બિગતશ્રમ બાનર તબહી ॥ ૧॥

રાત થયેલી જાણીને વાનરોની ચારેય સેનાઓની ટુકડીઓ ત્યાં આવી જ્યાં કૌશલપતિ શ્રીરામજી હતા. શ્રીરામજીએ જેવા જ સર્વેને કૃપા કરીને જોયા કે તરત જ તે વાનરો શ્રમરહિત થઈ ગયા. ॥ ૧॥

ઉહાઁ દસાનન સચિવ હઁકારે । સબ સન કહેસિ સુભટ જે મારે ॥
આધા કટકુ કપિન્હ સંઘારા । કહહુ બેગિ કા કરિઅ બિચારા ॥ ૨॥

ત્યાં [લંકામાં] રાવણે મંત્રીઓને બોલાવ્યા અને જે સર્વે યોદ્ધા માર્યા ગયા હતા તે સર્વેને બતાવ્યા. [તેણે કહ્યું -] વાનરોએ અડધી સેનાનો સંહાર કરી દીધો! હવે શીઘ્ર બતાવો, કયો વિચાર (ઉપાય) કરવો જોઈએ? ॥ ૨॥

માલ્યવંત અતિ જરઠ નિસાચર । રાવન માતુ પિતા મંત્રી બર ॥
બોલા બચન નીતિ અતિ પાવન । સુનહુ તાત કછુ મોર સિખાવન ॥ ૩॥

માલ્યવંત [નામનો એક] અત્યંત વૃદ્ધ રાક્ષસ હતો. તે રાવણની માતાનો પિતા (અર્થાત્ તેનો માતામહ) અને શ્રેષ્ઠ મંત્રી હતો. તે અત્યંત પવિત્ર નીતિનાં વચન બોલ્યો - હે તાત! કંઈક મારી શિખામણ પણ સાંભળો - ॥ ૩॥

જબ તે તુમ્હ સીતા હરિ આની । અસગુન હોહિં ન જાહિં બખાની ॥
બેદ પુરાન જાસુ જસુ ગાયો । રામ બિમુખ કાહુઁ ન સુખ પાયો ॥ ૪॥

જ્યારથી તમે સીતાને હરી લાવ્યા છો, ત્યારથી એટલાં અપશુકનો થઈ રહ્યાં છે કે જે વર્ણન નથી કરી શકાતાં. વેદ-પુરાણોએ જેમનો યશ ગાયો છે, તે શ્રીરામની વિમુખ થઈને કોઈ સુખ નથી પામ્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – હિરન્યાચ્છ ભ્રાતા સહિત મધુ કૈટભ બલવાન ।
જેહિં મારે સોઇ અવતરેઉ કૃપાસિંધુ ભગવાન ॥ ૪૮ (ક) ॥

ભાઈ હિરણ્યકશિપુસહિત હિરણ્યાક્ષને અને બળવાન મધુ-કૈટભને જેમણે માર્યા હતા, તે જ કૃપાના સમુદ્ર ભગવાન [રામરૂપે] અવતરિત થયા છે. ॥ ૪૮ (ક) ॥

માસપારાયણ, પચીસમો વિશ્રામ

દો૦ – કાલરૂપ ખલ બન દહન ગુનાગાર ઘનબોધ ।
સિવ બિરંચિ જેહિ સેવહિં તાસોં કવન બિરોધ ॥ ૪૮ (ખ) ॥

જે કાળસ્વરૂપ છે, દુષ્ટોના સમૂહરૂપી વનને ભસ્મ કરનાર [અગ્નિ] છે. ગુણોના ધામ અને જ્ઞાનઘન છે, અને શિવજી તથા બ્રહ્માજી પણ જેમની સેવા કરે છે, તેમનાથી વેર કેવું? ॥ ૪૮ (ખ) ॥

ચૌ૦ – પરિહરિ બયરુ દેહુ બૈદેહી । ભજહુ કૃપાનિધિ પરમ સનેહી ॥
તાકે બચન બાન સમ લાગે । કરિઆ મુહ કરિ જાહિ અભાગે ॥ ૧॥

[એટલે] વેર ત્યજીને તેમને જાનકીજી સોંપી દો અને કૃપાનિધાન પરમ સ્નેહી શ્રીરામજીનું ભજન કરો. રાવણને તેનાં વચન બાણસમાન લાગ્યાં. [તે બોલ્યો -] અરે અભાગિયા! મોં કાળું કરીને [અહીંથી] નીકળી જા. ॥ ૧॥

બૂઢ઼ ભએસિ ન ત મરતેઉઁ તોહી । અબ જનિ નયન દેખાવસિ મોહી ॥
તેહિં અપને મન અસ અનુમાના । બધ્યો ચહત એહિ કૃપાનિધાના ॥ ૨॥

તું વૃદ્ધ થઈ ગયો છે, નહિતર તો તને મારી જ નાખત. હવે, મારી આંખોને પોતાનું મોં ન બતાવ. રાવણનાં વચન સાંભળીને તેણે (માલ્યવાને) પોતાના મનમાં એવું અનુમાન કર્યું કે આને કૃપાનિધાન શ્રીરામજી હવે મારવા જ ઇચ્છે છે. ॥ ૨॥

સો ઉઠિ ગયઉ કહત દુર્બાદા । તબ સકોપ બોલેઉ ઘનનાદા ॥
કૌતુક પ્રાત દેખિઅહુ મોરા । કરિહઉઁ બહુત કહૌં કા થોરા ॥ ૩॥

રાવણે દુર્વચન કહેતાં જ (માલ્યવાન) ઊભો થઈને ચાલ્યો ગયો. ત્યારે મેઘનાદ ક્રોધપૂર્વક બોલ્યો – સવારે મારો ચમત્કાર જોજો. હું ઘણું બધું કરીશ; થોડું શું કહું? (જે કંઈ વર્ણન કરીશ થોડુંક જ હશે). ॥ ૩॥

સુનિ સુત બચન ભરોસા આવા। પ્રીતિ સમેત અંક બૈઠાવા॥
કરત બિચાર ભયઉ ભિનુસારા। લાગે કપિ પુનિ ચહૂઁ દુઆરા॥૪॥

પુત્રનાં વચન સાંભળીને રાવણને ભરોસો આવી ગયો. તેણે પ્રેમની સાથે તેને ખોળામાં બેસાડી દીધો. વિચાર કરતાં કરતાં જ સવાર પડી ગઈ. વાનર પાછા ચારેય દરવાજે જઈ ચોંટ્યા. ॥૪॥

કોપિ કપિન્હ દુર્ઘટ ગઢુ ઘેરા। નગર કોલાહલુ ભયઉ ઘનેરા॥
બિબિધાયુધ ધર નિસિચર ધાએ। ગઢ઼ તે પર્બત સિખર ઢહાએ॥૫॥

વાનરોએ ક્રોધ કરીને દુર્ગમ કિલ્લાને ઘેરી લીધો. નગરમાં ઘણો જ શોરબકોર મચી ગયો. રાક્ષસ અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર ધારણ કરીને દોડ્યા અને તેમણે કિલ્લા પરથી પર્વતોનાં શિખરો ગબડાવ્યાં. ॥૫॥

છં૦ – ઢાહે મહીધર સિખર કોટિન્હ બિબિધ બિધિ ગોલા ચલે।
ઘહરાત જિમિ પબિપાત ગર્જત જનુ પ્રલય કે બાદલે॥
મર્કટ બિકટ ભટ જુટત કટત ન લટત તન જર્જર ભએ।
ગહિ સૈલ તેહિ ગઢ઼ પર ચલાવહિં જહઁ સો તહઁ નિસિચર હએ॥

તેમણે પર્વતોનાં કરોડો શિખરો ગબડાવ્યાં, અનેક પ્રકારે ગોળા ચાલવા લાગ્યા. તે ગોળા એવા ગરજે છે કે જેમ વજ્રપાત થયો હોય (વીજળી પડી હોય) અને યોદ્ધાઓ એવા ગરજે છે જાણે પ્રલયકાળનાં વાદળ હોય. વિકટ વાનર યોદ્ધા ભિડાય છે, કપાઈ જાય છે (ઘાયલ થઈ જાય છે), તેમનાં શરીર જર્જર થઈ જાય છે, તો પણ તે થાકતા નથી (હિમ્મત નથી હારતા). તેઓ પર્વત ઉઠાવીને કોટ પર ફેંકે છે. રાક્ષસ ત્યાં ને ત્યાં (જે જ્યાં હોય છે ત્યાં જ) માર્યા જાય છે.

દો૦ – મેઘનાદ સુનિ શ્રવન અસ ગઢુ પુનિ છેંકા આઇ।
ઉતર્‍યો બીર દુર્ગ તેં સન્મુખ ચલ્યો બજાઇ॥૪૯॥

મેઘનાદે કાનેથી એવું સાંભળ્યું કે વાનરોએ આવીને ફરી કિલ્લો ઘેરી લીધો છે, ત્યારે તે વીર કિલ્લા પરથી ઊતર્યો અને ડંકો વગાડીને એમની સામે ચાલ્યો. ॥૪૯॥

ચૌ૦ – કહઁ કોસલાધીસ દ્વૌ ભ્રાતા। ધન્વી સકલ લોક બિખ્યાતા॥
કહઁ નલ નીલ દુબિંદ સુગ્રીવા। અંગદ હનૂમંત બલ સીંવા॥૧॥

[મેઘનાદે પોકારીને કહ્યું -] સમસ્ત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ ધનુર્ધર કૌશલાધીશ બંને ભાઈ ક્યાં છે? નલ, નીલ, દ્વિવિદ, સુગ્રીવ અને બળની સીમા અંગદ અને હનુમાન ક્યાં છે? ॥૧॥

કહાઁ બિભીષનુ ભ્રાતાદ્રોહી। આજુ સબહિ હઠિ મારઉઁ ઓહી॥
અસ કહિ કઠિન બાન સંધાને। અતિસય ક્રોધ શ્રવન લગિ તાને॥૨॥

ભાઈથી દ્રોહ કરનારો વિભીષણ ક્યાં છે? આજે હું સર્વેને અને એ દુષ્ટને તો હઠપૂર્વક મારી નાખીશ. આમ કહીને તેણે ધનુષ પર કઠિન બાણોનું સંધાન કર્યું અને અત્યંત ક્રોધ કરીને તેને કાન સુધી તાણ્યું. ॥૨॥

સર સમૂહ સો છાડ઼ે લાગા । જનુ સપચ્છ ધાવહિં બહુ નાગા ॥
જહઁ તહઁ પરત દેખિઅહિં બાનર । સન્મુખ હોઈ ન સકે તેહિ અવસર ॥ ૩॥

તે બાણોના સમૂહ છોડવા લાગ્યો જાણે ઘણા જ પાંખોવાળા સર્પ દોડી જઈ રહ્યા હોય. આમ-તેમ વાનર પડતા દેખાવા લાગ્યા. તે સમયે કોઈ પણ એની સામે ન થઈ શક્યા. ॥ ૩॥

જહઁ તહઁ ભાગિ ચલે કપિ રીછા । બિસરી સબહિ જુદ્ધ કૈ ઈછા ॥
સો કપિ ભાલુ ન રન મહઁ દેખા । કીન્હેસિ જેહિ ન પ્રાન અવસેષા ॥ ૪॥

રીંછ-વાનર આમ-તેમ ભાગી છૂટ્યાં. સૌને યુદ્ધની ઇચ્છા ભુલાઈ ગઈ. રણભૂમિમાં એવો એકેય વાનર કે રીંછ ન દેખાયો કે જેને એને પ્રાણમાત્ર અવશેષ ન કરી દીધો હોય. ॥ ૪॥

દો૦ – દસ દસ સર સબ મારેસિ પરે ભૂમિ કપિ બીર ।
સિંહનાદ કરિ ગર્જા મેઘનાદ બલ ધીર ॥ ૫૦॥

પછી તેણે સર્વેને દસ દસ બાણ માર્યાં, વાનર વીર પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. બળવાન અને ધીર મેઘનાદ સિંહની સમાન નાદ કરીને ગરજવા લાગ્યો. ॥ ૫૦॥

ચૌ૦ – દેખિ પવનસુત કટક બિહાલા । ક્રોધવંત જનુ ધાયઉ કાલા ॥
મહાસૈલ એક તુરત ઉપારા । અતિ રિસ મેઘનાદ પર ડારા ॥ ૧॥

સમસ્ત સેનાને બેહાલ (વ્યાકુળ) જોઈને પવનસુત હનુમાન ક્રોધ કરીને એવા દોડ્યા જાણે સ્વયં કાળ દોડી આવતો હોય. તેમણે તરત એક ભારે પર્વત ઉખાડી લીધો અને ઘણા જ ક્રોધની સાથે તેને મેઘનાદ પર નાંખ્યો. ॥ ૧॥

આવત દેખિ ગયઉ નભ સોઈ । રથ સારથી તુરગ સબ ખોઈ ॥
બાર બાર પચાર હનુમાના । નિકટ ન આવ મરમુ સો જાના ॥ ૨॥

પર્વતને આવતો જોઈને તે આકાશમાં ઊડી ગયો. [તેના] રથ, સારથિ અને ઘોડા સર્વે નષ્ટ થઈ ગયા(ચૂરેચૂરા થઈ ગયા). હનુમાનજી તેને વારંવાર પડકારે છે. પણ તે નજીક નથી આવતો, કારણ કે તે એમના બળનો મર્મ જાણતો હતો. ॥ ૨॥

રઘુપતિ નિકટ ગયઉ ઘનનાદા । નાના ભાઁતિ કરેસિ દુર્બાદા ॥
અસ્ત્ર સસ્ત્ર આયુધ સબ ડારે । કૌતુકહીં પ્રભુ કાટિ નિવારે ॥ ૩॥

[પછી] મેઘનાદ શ્રીરઘુનાથજીની પાસે ગયો અને [તેમના પ્રતિ] અનેકો પ્રકારનાં દુર્વચનોનો પ્રયોગ કર્યો. [વળી,] તેણે એમના ઉપર અસ્ત્ર-શસ્ત્ર તથા અન્ય સર્વે હથિયાર ચલાવ્યાં. પ્રભુએ ખેલમાં જ સર્વેને કાપી નાખ્યાં. ॥ ૩॥

દેખિ પ્રતાપ મૂઢ઼ ખિસિઆના । કરૈ લાગ માયા બિધિ નાના ॥
જિમિ કોઉ કરૈ ગરુડ઼ સૈં ખેલા । ડરપાવૈ ગહિ સ્વલ્પ સપેલા ॥ ૪॥

શ્રીરામજીનો પ્રતાપ જોઈને તે મૂર્ખ ખસિયાણો પડી ગયો અને અનેક પ્રકારની માયા કરવા લાગ્યો, જેમ કોઈ નાનકડા સર્પના બચ્ચાને હાથમાં લઈને ગરુડને બીવડાવે અને એનાથી ખેલ કરે. ॥ ૪॥

દો૦ – જાસુ પ્રબલ માયા બસ સિવ બિરંચિ બડ઼ છોટ।
તાહિ દિખાવઇ નિસિચર નિજ માયા મતિ ખોટ॥ ૫૧॥

શિવજી અને બ્રહ્માજી સુદ્ધાં નાના મોટા (સર્વે) જેમની અત્યંત બળવાન માયાના વશમાં છે, નીચબુદ્ધિ નિશાચર તેમને પોતાની માયા બતાડે છે. ॥ ૫૧॥

ચૌ૦ – નભ ચઢ઼િ બરષ બિપુલ અંગારા। મહિ તે પ્રગટ હોહિં જલધારા॥
નાના ભાઁતિ પિસાચ પિસાચી। મારુ કાટુ ધુનિ બોલહિં નાચી॥ ૧॥

આકાશમાં [ઊંચે] ચઢીને તે બહુ જ અંગારા વરસાવવા લાગ્યો. પૃથ્વીમાંથી જળની ધારાઓ પ્રકટ થવા લાગી. અનેક પ્રકારનાં પિશાચ તથા પિશાચણીઓ નાચી-નાચીને 'મારો, મારો–કાપો, કાપો'નો અવાજ કરવા લાગ્યાં. ॥ ૧॥

બિષ્ટા પૂય રુધિર કચ હાડ઼ા। બરષઇ કબહુઁ ઉપલ બહુ છાડ઼ા॥
બરષિ ધૂરિ કીન્હેસિ અઁધિઆરા। સૂઝ ન આપન હાથ પસારા॥ ૨॥

તે ક્યારેક તો વિષ્ઠા, પાચ, લોહી, વાળ અને હાડકાં વરસાવતો હતો અને ક્યારેક ઘણા જ પથ્થર ફેંકતો હતો. પછી તેણે ધૂળ વરસાવીને એવું અંધારું કરી દીધું કે પોતાનો જ ફેલાવેલો હાથ સૂઝતો નહોતો. ॥ ૨॥

કપિ અકુલાને માયા દેખેં। સબ કર મરન બના એહિ લેખેં॥
કૌતુક દેખિ રામ મુસુકાને। ભએ સભીત સકલ કપિ જાને॥ ૩॥

માયા જોઈને વાનર અકળાઈ ઊઠ્યા. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે આ પ્રમાણે તો સર્વેનું મરણ આવી બન્યું. આ કૌતુક જોઈને શ્રીરામજી મલકાયા. તેમણે જાણી લીધું કે સર્વે વાનર ભયભીત થઈ ગયા છે. ॥ ૩॥

એક બાન કાટી સબ માયા। જિમિ દિનકર હર તિમિર નિકાયા॥
કૃપાદૃષ્ટિ કપિ ભાલુ બિલોકે। ભએ પ્રબલ રન રહહિં ન રોકે॥ ૪॥

ત્યારે શ્રીરામજીએ એક જ બાણથી બધી માયા કાપી નાખી, જેમ સૂર્ય અંધકારના સમૂહને હરી લે છે. તત્પશ્ચાત્ તેમણે કૃપાભરેલી દૃષ્ટિથી વાનર-રીંછોની સામે જોયું, [જેનાથી] તે એવા પ્રબળ થઈ ગયા કે રણમાં રોકવા છતાંય તે રોકાતા ન હતા. ॥ ૪॥

દો૦ – આયસુ માગિ રામ પહિં અંગદાદિ કપિ સાથ।
લછિમન ચલે ક્રુદ્ધ હોઇ બાન સરાસન હાથ॥ ૫૨॥

શ્રીરામજીની આજ્ઞા માગીને અંગદ આદિ વાનરોની સાથે હાથમાં ધનુષ-બાણ લીધેલા શ્રીલક્ષ્મણજી ક્રુદ્ધ થઈને ચાલ્યા. ॥ ૫૨॥

ચૌ૦ – છતજ નયન ઉર બાહુ બિસાલા । હિમગિરિ નિભ તનુ કછુ એક લાલા ॥
ઈહાँ દસાનન સુભટ પઠાએ । નાના અસ્ત્ર સસ્ત્ર ગહિ ધાએ ॥ ૧॥

તેમનાં લાલ નેત્રો છે, પહોળી છાતી અને વિશાળ ભુજાઓ છે. હિમાચલ પર્વતની સમાન ઉજ્જવળ (ગોરવર્ણ) શરીરે કંઈક લાલાશ ધારણ કરી છે. અહીં રાવણે પણ મોટા મોટા યોદ્ધા મોકલ્યા, જે અનેક અસ્ત્ર-શસ્ત્ર લઈને દોડ્યા. ॥ ૧॥

ભૂધર નખ બિટપાયુધ ધારી । ધાએ કપિ જય રામ પુકારી ॥
ભિરે સકલ જોરિહિ સન જોરી । ઈત ઉત જય ઈચ્છા નહિં થોરી ॥ ૨॥

પર્વત, નખ અને વૃક્ષરૂપી હથિયાર ધારણ કરેલા વાનર 'શ્રીરામચન્દ્રજીનો જય' પોકારીને દોડ્યા. વાનર અને રાક્ષસ સર્વે જોડીથી જોડી ભિડાઈ ગયા. અહીં અને ત્યાં બંને બાજુ જયની ઈચ્છા ઓછી ન હતી (અર્થાત્ પ્રબળ હતી). ॥ ૨॥

મુઠિકન્હ લાતન્હ દાતન્હ કાટહિં । કપિ જયસીલ મારિ પુનિ ડાટહિં ॥
મારુ મારુ ધરુ ધરુ ધરુ મારૂ । સીસ તોરિ ગહિ ભુજા ઉપારૂ ॥ ૩॥

વાનર તેમને મુક્કા અને લાતોથી મારે છે, દાંતોથી કરડે છે. વિજયશીલ વાનર તેમને મારીને પાછા ધમકાવે પણ છે. 'મારો, મારો, પકડો, પકડો, પકડીને મારી નાખો, માથું તોડી નાખો અને ભુજાઓ પકડીને ઉખાડી નાખો –' ॥ ૩॥

અસિ રવ પૂરિ રહી નવ ખંડા । ધાવહિં જહँ તહँ રુંડ પ્રચંડા ॥
દેખહિં કૌતુક નભ સુર બૃંદા । કબહુँક બિસમય કબહુँ અનંદા ॥ ૪॥

– નવે ખંડોમાં આવો અવાજ ભરાઈ રહ્યો છે. પ્રચંડ રૂંડ (ધડ) અહીં-તહીં દોડી રહ્યાં છે. આકાશમાં દેવતાજન આ કૌતુક જોઈ રહ્યા છે. તેમને ક્યારેક ખેદ તો ક્યારેક આનંદ થાય છે. ॥ ૪॥

દો૦ – રુધિર ગાડ઼ ભરિ ભરિ જમ્યો ઊપર ધૂરિ ઉડ઼ાઈ ।
જનુ અँગાર રાસિન્હ પર મૃતક ધૂમ રહ્યો છાઈ ॥ ૫૩॥

લોહી ખાડાઓમાં ભરાઈ-ભરાઈને જામી ગયું છે અને તેના પર ધૂળ ઊડીને પડી રહી છે [તે દૃશ્ય આવું છે], જાણે અંગારાના ઢગલા પર રાખ છવાઈ રહી હોય. ॥ ૫૩॥

ચૌ૦ – ઘાયલ બીર બિરાજહિં કૈસે । કુસુમિત કિંસુક કે તરુ જૈસે ॥
લછિમન મેઘનાદ દ્વૌ જોધા । ભિરહિં પરસપર કરિ અતિ ક્રોધા ॥ ૧॥

ઘાયલ વીર એવા શોભે છે, જેમ વિકસેલ ખાખરાનાં વૃક્ષ. લક્ષ્મણ અને મેઘનાદ બન્ને યોદ્ધા અત્યંત ક્રોધ કરીને એક બીજાથી ભિડાય છે. ॥ ૧॥

એકહિ એક સકઈ નહિં જીતી । નિસિચર છલ બલ કરઈ અનીતી ॥
ક્રોધવંત તબ ભયઉ અનંતા । ભંજેઉ રથ સારથી તુરંતા ॥ ૨॥

એક બીજાને (કોઈ કોઈને) જીતી નથી શકતા. રાક્ષસ છળ-બળ (માયા) અને અનીતિ (અધર્મ) કરે છે, ત્યારે ભગવાન અનંતજી (લક્ષ્મણજી) ક્રોધિત થયા અને તેમણે તરત એના રથને તોડી નાખ્યો અને સારથિના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા. ॥ ૨॥

નાના બિધિ પ્રહાર કર સેષા। રાચ્છસ ભયઉ પ્રાન અવસેષા॥
રાવન સુત નિજ મન અનુમાના। સંકઠ ભયઉ હરિહિ મમ પ્રાના॥ ૩॥

શેષજી (લક્ષ્મણજી) તેના પર અનેક પ્રકારે પ્રહાર કરવા લાગ્યા. રાક્ષસના પ્રાણમાત્ર શેષ રહી ગયા. રાવણપુત્ર મેઘનાદે મનમાં અનુમાન કર્યું કે હવે તો પ્રાણસંકટ આવી પડ્યું, આ મારા પ્રાણોને હરી લેશે. ॥ ૩॥

બીરઘાતિની છાડ़િસિ સાँગી। તેજપુંજ લછિમન ઉર લાગી॥
મુરુછા ભઈ સક્તિ કે લાગેં। તબ ચલિ ગયઉ નિકટ ભય ત્યાગેં॥ ૪॥

ત્યારે તેણે વીરઘાતિની શક્તિ ચલાવી. તે તેજપૂર્ણ શક્તિ લક્ષ્મણજીની છાતીમાં વાગી. શક્તિ લાગવાથી તેમને મૂર્છા આવી ગઈ. ત્યારે મેઘનાદ ભય ત્યજીને તેમની પાસે ચાલ્યો ગયો. ॥ ૪॥

દો૦ – મેઘનાદ સમ કોટિ સત જોધા રહે ઉઠાઈ।
જગદાધાર સેષ કિમિ ઉઠૈ ચલે ખિસિઆઈ॥ ૫૪॥

મેઘનાદ સમાન સો કરોડ (અગણિત) યોદ્ધા તેમને ઊંચકી રહ્યા છે. પરંતુ જગતના આધાર શ્રીશેષજી (લક્ષ્મણજી) તેમનાથી કેમ ઊંચકાય! ત્યારે તે લજાઈને ચાલ્યા ગયા. ॥ ૫૪॥

ચૌ૦ – સુનુ ગિરિજા ક્રોધાનલ જાસૂ। જારઈ ભુવન ચારિદસ આસૂ॥
સક સંગ્રામ જીતિ કો તાહી। સેવહિં સુર નર અગ જગ જાહી॥ ૧॥

[શિવજી કહે છે -] હે ગિરિજે! સાંભળો, [પ્રલયકાળમાં] જેના (શેષનાગના) ક્રોધની અગ્નિ ચૌદ ભુવનોને તુરત જ બાળી નાખે છે અને દેવો, મનુષ્યો તથા સમસ્ત ચરાચર [જીવ] જેમની સેવા કરે છે, તેમને સંગ્રામમાં કોણ જીતી શકે છે? ॥ ૧॥

યહ કૌતૂહલ જાનઈ સોઈ। જા પર કૃપા રામ કૈ હોઈ॥
સંધ્યા ભઈ ફિરિ દ્વૌ બાહની। લગે સઁભારન નિજ નિજ અની॥ ૨॥

આ લીલાને એ જ જાણી શકે છે જેના પર શ્રીરામજીની કૃપા હોય. સંધ્યા થવાથી બંને બાજુઓની સેનાઓ પાછી વળી; સેનાપતિ પોતપોતાની સેનાઓ સંભાળવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

બ્યાપક બ્રહ્મ અજિત ભુવનેસ્વર। લછિમન કહાँ બૂઝ કરુનાકર॥
તબ લગિ લૈ આયઉ હનુમાના। અનુજ દેખિ પ્રભુ અતિ દુખ માના॥ ૩॥

વ્યાપક, બ્રહ્મ, અજેય, સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડના ઈશ્વર અને કરુણાની ખાણ શ્રીરામચન્દ્રજીએ પૂછ્યું – લક્ષ્મણ ક્યાં છે? ત્યાં સુધીમાં હનુમાન એમને લઈ આવ્યા. નાના ભાઈને [આ દશામાં] જોઈને પ્રભુને ઘણું જ દુઃખ થયું. ॥ ૩॥

જામવંત કહ બૈદ સુષેના । લંકાઁ રહઈ કો પઠઈ લેના ॥
ધરિ લઘુ રૂપ ગયઉ હનુમંતા । આનેઉ ભવન સમેત તુરંતા ॥ ૪॥

જામ્બવાને કહ્યું - લંકામાં સુષેણ વૈદ્ય રહે છે, તેને લઈ આવવા માટે કોણે મોકલવામાં આવે? હનુમાનજી નાનું રૂપ ધરીને ગયા અને સુષેણને તેના ઘર સાથે તુરંત જ ઉઠાવી લઈ આવ્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – રામ પદારબિંદ સિર નાયઉ આઇ સુષેન ।
કહા નામ ગિરિ ઔષધી જાહુ પવનસુત લેન ॥ ૫૫॥

સુષેણે આવીને શ્રીરામજીનાં ચરણારવિન્દોમાં શીશ નમાવ્યું. તેણે પર્વત અને ઔષધનું નામ બતાવ્યું, [અને કહ્યું કે] હે પવનપુત્ર! ઔષધિ લેવા જાઓ. ॥ ૫૫॥

ચૌ૦ – રામ ચરન સરસિજ ઉર રાખી । ચલા પ્રભંજનસુત બલ ભાષી ॥
ઉહાઁ દૂત એક મરમુ જનાવા । રાવનુ કાલનેમિ ગૃહ આવા ॥ ૧॥

શ્રીરામજીનાં ચરણકમળોને હૃદયમાં રાખીને પવનપુત્ર હનુમાનજી પોતાનું બળ વખાણીને (અર્થાત્ હું હમણાં લઈ આવું છું, એમ કહીને) ચાલ્યા. ત્યાં એક ગુપ્તચરે રાવણને આ રહસ્યના સમાચાર આપ્યા. પછી રાવણ કાલનેમિના ઘેર આવ્યો. ॥ ૧॥

દસમુખ કહા મરમુ તેહિં સુના । પુનિ પુનિ કાલનેમિ સિરુ ધુના ॥
દેખત તુમ્હહિ નગરુ જેહિં જારા । તાસુ પંથ કો રોકન પારા ॥ ૨॥

રાવણે તેને સઘળો મર્મ જણાવ્યો. કાલનેમિએ સાંભળ્યો અને વારંવાર માથું પીટ્યું [તેણે કહ્યું -] તમારા જોતજોતામાં જેણે નગર બાળી નાખ્યું, તેનો માર્ગ કોણ રોકી શકે છે? ॥ ૨॥

ભજિ રઘુપતિ કરુ હિત આપના । છાઁડ઼હુ નાથ મૃષા જલ્પના ॥
નીલ કંજ તનુ સુંદર સ્યામા । હૃદયઁ રાખુ લોચનાભિરામા ॥ ૩॥

શ્રીરઘુનાથજીનું ભજન કરીને તમે પોતાનું કલ્યાણ કરો. હે નાથ! જૂઠો બકવાસ (વાદવિવાદ) છોડી દો. નેત્રોને આનંદ આપનારા નીલકમળ સમાન સુંદર શ્યામ શરીરને પોતાના હૃદયમાં રાખો. ॥ ૩॥

મૈં તૈં મોર મૂઢ઼તા ત્યાગૂ । મહા મોહ નિસિ સૂતત જાગૂ ॥
કાલ બ્યાલ કર ભચ્છક જોઈ । સપનેહુઁ સમર કિ જીતિઅ સોઈ ॥ ૪॥

હું-તું (ભેદ-ભાવ) અને મમતારૂપી મૂઢતાને ત્યાગી દો. મહામોહ (અજ્ઞાન) રૂપી રાત્રિમાં સૂઈ રહ્યા હોય તો જાગી ઊઠો. જે કાળરૂપી સર્પનોય ભક્ષક છે, ક્યાંય સ્વપ્નમાં પણ રણમાં તે જીતી શકાય છે? ॥ ૪॥

દો૦ – સુનિ દસકંઠ રિસાન અતિ તેહિં મન કીન્હ બિચાર ।
રામ દૂત કર મરૌં બરુ યહ ખલ રત મલ ભાર ॥ ૫૬॥

તેની આ વાતો સાંભળી રાવણ ઘણો જ ક્રોધિત થયો. પછી કાલનેમિએ મનમાં વિચાર કર્યો કે [આના હાથે મરવા કરતાં] શ્રીરામજીના દૂતના હાથે જ મરવું ઠીક છે. આ દુષ્ટ તો પાપસમૂહોમાં રત છે. ॥૫૬॥

ચૌ૦ – અસ કહિ ચલા રચિસિ મગ માયા । સર મંદિર બર બાગ બનાયા ॥
મારુતસુત દેખા સુભ આશ્રમ । મુનિહિ બૂઝિ જલ પિયૌં જાઈ શ્રમ ॥ ૧॥

તે મનમાં ને મનમાં એવું કહીને ચાલ્યો અને માર્ગમાં માયા રચી. તળાવ, મંદિર અને સુંદર બાગ બનાવ્યો. હનુમાનજીએ સુંદર આશ્રમ જોઈને વિચાર્યું કે મુનિને પૂછીને જળ પી લઉં, જેથી થાક દૂર થઈ જાય. ॥૧॥

રાચ્છસ કપટ બેષ તહઁ સોહા । માયાપતિ દૂતહિ ચહ મોહા ॥
જાઈ પવનસુત નાયઉ માથા । લાગ સો કહૈ રામ ગુન ગાથા ॥ ૨॥

રાક્ષસ ત્યાં કપટ[થી મુનિ]નો વેષ બનાવીને બિરાજમાન હતો. તે મૂર્ખ પોતાની માયાથી માયાપતિના દૂતને મોહિત કરવા ઇચ્છતો હતો. મારુતિએ તેની પાસે જઈને શીશ નમાવ્યું. તે શ્રીરામજીના ગુણની કથા કહેવા લાગ્યો. ॥ ૨॥

હોત મહા રન રાવન રામહિં । જિતિહહિં રામ ન સંસય યા મહિં ॥
ઇહાઁ ભએઁ મૈં દેખઉઁ ભાઈ । ગ્યાનદૃષ્ટિ બલ મોહિ અધિકાઈ ॥ ૩॥

[તે બોલ્યો –] રાવણ અને રામમાં મહાન યુદ્ધ થઈ રહ્યું છે. રામજી જીતશે તેમાં સંશય નથી. હે ભાઈ! હું અહીંયાં રહીને સર્વે જોઈ રહ્યો છું. મને જ્ઞાનદૃષ્ટિનું ઘણું મોટું બળ છે. ॥ ૩॥

માગા જલ તેહિં દીન્હ કમંડલ । કહ કપિ નહિં અઘાઉઁ થોરેં જલ ॥
સર મજ્જન કરિ આતુર આવહુ । દિચ્છા દેઉઁ ગ્યાન જેહિં પાવહુ ॥ ૪॥

હનુમાનજીએ તેની પાસે જળ માગ્યું તો તેણે કમંડળ આપી દીધું. હનુમાનજીએ કહ્યું - થોડા જળથી હું તૃપ્ત થવાનો નથી. ત્યારે તે બોલ્યો - તળાવમાં સ્નાન કરીને તુરત જ પાછા આવો તો હું તમને દીક્ષા આપું, જેનાથી તમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. ॥ ૪॥

દો૦ – સર પૈઠત કપિ પદ ગહા મકરીં તબ અકુલાન ।
મારી સો ધરિ દિબ્ય તનુ ચલી ગગન ચઢ઼િ જાન ॥ ૫૭॥

તળાવમાં પ્રવેશ કરતાં જ એક મગરીએ અકળાઈને એ જ સમયે હનુમાનજીનો પગ પકડી લીધો. હનુમાનજીએ તેને મારી નાખી. ત્યારે તે દિવ્ય દેહ ધારણ કરીને વિમાને ચઢીને આકાશમાં ચાલી. ॥ ૫૭॥

ચૌ૦ – કપિ તવ દરસ ભઇઉઁ નિષ્પાપા । મિટા તાત મુનિબર કર સાપા ॥
મુનિ ન હોઈ યહ નિસિચર ઘોરા । માનહુઁ સત્ય બચન કપિ મોરા ॥ ૧॥

[તેણીએ કહ્યું] હે વાનર! હું તમારાં દર્શનથી પાપરહિત થઈ ગઈ. હે તાત! શ્રેષ્ઠ મુનિનો શાપ મટી ગયો. હે કપિ! આ મુનિ નથી, ઘોર નિશાચર છે. મારું વચન સત્ય માનો– ॥ ૧॥

અસ કહિ ગઈ અપછરા જબહીં। નિસિચર નિકટ ગયઉ કપિ તબહીં ॥
કહ કપિ મુનિ ગુરદછિના લેહૂ। પાછેં હમહિં મંત્ર તુમ્હ દેહૂ ॥ ૨॥

આમ કહીને જેવી તે અપ્સરા ગઈ કે તેવા જ હનુમાનજી નિશાચરની પાસે ગયા. હનુમાનજીએ કહ્યું - હે મુનિ! પહેલાં ગુરુદક્ષિણા લઈ લો, પછી આપ મને મંત્ર આપજો. ॥ ૨॥

સિર લંગૂર લપેટિ પછારા। નિજ તનુ પ્રગટેસિ મરતી બારા ॥
રામ રામ કહિ છાડ઼ેસિ પ્રાના। સુનિ મન હરષિ ચલેઉ હનુમાના ॥ ૩॥

હનુમાનજીએ તેના માથાને પૂંછમાં વીંટાળીને એને પછાડી દીધો. મરતી વેળાએ તેણે પોતાનું (રાક્ષસી) શરીર પ્રકટ કર્યું. તેણે રામ-રામ કહીને પ્રાણ છોડ્યા. આ (એના મુખમાંથી રામ-નામનું ઉચ્ચારણ) સાંભળીને હનુમાનજી મનમાં હરખાઈને ચાલ્યા. ॥ ૩॥

દેખા સૈલ ન ઔષધ ચીન્હા। સહસા કપિ ઉપારિ ગિરિ લીન્હા ॥
ગહિ ગિરિ નિસિ નભ ધાવત ભયઊ। અવધપુરી ઊપર કપિ ગયઊ ॥ ૪॥

તેમણે પર્વતને જોયો, પણ ઔષધ ન ઓળખી શક્યા. પછી હનુમાનજીએ તરત જ પર્વતને જ ઉખાડી લીધો. પર્વત લઈને હનુમાનજી રાત્રિએ જ આકાશમાર્ગે દોડી નીકળ્યા અને અયોધ્યાપુરીની ઉપર પહોંચી ગયા. ॥ ૪॥

દો૦ – દેખા ભરત બિસાલ અતિ નિસિચર મન અનુમાનિ।
બિનુ ફર સાયક મારેઉ ચાપ શ્રવન લગિ તાનિ ॥ ૫૮॥

ભરતજીએ આકાશમાં અત્યંત વિશાળ સ્વરૂપ જોયું, ત્યારે મનમાં અનુમાન કર્યું કે આ કોઈ રાક્ષસ છે. તેમણે કાન સુધી ધનુષને ખેંચીને ફણા વિનાનું બાણ માર્યું. ॥ ૫૮॥

ચૌ૦ – પરેઉ મુરુછિ મહિ લાગત સાયક। સુમિરત રામ રામ રઘુનાયક ॥
સુનિ પ્રિય બચન ભરત તબ ધાએ। કપિ સમીપ અતિ આતુર આએ ॥ ૧॥

બાણ વાગતાં જ હનુમાનજી 'રામ, રામ, રઘુપતિ' ઉચ્ચારણ કરતાં કરતાં મૂર્છિત થઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. પ્રિય વચન (રામનામ) સાંભળીને ભરતજી ઊઠીને દોડ્યા અને ઘણી ઉતાવળથી હનુમાનજીની પાસે આવ્યા. ॥ ૧॥

બિકલ બિલોકિ કીસ ઉર લાવા। જાગત નહિં બહુ ભાઁતિ જગાવા ॥
મુખ મલીન મન ભએ દુખારી। કહત બચન ભરિ લોચન બારી ॥ ૨॥

હનુમાનજીને વ્યાકુળ જોઈને એમને હૃદયે ચાંપી દીધા. ઘણી રીતે જગાડ્યા પણ તે જાગતા ન હતા. ત્યારે ભરતજીનું મુખ ઉદાસ થઈ ગયું. તે મનમાં ઘણા દુ:ખી થયા અને નેત્રોમાં [વિષાદના આંસુઓનું] જળ ભરીને આ વચન બોલ્યા - ॥ ૨॥

જેહિં બિધિ રામ બિમુખ મોહિ કીન્હા। તેહિં પુનિ યહ દારુન દુખ દીન્હા ॥
જૌં મોરેં મન બચ અરુ કાયા। પ્રીતિ રામ પદ કમલ અમાયા ॥ ૩॥

જે વિધાતાએ મને શ્રીરામથી વિમુખ કર્યો, તેણે જ ફરી આ ભયાનક દુઃખ પણ આપ્યું. જો મન, વચન અને શરીરથી શ્રીરામજીનાં ચરણકમળોમાં મારો નિષ્કપટ પ્રેમ હોય, ॥ ૩॥

તૌ કપિ હોઉ બિગત શ્રમ સૂલા। જૌં મો પર રઘુપતિ અનુકૂલા॥
સુનત બચન ઉઠિ બૈઠ કપીસા। કહિ જય જયતિ કોસલાધીસા॥ ૪॥

અને જો શ્રીરઘુનાથજી મારા પર પ્રસન્ન હોય તો આ વાનર થાક અને પીડાથી રહિત થઈ જાય! આ વચન સાંભળતાં જ કપિરાજ હનુમાનજી 'કૌશલપતિ શ્રીરામચન્દ્રજીનો જય હો, જય હો' કહેતાં ઊઠીને બેઠા. ॥ ૪॥

સો૦ – લીન્હ કપિહિ ઉર લાઇ પુલકિત તનુ લોચન સજલ॥
પ્રીતિ ન હૃદયઁ સમાઇ સુમિરિ રામ રઘુકુલ તિલક॥ ૫૯॥

ભરતજીએ વાનર(હનુમાનજી)ને હૃદયે ચાંપી દીધા. તેમનું શરીર પુલકિત થઈ ગયું અને નેત્રોમાં [આનંદ તથા પ્રેમનાં આંસુઓનું] જળ ભરાઈ આવ્યું. રઘુકુલતિલક શ્રીરામચન્દ્રજીનું સ્મરણ કરીને ભરતજીના હૃદયમાં પ્રીતિ સમાતી નહોતી. ॥ ૫૯॥

ચૌ૦ – તાત કુસલ કહુ સુખનિધાન કી। સહિત અનુજ અરુ માતુ જાનકી॥
કપિ સબ ચરિત સમાસ બખાને। ભએ દુખી મન મહુઁ પછિતાને॥ ૧॥

[ભરતજી બોલ્યા -] હે તાત! નાના ભાઈ લક્ષ્મણ તથા માતા જાનકીસહિત સુખનિધાન શ્રીરામજીના કુશળ કહો. હનુમાનજીએ સંક્ષેપમાં સર્વે કથા કહી. સાંભળીને ભરતજી દુઃખી થયા અને મનમાં પસ્તાવા લાગ્યા. ॥ ૧॥

અહહ દૈવ મૈં કત જગ જાયઉઁ। પ્રભુ કે એકહુ કાજ ન આયઉઁ॥
જાનિ કુઅવસરુ મન ધરિ ધીરા। પુનિ કપિ સન બોલે બલબીરા॥ ૨॥

હા દૈવ! હું જગતમાં કેમ જન્મ્યો? પ્રભુના એક પણ કાર્યમાં કામ ન આવ્યો! પછી કુઅવસર જાણીને મનમાં ધીરજ ધરીને બળવીર ભરતજીએ હનુમાનજીને કહ્યું - ॥ ૨॥

તાત ગહરુ હોઇહિ તોહિ જાતા। કાજુ નસાઇહિ હોત પ્રભાતા॥
ચઢુ મમ સાયક સૈલ સમેતા। પઠવૌં તોહિ જહઁ કૃપાનિકેતા॥ ૩॥

હે તાત! તમને જવામાં મોડું થશે. અને સવાર થતાં જ કાર્ય બગડી જશે. [માટે] તમે પર્વતસહિત મારા બાણ પર ચઢી જાઓ, હું તમને ત્યાં મોકલી આપું જ્યાં કૃપાના ધામ શ્રીરામજી છે. ॥ ૩॥

સુનિ કપિ મન ઉપજા અભિમાના। મોરેં ભાર ચલિહિ કિમિ બાના॥
રામ પ્રભાવ બિચારિ બહોરી। બંદિ ચરન કહ કપિ કર જોરી॥ ૪॥

ભરતજીની આ વાત સાંભળીને [એક વાર તો] હનુમાનજીના મનમાં અભિમાન ઉત્પન્ન થયું કે મારા ભારથી બાણ કેવી રીતે ચાલશે? [પરંતુ] પછી શ્રીરામચન્દ્રજીના પ્રભાવનો વિચાર કરીને તેઓ ભરતજીના ચરણોની વંદના કરીને હાથ જોડીને બોલ્યા - ॥ ૪॥

દો૦ – તવ પ્રતાપ ઉર રાખિ પ્રભુ જૈહઉઁ નાથ તુરંત।
અસ કહિ આયસુ પાઇ પદ બંદિ ચલેઉ હનુમંત॥ ૬૦ (ક)॥

હે નાથ! હે પ્રભો! હું આપનો પ્રતાપ હૃદયમાં રાખીને તુરત જ જતો રહીશ. એમ કહીને આજ્ઞા પામીને અને ભરતજીના ચરણોની વંદના કરી હનુમાનજી ચાલ્યા. ॥ ૬૦ (ક)॥

ભરત બાહુ બલ સીલ ગુન પ્રભુ પદ પ્રીતિ અપાર।
મન મહુઁ જાત સરાહત પુનિ પુનિ પવનકુમાર॥ ૬૦ (ખ)॥

ભરતજીના બાહુબળ, શીલ (સુંદર સ્વભાવ), ગુણ અને પ્રભુના ચરણોમાં અપાર પ્રેમની મનમાં ને મનમાં વારંવાર પ્રશંસા કરતાં મારુતિ શ્રીહનુમાનજી જઈ રહ્યા છે. ॥ ૬૦ (ખ)॥

ચૌ૦ – ઉહાઁ રામ લછિમનહિ નિહારી। બોલે બચન મનુજ અનુસારી॥
અર્ધ રાતિ ગઇ કપિ નહિં આયઉ। રામ ઉઠાઇ અનુજ ઉર લાયઉ॥ ૧॥

ત્યાં લક્ષ્મણજીને જોઈને શ્રીરામજી સાધારણ માનવ સ્વભાવ અનુસાર વચન બોલ્યા - અડધી રાત વીતી ચૂકી, હનુમાન ન આવ્યા. આમ કહીને શ્રીરામજીએ નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીને ઊંચકીને હૃદયે ચાંપી દીધાં; ॥ ૧॥

સકહુ ન દુખિત દેખિ મોહિ કાઊ। બંધુ સદા તવ મૃદુલ સુભાઊ॥
મમ હિત લાગિ તજેહુ પિતુ માતા। સહેહુ બિપિન હિમ આતપ બાતા॥ ૨॥

[અને બોલ્યા -] હે ભાઈ! તમે મને ક્યારેય દુ:ખી જોઈ શકતા નહોતા. તમારો સ્વભાવ કાયમથી કોમળ હતો. મારા હિત માટે તમે માતા-પિતાનેય છોડી દીધાં અને વનમાં ઠંડી, ગરમી અને હવા સર્વે સહન કર્યું. ॥ ૨॥

સો અનુરાગ કહાઁ અબ ભાઈ। ઉઠહુ ન સુનિ મમ બચ બિકલાઈ॥
જૌં જનેતઉઁ બન બંધુ બિછોહૂ। પિતા બચન મનતેઉઁ નહિં ઓહૂ॥ ૩॥

હે ભાઈ! તે પ્રેમ હવે ક્યાં છે? મારાં વ્યાકુળતાપૂર્ણ વચન સાંભળીને ઊઠતા કેમ નથી? જો હું જાણતો હોત કે વનમાં ભાઈનો વિયોગ થશે તો હું પિતાનાં વચન [જેને માનવા મારા માટે પરમ કર્તવ્ય હતું] તે પણ ન માનત. ॥ ૩॥

સુત બિત નારિ ભવન પરિવારા। હોહિં જાહિં જગ બારહિં બારા॥
અસ બિચારિ જિયઁ જાગહુ તાતા। મિલઇ ન જગત સહોદર ભ્રાતા॥ ૪॥

પુત્ર, ધન, સ્ત્રી, ઘર અને પરિવાર - એ જગતમાં વારંવાર આવે અને જાય છે, પરંતુ જગતમાં સહોદર ભાઈ વારંવાર નથી મળતો. હૃદયમાં આવો વિચાર કરીને હે તાત! જાગો. ॥ ૪॥

જથા પંખ બિનુ ખગ અતિ દીના। મનિ બિનુ ફનિ કરિબર કર હીના॥
અસ મમ જિવન બંધુ બિનુ તોહી। જૌં જડ઼ દૈવ જિઆવૈ મોહી॥ ૫॥

જેમ પાંખો વિના પક્ષી, મણિ વિના સર્પ અને સૂંઢ વિના શ્રેષ્ઠ હાથી અત્યંત દીન થઈ જાય છે, હે ભાઈ! જો ક્યાંક જડ દૈવ મને જીવિત રાખે તો તમારા વિના મારું જીવન પણ એવું જ હશે. ॥ ૫॥

જૈહઉઁ અવધ કૌન મુહુ લાઈ। નારિ હેતુ પ્રિય ભાઇ ગઁવાઈ॥
બરુ અપજસ સહતેઉઁ જગ માહીં। નારિ હાનિ બિસેષ છતિ નાહીં॥ ૬॥

સ્ત્રીને માટે પ્રિય ભાઈને ખોઈને, હું કયું મોં લઈને અવધ જઈશ? હું જગતમાં બદનામી ભલે જ સહી લેત (કે રામમાં કંઈ પણ વીરતા નથી જે સ્ત્રીને ખોઈ બેઠા). સ્ત્રીની હાનિથી [આ હાનિને જોતા] કોઈ વિશેષ ક્ષતિ તો ન હતી. ॥ ૬॥

અબ અપલોકુ સોકુ સુત તોરા। સહિહિ નિઠુર કઠોર ઉર મોરા॥
નિજ જનની કે એક કુમારા। તાત તાસુ તુમ્હ પ્રાન અધારા॥ ૭॥

હવે તો હે પુત્ર! મારું નિષ્ઠુર અને કઠોર હૃદય આ અપયશ અને તમારો શોક બંનેનેય સહન કરશે. હે તાત! તમે પોતાની માતાના એક અદ્વિતીય પુત્ર છો અને એના પ્રાણાધાર છો. ॥ ૭॥

સૌંપેસિ મોહિ તુમ્હહિ ગહિ પાની। સબ બિધિ સુખદ પરમ હિત જાની॥
ઉતરુ કાહ દૈહઉઁ તેહિ જાઈ। ઉઠિ કિન મોહિ સિખાવહુ ભાઈ॥ ૮॥

આવા પુત્રને, સર્વ પ્રકારથી સુખ આપનારો અને પરમ હિતકારી જાણીને તેમણે તમારો હાથ પકડીને મને સોંપ્યા હતા. હું હવે જઈને તેમને શો ઉત્તર આપીશ? હે ભાઈ! તમે ઊઠીને મને શિખવાડતા (સમજાવતા) કેમ નથી? ॥ ૮॥

બહુ બિધિ સોચત સોચ બિમોચન। સ્રવત સલિલ રાજિવ દલ લોચન॥
ઉમા એક અખંડ રઘુરાઈ। નર ગતિ ભગત કૃપાલ દેખાઈ॥ ૯॥

શોકથી છોડાવનારા શ્રીરામજી અનેક પ્રકારે શોક કરી રહ્યા છે. તેમના કમળની પાંખડી સમાન નેત્રોથી [વિષાદનાં આંસુઓનું] જળ વહી રહ્યું છે. [શિવજી કહે છે -] હે ઉમા! શ્રીરઘુનાથજી એક (અદ્વિતીય) અને અખંડ (વિયોગરહિત) છે. ભક્તો પર કૃપા કરનારા ભગવાને [લીલા કરીને] મનુષ્યની દશા બતાવી છે. ॥ ૯॥

સો૦ – પ્રભુ પ્રલાપ સુનિ કાન બિકલ ભએ બાનર નિકર।
આઇ ગયઉ હનુમાન જિમિ કરુના મહઁ બીર રસ॥ ૬૧॥

પ્રભુના [લીલા માટે કરવામાં આવેલા] પ્રલાપને કાનેથી સાંભળીને વાનરોના સમૂહ વ્યાકુળ થઈ ગયા. [એટલામાં જ] હનુમાનજી આવી ગયા, જેમ કરુણરસ[ના પ્રસંગ]માં વીરરસ [નો પ્રસંગ] આવી ગયો હોય. ॥ ૬૧॥

ચૌ૦ – હરષિ રામ ભેટેઉ હનુમાના। અતિ કૃતગ્ય પ્રભુ પરમ સુજાના॥
તુરત બૈદ તબ કીન્હિ ઉપાઈ। ઉઠિ બૈઠે લછિમન હરષાઈ॥ ૧॥

શ્રીરામજી હર્ષિત થઈને હનુમાનજીને ગળે મળીને ભેટ્યા. પ્રભુ પરમ સુજ્ઞ (ચતુર) અને અત્યંત જ કૃતજ્ઞ છે. પછી વૈદ્યે (સુષેણે) તુરત જ ઉપાય કર્યો, [જેથી] લક્ષ્મણજી હર્ષિત થઈને ઊઠીને બેઠા. ॥ ૧॥

હૃદયઁ લાઈ પ્રભુ ભેંટેઉ ભ્રાતા । હરષે સકલ ભાલુ કપિ બ્રાતા ॥
કપિ પુનિ બૈદ તહાઁ પહુઁચાવા । જેહિ બિધિ તબહિં તાહિ લઈ આવા ॥ ૨॥

પ્રભુ ભાઈને હૃદયે ચાંપીને ભેટ્યા. રીંછ અને વાનરોના સમૂહ સર્વે હરખાઈ ગયા. હનુમાનજીએ વૈદ્યને પાછા તે જ પ્રમાણે ત્યાં પહોંચાડી દીધા, જે રીતે તેઓ તેમને (અગાઉ) લઈ આવ્યા હતા. ॥ ૨॥

યહ બૃત્તાંત દસાનન સુનેઊ । અતિ બિષાદ પુનિ પુનિ સિર ધુનેઊ ॥
બ્યાકુલ કુંભકરન પહિં આવા । બિબિધ જતન કરિ તાહિ જગાવા ॥ ૩॥

આ સમાચાર જ્યારે રાવણે સાંભળ્યા, ત્યારે તેણે અત્યંત વિષાદથી વારંવાર માથું કૂટ્યું. તે વ્યાકુળ થઈને કુંભકર્ણની પાસે ગયો અને ઘણા જ ઉપાય કરીને તેને જગાડ્યો. ॥ ૩॥

જાગા નિસિચર દેખિઅ કૈસા । માનહુઁ કાલુ દેહ ધરિ બૈસા ॥
કુંભકરન બૂઝા કહુ ભાઈ । કાહે તવ મુખ રહે સુખાઈ ॥ ૪॥

કુંભકર્ણ જાગ્યો (ઊઠીને બેઠો). તે એવો દેખાય છે જાણે સ્વયં કાળ જ શરીર ધારણ કરીને બેઠો હોય. કુંભકર્ણે પૂછ્યું - હે ભાઈ! કહો તો, તમારાં મુખ કેમ સુકાઈ રહ્યાં છે? ॥ ૪॥

કથા કહી સબ તેહિં અભિમાની । જેહિ પ્રકાર સીતા હરિ આની ॥
તાત કપિન્હ સબ નિસિચર મારે । મહા મહા જોધા સંઘારે ॥ ૫॥

જે પ્રમાણે સીતાને હરી લાવ્યો હતો તે સઘળી કથા અભિમાની રાવણે કહી. [પછી કહ્યું -] હે તાત! વાનરોએ સર્વે રાક્ષસ મારી નાખ્યા. મોટા મોટા યોદ્ધાઓનો પણ સંહાર કરી નાખ્યો. ॥ ૫॥

દુર્મુખ સુરરિપુ મનુજ અહારી । ભટ અતિકાય અકંપન ભારી ॥
અપર મહોદર આદિક બીરા । પરે સમર મહિ સબ રનધીરા ॥ ૬॥

દુર્મુખ, દેવશત્રુ (દેવાંતક), મનુષ્યભક્ષક (નરાંતક), ભારે યોદ્ધા અતિકાય અને અકમ્પન તથા મહોદર આદિ અન્ય સર્વે રણધીર વીર રણભૂમિમાં માર્યા ગયા. ॥ ૬॥

દો૦ – સુનિ દસકંધર બચન તબ કુંભકરન બિલખાન ।
જગદંબા હરિ આનિ અબ સઠ ચાહત કલ્યાન ॥ ૬૨॥

પછી રાવણનાં વચન સાંભળીને કુંભકરણ વિલાપ કરીને (દુ:ખી થઈને) બોલ્યો - અરે મૂર્ખ! જગતજનની જાનકીને હરી લાવીને હવે તું કલ્યાણ ઇચ્છે છે? ॥ ૬૨॥

ચૌ૦ – ભલ ન કીન્હ તૈં નિસિચર નાહા । અબ મોહિ આઈ જગાએહિ કાહા ॥
અજહૂઁ તાત ત્યાગિ અભિમાના । ભજહુ રામ હોઇહિ કલ્યાના ॥ ૧॥

હે રાક્ષસરાજ! તેં ઠીક નથી કર્યું. હવે આવીને મને કેમ જગાડ્યો? હે તાત! હજી પણ અભિમાન છોડીને શ્રીરામજીને ભજો તો કલ્યાણ થશે. ॥ ૧॥

હૈં દસસીસ મનુજ રઘુનાયક । જાકે હનૂમાન સે પાયક ॥
અહહ બંધુ તૈં કીન્હિ ખોટાઈ । પ્રથમહિં મોહિ ન સુનાએહિ આઈ ॥ ૨॥

હે રાવણ! જેમના હનુમાન જેવા સેવક છે, તે શ્રીરઘુનાથજી શું સામાન્ય મનુષ્ય છે? હાય ભાઈ! તેં ખોટું કર્યું, જે પહેલા જ આવીને મને આ હાલ ન સંભળાવ્યો. ॥ ૨॥

કીન્હેહુ પ્રભુ બિરોધ તેહિ દેવક । સિવ બિરંચિ સુર જાકે સેવક ॥
નારદ મુનિ મોહિ ગ્યાન જો કહા । કહતેઉઁ તોહિ સમય નિરબહા ॥ ૩॥

હે સ્વામી! તમે એ પરમ દેવનો વિરોધ કર્યો, જેના શિવ, બ્રહ્મા આદિ દેવો સેવક છે. નારદ મુનિએ મને જે જ્ઞાન કહ્યું હતું, તે હું તને કહેત; પણ હવે તો સમય જતો રહ્યો. ॥ ૩॥

અબ ભરિ અંક ભેંટુ મોહિ ભાઈ । લોચન સુફલ કરૌં મૈં જાઈ ॥
સ્યામ ગાત સરસીરુહ લોચન । દેખૌં જાઇ તાપ ત્રય મોચન ॥ ૪॥

હે ભાઈ! હવે તો [અંતિમ વાર] બાથ ભીડીને મને ભેટી લો. હું જઈને પોતાનાં નેત્રોને સફળ કરું. ત્રણેય તાપને છોડાવનાર શ્યામશરીર, કમળનેત્ર શ્રીરામજીનાં જઈને દર્શન કરું. ॥ ૪॥

દો૦ – રામ રૂપ ગુન સુમિરત મગન ભયઉ છન એક ।
રાવન માગેઉ કોટિ ઘટ મદ અરુ મહિષ અનેક ॥ ૬૩॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના રૂપ અને ગુણોનું સ્મરણ કરીને તે એક ક્ષણ માટે પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયો. પછી રાવણે કરોડો ઘડા મદિરા અને અનેક પાડા મગાવ્યા. ॥ ૬૩॥

ચૌ૦ – મહિષ ખાઇ કરિ મદિરા પાના । ગર્જા બજ્રાઘાત સમાના ॥
કુંભકરન દુર્મદ રન રંગા । ચલા દુર્ગ તજિ સેન ન સંગા ॥ ૧॥

પાડા ખાઈને અને મદિરા પીને તે વજ્રઘાત (વીજળી પડવા) સમાન ગર્જ્યો. મદથી ચૂર રણના ઉત્સાહથી પૂર્ણ કુંભકર્ણ કિલ્લો છોડીને ચાલ્યો. સેના પણ સાથે ન લીધી. ॥ ૧॥

દેખિ બિભીષનુ આગે આયઉ । પરેઉ ચરન નિજ નામ સુનાયઉ ॥
અનુજ ઉઠાઇ હૃદયઁ તેહિ લાયો । રઘુપતિ ભક્ત જાનિ મન ભાયો ॥ ૨॥

તેને જોઈને વિભીષણ આગળ આવ્યા અને એના ચરણોમાં નમીને પોતાનું નામ સંભળાવ્યું. નાના ભાઈને ઉઠાડીને એને હૃદયે ચાંપી દીધો અને શ્રીરઘુનાથજીનો ભક્ત જાણીને તે તેના મનને પ્રિય લાગ્યો. ॥ ૨॥

તાત લાત રાવન મોહિ મારા। કહત પરમ હિત મંત્ર બિચારા ॥
તેહિં ગલાનિ રઘુપતિ પહિં આયઉઁ। દેખિ દીન પ્રભુ કે મન ભાયઉઁ ॥ ૩॥

[વિભીષણે કહ્યું -] હે તાત! પરમ હિતકારી સલાહ અને વિચાર કહેવાથી રાવણે મને લાત મારી. તે જ ગ્લાનિને લીધે હું શ્રીરઘુનાથજીની પાસે ચાલ્યો આવ્યો. દીન જોઈને પ્રભુના મનને હું [ઘણો] પ્રિય લાગ્યો. ॥ ૩॥

સુનુ સુત ભયઉ કાલબસ રાવન। સો કિ માન અબ પરમ સિખાવન ॥
ધન્ય ધન્ય તૈં ધન્ય બિભીષન। ભયહુ તાત નિસિચર કુલ ભૂષન ॥ ૪॥
બંધુ બંસ તૈં કીન્હ ઉજાગર। ભજેહુ રામ સોભા સુખ સાગર ॥ ૫॥

[કુંભકર્ણે કહ્યું -] હે પુત્ર! સાંભળ, રાવણ તો કાળને વશ થઈ ગયો છે (તેના માથે મોત ભમે છે). તે શું હવે ઉત્તમ શિખામણ માની શકે છે? હે વિભીષણ! તું ધન્ય છે, ધન્ય છે, ધન્ય છે. હે તાત! તું રાક્ષસકુળનું ભૂષણ થઈ ગયો. હે ભાઈ! તેં પોતાના કુળને દેદીપ્યમાન કરી દીધું, જે શોભા અને સુખના સમુદ્ર શ્રીરામજીને ભજ્યા. ॥ ૪-૫॥

દો૦ – બચન કર્મ મન કપટ તજિ ભજેહુ રામ રનધીર ॥
જાહુ ન નિજ પર સૂઝ મોહિ ભયઉઁ કાલબસ બીર ॥ ૬૪॥

મન, વચન અને કર્મથી કપટ છોડીને રણધીર શ્રીરામજીનું ભજન કરજે. હે ભાઈ! હું કાળ(મૃત્યુ)ને વશ થઈ ગયો છું. મને પોતાનું-પારકું નથી સૂઝતું, માટે હવે તમે જાઓ. ॥ ૬૪॥

ચૌ૦ – બંધુ બચન સુનિ ચલા બિભીષન। આયઉ જહઁ ત્રૈલોક બિભૂષન ॥
નાથ ભૂધરાકાર સરીરા। કુંભકરન આવત રનધીરા ॥ ૧॥

ભાઈનાં વચન સાંભળીને વિભીષણ પાછા ફર્યા અને ત્યાં આવ્યા જ્યાં ત્રિલોકીના ભૂષણ શ્રીરામજી હતા. [વિભીષણે કહ્યું -] હે નાથ! પર્વત સમાન [વિશાળ] દેહવાળો રણધીર કુંભકર્ણ આવી રહ્યો છે.

એતના કપિન્હ સુના જબ કાના। કિલકિલાઇ ધાએ બલવાના ॥
લિએ ઉઠાઇ બિટપ અરુ ભૂધર। કટકટાઇ ડારહિં તા ઊપર ॥ ૨॥

વાનરોએ જ્યારે કાનોથી આટલું સાંભળ્યું, ત્યારે તે બળવાન કિલકિલાટ કરીને દોડ્યા. વૃક્ષ અને પર્વત [ઉખાડીને] ઊંચકી લીધાં અને દાંત કટકટાવીને તેની ઉપર નાખવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

કોટિ કોટિ ગિરિ સિખર પ્રહારા। કરહિં ભાલુ કપિ એક એક બારા ॥
મુર્યો ન મનુ તનુ ટર્યો ન ટાર્યો। જિમિ ગજ અર્ક ફલનિ કો માર્યો ॥ ૩॥

રીંછ-વાનર એક એકવારમાં જ કરોડો પર્વતોનાં શિખરોથી તેના પર પ્રહાર કરે છે. પરંતુ એનાથી ન તો તેનું મન જ વાળ્યું (વિચલિત થયું) અને ન શરીર જ ટાળે ટળ્યું, જેમ આકડાના ફળોના પ્રહારથી હાથી પર કંઈ પણ અસર નથી થતી. ॥ ૩॥

તબ મારુતસુત મુઠિકા હન્યો। પર્‌યો ધરનિ બ્યાકુલ સિર ધુન્યો ॥
પુનિ ઉઠિ તેહિં મારેઉ હનુમંતા। ઘુર્મિત ભૂતલ પરેઉ તુરંતા ॥ ૪॥

પછી હનુમાનજીએ તેમને એક મુક્કો માર્યો, જેથી તે વ્યાકુળ થઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો અને માથું પીટવા લાગ્યો. પછી તેણે ઊભા થઈને હનુમાનજીને માર્યા. તેઓ ચક્કર ખાઈને તુરત જ પૃથ્વી પર પડી ગયા. ॥ ૪॥

પુનિ નલ નીલહિ અવનિ પછારેસિ। જહઁ તહઁ પટકિ પટકિ ભટ ડારેસિ ॥
ચલી બલીમુખ સેન પરાઈ। અતિ ભય ત્રસિત ન કોઉ સમુહાઈ ॥ ૫॥

પછી તેણે નલ-નીલને પૃથ્વી પર પછાડી દીધા અને બીજા યોદ્ધાઓને પણ જ્યાં ત્યાં પછાડી-પછાડીને નાખી દીધા. વાનરસેના નાસવા લાગી. સર્વે અત્યંત ભયભીત થઈ ગયા, કોઈ સામે નથી આવતું. ॥ ૫॥

દો૦ – અંગદાદિ કપિ મુરુછિત કરિ સમેત સુગ્રીવ ॥
કાઁખ દાબિ કપિરાજ કહુઁ ચલા અમિત બલ સીંવ ॥ ૬૫॥

સુગ્રીવ સાથે અંગદાદિ વાનરોને મૂર્છિત કરીને પછી તે અપરિમિત બળની સીમા કુંભકર્ણ વાનરરાજ સુગ્રીવને બગલમાં દબાવીને ચાલ્યો. ॥ ૬૫॥

ચૌ૦ – ઉમા કરત રઘુપતિ નરલીલા। ખેલત ગરુડ઼ જિમિ અહિગન મીલા ॥
ભૃકુટિ ભંગ જો કાલહિ ખાઈ। તાહિ કિ સોહઇ ઐસિ લરાઈ ॥ ૧॥

[શિવજી કહે છે -] હે ઉમા! શ્રીરઘુનાથજી એવી જ નરલીલા કરી રહ્યા છે જેમ ગરુડ સર્પોના સમૂહમાં ભળીને રમતો હોય. જે ભ્રમરના ઇશારામાત્રથી (વિના પરિશ્રમે) કાળને પણ ખાઈ જાય છે, તેને શું આવી લડાઈ શોભા આપે છે? ॥ ૧॥

જગ પાવનિ કીરતિ બિસ્તરિહહિં। ગાઇ ગાઇ ભવનિધિ નર તરિહહિં ॥
મુરુછા ગઇ મારુતસુત જાગા। સુગ્રીવહિ તબ ખોજન લાગા ॥ ૨॥

ભગવાન [આ દ્વારા] જગતને પવિત્ર કરનારી તે કીર્તિ પ્રસરાવશે જેને ગાઈ-ગાઈને મનુષ્ય ભવસાગરમાંથી તરી જશે. મૂર્છા જતી રહી ત્યારે મારુતિનન્દન હનુમાનજી જાગ્યા અને પછી તેઓ સુગ્રીવને શોધવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

સુગ્રીવહુ કૈ મુરુછા બીતી। નિબુકિ ગયઉ તેહિ મૃતક પ્રતીતી ॥
કાટેસિ દસન નાસિકા કાના। ગરજિ અકાસ ચલેઉ તેહિં જાના ॥ ૩॥

સુગ્રીવનીય મૂર્છા દૂર થઈ, ત્યારે તે [મડદા સમાન થઈને] ખસકી ગયા. (બગલમાંથી નીચે પડી ગયા) કુંભકર્ણે તેમને મૃત જાણ્યા. તેમણે કુંભકર્ણના નાક-કાન દાંતેથી કરડી લીધા અને પછી ગરજીને આકાશની બાજુ ચાલ્યા ત્યારે કુંભકર્ણે જાણ્યું. ॥ ૩॥

ગહેઉ ચરન ગહિ ભૂમિ પછારા । અતિ લાઘવઁ ઉઠિ પુનિ તેહિ મારા ॥
પુનિ આયઉ પ્રભુ પહિં બલવાના । જયતિ જયતિ જય કૃપાનિધાના ॥ ૪॥

કુંભકર્ણે સુગ્રીવનો પગ પકડીને તેમને પૃથ્વી પર પછાડી દીધા. પછી સુગ્રીવે ઘણી સ્ફૂર્તિથી ઊઠીને તેને માર્યું; અને પછી બળવાન સુગ્રીવ પ્રભુની પાસે આવ્યા. અને કહ્યું - કૃપાનિધાન પ્રભુનો જય હો, જય હો, જય હો. ॥ ૪॥

નાક કાન કાટે જિયઁ જાની । ફિરા ક્રોધ કરિ ભઇ મન ગ્લાની ॥
સહજ ભીમ પુનિ બિનુ શ્રુતિ નાસા । દેખત કપિ દલ ઉપજી ત્રાસા ॥ ૫॥

નાક-કાન કપાયાં, એવું મનમાં જાણીને ઘણી ગ્લાનિ થઈ; અને તે (કુંભકર્ણ) ક્રોધ કરીને પાછો આવ્યો. એક તો તે સ્વભાવિક રૂપે જ ભયંકર હતો અને પાછો નાક-કાન વિનાનો થવાથી અધિક ભયાનક થઈ ગયો. તેને જોતાં જ વાનરોની સેનામાં ભય ઉત્પન્ન થઈ ગયો. ॥ ૫॥

દો૦ – જય જય જય રઘુબંસ મનિ ધાએ કપિ દૈ હૂહ ।
એકહિ બાર તાસુ પર છાડ઼ેન્હિ ગિરિ તરુ જૂહ ॥ ૬૬॥

'રઘુવંશમણિનો જય હો, જય હો, જય હો,' એવો પોકાર કરીને વાનર હૂહ કરીને દોડ્યા અને સર્વેએ એકીસાથે તેના પર પર્વત અને વૃક્ષોના સમૂહ ફેંક્યા. ॥ ૬૬॥

ચૌ૦ – કુંભકરન રન રંગ બિરુદ્ધા । સન્મુખ ચલા કાલ જનુ ક્રુદ્ધા ॥
કોટિ કોટિ કપિ ધરિ ધરિ ખાઈ । જનુ ટીડ઼ી ગિરિ ગુહાઁ સમાઈ ॥ ૧॥

રણના ઉત્સાહમાં કુંભકર્ણ વિપરીત થઈને [તેમની] સામે એમ ચાલ્યો જાણે ક્રોધિત થઈને કાળ આવી રહ્યો હોય. તે કરોડ-કરોડ વાનરોને એકીસાથે પકડી પકડીને ખાવા લાગ્યો! [તે એના મુખમાં એ રીતે પેસવા લાગ્યા] જાણે પર્વતની ગુફામાં તીડ સમાઈ રહ્યાં હોય. ॥ ૧॥

કોટિન્હ ગહિ સરીર સન મર્દા । કોટિન્હ મીજિ મિલવ મહિ ગર્દા ॥
મુખ નાસા શ્રબનન્હિ કીં બાટા । નિસરિ પરાહિં ભાલુ કપિ ઠાટા ॥ ૨॥

કરોડો(વાનરો)ને પકડીને તેણે શરીરથી મસળી નાખ્યા. કરોડોને હાથેથી મર્દન કરી પૃથ્વીની ધૂળમાં મેળવી દીધા. [પેટમાં ગયેલા] રીંછ અને વાનરોની પંક્તિ ને પંક્તિ તેના મુખ, નાક અને કાનના માર્ગેથી નીકળી-નીકળીને ભાગી રહી છે. ॥ ૨॥

રન મદ મત્ત નિસાચર દર્પા । બિસ્વ ગ્રસિહિ જનુ એહિ બિધિ અર્પા ॥
મુરે સુભટ સબ ફિરહિં ન ફેરે । સૂઝ ન નયન સુનહિં નહિં ટેરે ॥ ૩॥

રણના મદમાં ઉન્મત્ત રાક્ષસ કુંભકર્ણ આ પ્રમાણે ગર્વિત થયો, જાણે વિધાતાએ તેને સમસ્ત વિશ્વ અર્પણ કરી દીધું હોય, અને તેને તે કોળિયો કરી જશે. સર્વે યોદ્ધા નાસી ગયા, તે પાછા વાળવા છતાં વળતા નથી. આંખોથી તેમને કંઈ સૂઝતું નથી. એ પોકારવાથી સાંભળતા નથી. ॥ ૩॥

કુંભકરન કપિ ફૌજ બિડારી । સુનિ ધાઈ રજનીચર ધારી ॥
દેખી રામ બિકલ કટકાઈ । રિપુ અનીક નાના બિધિ આઈ ॥ ૪॥

કુંભકર્ણે વાનરસેનાને રમણભમણ કરી દીધી. આ સાંભળીને રાક્ષસસેના પણ દોડી. શ્રીરામચન્દ્રજીએ જોયું કે પોતાની સેના વ્યાકુળ છે અને શત્રુની અનેક પ્રકારની સેના આવી ગઈ છે. ॥ ૪॥

દો૦ – સુનુ સુગ્રીવ બિભીષન અનુજ સઁભારેહુ સૈન ।
મૈં દેખઉઁ ખલ બલ દલહિ બોલે રાજિવનૈન ॥ ૬૭॥

ત્યારે કમળનયન શ્રીરામજી બોલ્યા - હે સુગ્રીવ! હે વિભીષણ! અને હે લક્ષ્મણ! સાંભળો, તમે સેનાને સંભાળજો. હું આ દુષ્ટના બળ અને સેનાને જોઉં છું. ॥ ૬૭॥

ચૌ૦ – કર સારંગ સાજિ કટિ ભાથા । અરિ દલ દલન ચલે રઘુનાથા ॥
પ્રથમ કીન્હિ પ્રભુ ધનુષ ટઁકોરા । રિપુ દલ બધિર ભયઉ સુનિ સોરા ॥ ૧॥

હાથમાં શાર્ઙ્ગ ધનુષ અને કમરમાં ભાથો સજીને શ્રીરઘુનાથજી શત્રુસેનાનું દમન કરવા ચાલ્યા. પ્રભુએ પહેલા તો ધનુષનો ટંકાર કર્યો જેનો ભયાનક નાદ સાંભળતાં જ શત્રુદળ બહેરું થઈ ગયું. ॥ ૧॥

સત્યસંધ છાઁડ઼ે સર લચ્છા । કાલસર્પ જનુ ચલે સપચ્છા ॥
જહઁ તહઁ ચલે બિપુલ નારાચા । લગે કટન ભટ બિકટ પિસાચા ॥ ૨॥

પછી સત્યપ્રતિજ્ઞ શ્રીરામજીએ એક લાખ બાણ છોડ્યાં. તે એવાં ચાલ્યાં જાણે પાંખવાળા કાળસર્પ ચાલ્યા હોય. આમ-તેમ ઘણાં જ બાણ ચાલ્યાં, જેનાથી ભયંકર રાક્ષસ યોદ્ધા કપાવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

કટહિં ચરન ઉર સિર ભુજદંડા । બહુતક બીર હોહિં સત ખંડા ॥
ઘુર્મિ ઘુર્મિ ઘાયલ મહિ પરહીં । ઉઠિ સંભારિ સુભટ પુનિ લરહીં ॥ ૩॥

તેમનાં ચરણ, છાતી, માથું અને ભુજદંડ કપાઈ રહ્યાં છે. ઘણા જ વીરોના સો-સો ટુકડા થઈ જાય છે. ઘાયલ ચક્કર ખાઈ-ખાઈને પૃથ્વી પર ઢળી રહ્યા છે. ઉત્તમ યોદ્ધા પાછા સંભાળીને ઊઠે છે અને લડે છે. ॥ ૩॥

લાગત બાન જલદ જિમિ ગાજહિં । બહુતક દેખિ કઠિન સર ભાજહિં ॥
રુંડ પ્રચંડ મુંડ બિનુ ધાવહિં । ધરુ ધરુ મારુ મારુ ધુનિ ગાવહિં ॥ ૪॥

બાણ વાગતાં જ તેઓ મેઘની જેમ ગરજે છે. ઘણા જ તો કઠિન બાણોને જોઈને જ નાસી જાય છે. મુંડ વિનાના પ્રચંડ રૂંડ (ધડ) દોડી રહ્યાં છે અને 'પકડો, પકડો, મારો, મારો'ના નાદ કરતાં ચીસો પાડી રહ્યાં છે. ॥ ૪॥

દો૦ – છન મહુઁ પ્રભુ કે સાયકન્હિ કાટે બિકટ પિસાચ ।
પુનિ રઘુબીર નિષંગ મહુઁ પ્રબિસે સબ નારાચ ॥ ૬૮॥

પ્રભુનાં બાણોએ ક્ષણમાત્રમાં ભયાનક રાક્ષસોને કાપી નાખ્યા. પછી તે સર્વે બાણ પાછા ફરીને શ્રીરઘુનાથજીના ભાથામાં પેસી ગયાં. ॥ ૬૮॥

ચૌ૦ – કુંભકરન મન દીખ બિચારી । હતિ છન માઝ નિસાચર ધારી ॥
ભા અતિ ક્રુદ્ધ મહાબલ બીરા । કિયો મૃગનાયક નાદ ગઁભીરા ॥ ૧॥

કુંભકર્ણે મનમાં વિચારી જોયું કે શ્રીરામજીએ ક્ષણમાત્રમાં રાક્ષસી સેનાનો સંહાર કરી નાંખ્યો. ત્યારે તે મહાબલી વીર અત્યંત ક્રોધિત થયો અને તેણે ગંભીર સિંહનાદ કર્યો. ॥ ૧॥

કોપિ મહીધર લેઇ ઉપારી । ડારઇ જહઁ મર્કટ ભટ ભારી ॥
આવત દેખિ સૈલ પ્રભુ ભારે । સરન્હિ કાટિ રજ સમ કરિ ડારે ॥ ૨॥

તે ક્રોધ કરીને પર્વત ઉખાડી લે છે અને જ્યાં ભારે ભારે વાનર યોદ્ધા હોય છે, ત્યાં ફેંકી દે છે, મોટા મોટા પર્વતોને આવતા જોઈને પ્રભુએ તેમને બાણોથી કાપીને ધૂળ સમાન (ચૂર-ચૂર) કરી નાંખ્યા. ॥ ૨॥

પુનિ ધનુ તાનિ કોપિ રઘુનાયક । છાઁડ़े અતિ કરાલ બહુ સાયક ॥
તનુ મહુઁ પ્રબિસિ નિસરિ સર જાહીં । જિમિ દામિનિ ઘન માઝ સમાહીં ॥ ૩॥

પછી શ્રીરઘુનાથજીએ ક્રોધ કરીને ધનુષને તાણીને ઘણાં જ અત્યંત ભયાનક બાણ છોડ્યાં. તે બાણ કુંભકર્ણના શરીરમાં પેસીને [પાછળથી એ પ્રમાણે] આરપાર નીકળી જાય છે [કે તેમની ખબર પડતી જ નથી], જાણે વીજળીઓ વાદળાંમાં સમાઈ જાય છે. ॥ ૩॥

સોનિત સ્રવત સોહ તન કારે । જનુ કજ્જલ ગિરિ ગેરુ પનારે ॥
બિકલ બિલોકિ ભાલુ કપિ ધાએ । બિહઁસા જબહિં નિકટ કપિ આએ ॥ ૪॥

તેના કાળા શરીરમાંથી વહેતું રુધિર એવી શોભા આપે છે, જાણે કાજળના પર્વતમાંથી ગેરુના ઝરણાં વહી રહ્યાં હોય. તેને વ્યાકુળ જોઈને રીંછ-વાનર દોડ્યાં. તે જેવા નજીક આવ્યાં કે તરત જ તે હસ્યો, ॥ ૪॥

દો૦ – મહાનાદ કરિ ગર્જા કોટિ કોટિ ગહિ કીસ ।
મહિ પટકઇ ગજરાજ ઇવ સપથ કરઇ દસસીસ ॥ ૬૯॥

અને ઘોર નાદ કરીને ગરજ્યો. તથા કરોડ-કરોડ વાનરોને પકડીને તે ગજરાજની જેમ તેમને પૃથ્વી પર પછાડવા લાગ્યો અને રાવણની આણ વર્તાવા લાગ્યો. ॥ ૬૯॥

ચૌ૦ – ભાગે ભાલુ બલીમુખ જૂથા । બૃકુ બિલોકિ જિમિ મેષ બરૂથા ॥
ચલે ભાગિ કપિ ભાલુ ભવાની । બિકલ પુકારત આરત બાની ॥ ૧॥

આ જોઈને રીંછ-વાનરોનાં ટોળા એવા ભાગ્યાં જાણે દીપડાને જોઈને ઘેટાનાં ટોળાં! [શિવજી કહે છે -] હે ભવાની! વાનર-રીંછ વ્યાકુળ થઈને આર્તવાણીથી પોકારતાં નાસવા મંડ્યાં. ॥ ૧॥

યહ નિસિચર દુકાલ સમ અહઈ। કપિકુલ દેસ પરન અબ ચહઈ॥
કૃપા બારિધર રામ ખરારી। પાહિ પાહિ પ્રનતારતિ હારી॥ ૨॥

[તેઓ કહેવા લાગ્યા -] આ રાક્ષસ દુર્ભિક્ષ (દુકાળ) સમાન છે, જે હવે વાનરકુળ રૂપી દેશમાં પડવા ઇચ્છે છે, હે કૃપારૂપી જળને ધારણ કરનારા મેઘરૂપી શ્રીરામ! હે ખરના શત્રુ! હે શરણાગતના દુઃખ હરનારા! રક્ષા કરો, રક્ષા કરો! ॥ ૨॥

સકરુન બચન સુનત ભગવાના। ચલે સુધારિ સરાસન બાના॥
રામ સેન નિજ પાછેં ઘાલી। ચલે સકોપ મહા બલસાલી॥ ૩॥

કરુણાભર્યાં વચન સાંભળતાં જ ભગવાન ધનુષ-બાણ સજાવીને ચાલ્યા. મહાબળશાળી શ્રીરામજીએ સેનાને પોતાની પાછળ કરી દીધી અને તેઓ [એકલા] ક્રોધપૂર્વક ચાલ્યા (આગળ વધ્યા). ॥ ૩॥

ખૈંચિ ધનુષ સર સત સંધાને। છૂટે તીર સરીર સમાને॥
લાગત સર ધાવા રિસ ભરા। કુધર ડગમગત ડોલતિ ધરા॥ ૪॥

તેમણે ધનુષ ખેંચીને સો બાણનું સંધાન કર્યું. બાણ છૂટ્યાં અને તેના શરીરમાં સમાઈ ગયાં. બાણો વાગતાં જ તે ક્રોધે ભરાઈને દોડ્યો. તેના દોડવાથી પર્વત ડગમગાવા લાગ્યા, પૃથ્વી હલવા લાગી. ॥ ૪॥

લીન્હ એક તેહિં સૈલ ઉપાટી। રઘુકુલતિલક ભુજા સોઈ કાટી॥
ધાવા બામ બાહુ ગિરિ ધારી। પ્રભુ સોઉ ભુજા કાટિ મહિ પારી॥ ૫॥

તેણે એક પર્વત ઉખાડી લીધો. રઘુકુલતિલક શ્રીરામજીએ તેની તે ભુજા જ કાપી નાખી. પછી ડાબા હાથમાં પર્વત લઈને દોડ્યો. પ્રભુએ તેની તે ભુજા પણ કાપીને પૃથ્વી પર પાડી નાંખી. ॥ ૫॥

કાટેં ભુજા સોહ ખલ કૈસા। પચ્છહીન મંદર ગિરિ જૈસા॥
ઉગ્ર બિલોકનિ પ્રભુહિ બિલોકા। ગ્રસન ચહત માનહુઁ ત્રૈલોકા॥ ૬॥

ભુજાઓ કપાઈ જવાથી તે દુષ્ટ એવી શોભા પામવા લાગ્યો, જેમ પાંખ વિનાનો મંદરાચળ પર્વત હોય. તેણે ઉગ્ર દૃષ્ટિથી પ્રભુને જોયા, જાણે ત્રણેય લોકને ગળી જવા માગતો હોય. ॥ ૬॥

દો૦ — કરિ ચિક્કાર ઘોર અતિ ધાવા બદનુ પસારિ।
ગગન સિદ્ધ સુર ત્રાસિત હા હા હેતિ પુકારિ॥ ૭૦॥

તે ઘણા જોશથી ચિત્કાર કરીને મોં ફાડીને દોડ્યો. આકાશમાં સિદ્ધો અને દેવતા ડરીને હા! હા! હાય! આ પ્રમાણે પોકારવા લાગ્યા. ॥ ૭૦॥

ચૌ૦ – સભય દેવ કરુનાનિધિ જાન્યો। શ્રવન પ્રજંત સરાસનુ તાન્યો ॥
બિસિખ નિકર નિસિચર મુખ ભરેઊ। તદપિ મહાબલ ભૂમિ ન પરેઊ ॥ ૧॥

કરુણાનિધાન ભગવાને દેવતાઓને ભયભીત જાણ્યા, ત્યારે તેમણે ધનુષને કાન સુધી તાણીને રાક્ષસના મુખને બાણોના સમૂહથી ભરી દીધું. તોય તે મહાબલી પૃથ્વી પર ન પડ્યો. ॥ ૧॥

સરન્હિ ભરા મુખ સન્મુખ ધાવા। કાલ ત્રોન સજીવ જનુ આવા ॥
તબ પ્રભુ કોપિ તીબ્ર સર લીન્હા। ધર તે ભિન્ન તાસુ સિર કીન્હા ॥ ૨॥

મુખમાં બાણ ભરેલો તે [પ્રભુની] સામે દોડ્યો. જાણે કાળરૂપી સજીવ ભાથો જ આવી રહ્યો હોય. ત્યારે પ્રભુએ ક્રોધ કરીને તીક્ષ્ણ બાણ લીધું અને તેના માથાને ધડથી જુદું કરી નાખ્યું. ॥ ૨॥

સો સિર પરેઉ દસાનન આગેં। બિકલ ભયઉ જિમિ ફનિ મનિ ત્યાગેં ॥
ધરનિ ધસઈ ધર ધાવ પ્રચંડા। તબ પ્રભુ કાટિ કીન્હ દુઈ ખંડા ॥ ૩॥

તે માથું રાવણની સામે જઈને પડ્યું. તેને જોઈને રાવણ એવો વ્યાકુળ થયો જેમ મણિના છૂટી જવાથી સર્પ. કુંભકર્ણનું પ્રચંડ ધડ દોડ્યું, જેનાથી પૃથ્વી ધસી પડતી હતી. ત્યારે પ્રભુએ કાપીને એના બે ટુકડા કરી નાંખ્યા. ॥ ૩॥

પરે ભૂમિ જિમિ નભ તેં ભૂધર। હેઠ દાબિ કપિ ભાલુ નિસાચર ॥
તાસુ તેજ પ્રભુ બદન સમાના। સુર મુનિ સબહિં અચંભવ માના ॥ ૪॥

વાનર-રીંછ અને નિશાચરોને પોતાની નીચે દબાવતાં તે બે ટુકડા પૃથ્વી પર એવા પડ્યા જેમ આકાશમાંથી બે પર્વત પડ્યા હોય. તેનું તેજ પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીના મુખમાં સમાઈ ગયું. [આ જોઈને] દેવો અને મુનિઓ સર્વેને આશ્ચર્ય થયું. ॥ ૪॥

સુર દુંદુભીં બજાવહિં હરષહિં। અસ્તુતિ કરહિં સુમન બહુ બરષહિં ॥
કરિ બિનતી સુર સકલ સિધાએ। તેહી સમય દેવરિષિ આએ ॥ ૫॥

દેવો નગારાં વગાડતાં, હરખાતાં અને સ્તુતિ કરતાં અનેક ફૂલો વરસાવી રહ્યા છે. સ્તુતિ કરીને સર્વે દેવો ચાલ્યા ગયા. એ જ વખતે દેવર્ષિ નારદ આવ્યા. ॥ ૫॥

ગગનોપરિ હરિ ગુન ગન ગાએ। રુચિર બીરરસ પ્રભુ મન ભાએ ॥
બેગિ હતહુ ખલ કહિ મુનિ ગએ। રામ સમર મહિ સોભત ભએ ॥ ૬॥

આકાશમાં ઉપરથી તેમણે શ્રીહરિના સુંદર વીરરસયુક્ત ગુણસમૂહનું ગાન કર્યું, જે પ્રભુના મનને ઘણું જ ગમ્યું. મુનિ આ કહીને ચાલ્યા ગયા કે હવે દુષ્ટ રાવણને શીઘ્ર હણો. [તે વખતે] શ્રીરામચન્દ્રજી રણભૂમિમાં આવીને [અત્યંત] સુશોભિત થયા. ॥ ૬॥

છં૦ – સંગ્રામ ભૂમિ બિરાજ રઘુપતિ અતુલ બલ કોસલ ધની।
શ્રમ બિંદુ મુખ રાજીવ લોચન અરુન તન સોનિત કની ॥
ભુજ જુગલ ફેરત સર સરાસન ભાલુ કપિ ચહુ દિસિ બને।
કહ દાસ તુલસી કહિ ન સક છબિ સેષ જેહિ આનન ઘને ॥

અતુલનીય બળવાન કોસલપતિ શ્રીરઘુનાથજી રણભૂમિમાં શોભાયમાન છે. મુખ પર પરસેવાનાં ટીપાં છે, કમળ સમાન નેત્રો કંઈક લાલ થઈ રહ્યાં છે. શરીર પર રક્તના કણ છે, બંને હાથોથી ધનુષ-બાણ ફેરવી રહ્યાં છે. ચારેકોર રીંછ-વાનર સુશોભિત છે. તુલસીદાસજી કહે છે કે પ્રભુની આ શોભાનું વર્ણન શેષજી પણ નથી કરી શકતા, જેમનાં હજાર મુખ છે.

દો૦ – નિસિચર અધમ મલાકર તાહિ દીન્હ નિજ ધામ ॥
ગિરિજા તે નર મંદમતિ જે ન ભજહિં શ્રીરામ ॥ ૭૧ ॥

[શિવજી કહે છે -] હે ગિરિજે! કુંભકર્ણ, જે નીચ રાક્ષસ અને પાપની ખાણ હતો, તેનેય શ્રીરામજીએ પોતાનું પરમધામ આપી દીધું. માટે તે મનુષ્ય [નિશ્ચયે જ] મંદબુદ્ધિ છે જે શ્રીરામજીને નથી ભજતો. ॥ ૭૧ ॥

ચૌ૦ – દિન કેં અંત ફિરીં દ્વૌ અની । સમર ભઈ સુભટન્હ શ્રમ ઘની ॥
રામ કૃપાઁ કપિ દલ બલ બાઢ़ા । જિમિ તૃન પાઇ લાગ અતિ ડાઢ़ા ॥ ૧ ॥

દિવસનો અંત થયે બંનેય સેનાઓ પાછી ફરી. [આજના યુદ્ધમાં] યોદ્ધાઓને ઘણો થાક લાગ્યો. પણ શ્રીરામજીની કૃપાથી વાનરસેનાનું બળ એ પ્રકારે વધી ગયું જેમ ઘાસ પામીને અગ્નિ અધિક વધી જાય છે. ॥ ૧ ॥

છીજહિં નિસિચર દિનુ અરુ રાતી । નિજ મુખ કહેં સુકૃત જેહિ ભાઁતી ॥
બહુ બિલાપ દસકંધર કરઈ । બંધુ સીસ પુનિ પુનિ ઉર ધરઈ ॥ ૨ ॥

ત્યાં રાક્ષસ દિવસ-રાત આ પ્રમાણે ઘટતા જઈ રહ્યા છે જે પ્રમાણે પોતાના જ મુખેથી કહેવાથી પુણ્યો ઘટી જાય છે. રાવણ ઘણો વિલાપ કરી રહ્યો છે. વારંવાર ભાઈ(કુંભકર્ણ)નું માથું કાળજે ચાંપે છે. ॥ ૨ ॥

રોવહિં નારિ હૃદય હતિ પાની । તાસુ તેજ બલ બિપુલ બખાની ॥
મેઘનાદ તેહિ અવસર આયઉ । કહિ બહુ કથા પિતા સમુઝાયઉ ॥ ૩ ॥

સ્ત્રીઓ તેના ઘણા ભારે તેજ અને બળનાં વખાણ કરી કરીને હાથોથી છાતી કૂટી કૂટીને રોઈ રહી છે. તે સમયે મેઘનાદ આવ્યો અને તેણે અનેક કથાઓ કહીને પિતાને સમજાવ્યા. ॥ ૩ ॥

દેખેહુ કાલિ મોરિ મનુસાઈ । અબહિં બહુત કા કરૌં બડ़ાઈ ॥
ઈષ્ટદેવ સૈં બલ રથ પાયઉઁ । સો બલ તાત ન તોહિ દેખાયઉઁ ॥ ૪ ॥

[અને કહ્યું -] કાલે મારો પુરુષાર્થ જોજો. અત્યારે હું શું મોટાઈ કરું? હે તાત! હું પોતાના ઈષ્ટદેવથી જે બળ અને રથ પામ્યો હતો તે બળ [અને રથ] હજુ સુધી મેં આપને દેખાડ્યાં ન હતાં. ॥ ૪ ॥

એહિ બિધિ જલ્પત ભયઉ બિહાના । ચહુઁ દુઆર લાગે કપિ નાના ॥
ઈત કપિ ભાલુ કાલ સમ બીરા । ઉત રજનીચર અતિ રનધીરા ॥ ૫ ॥
લરહિં સુભટ નિજ નિજ જય હેતૂ । બરનિ ન જાઇ સમર ખગકેતૂ ॥ ૬ ॥

આ પ્રમાણે ડીંગ મારતા સવાર થઈ ગયું. લંકાના ચારેય દરવાજાઓ ઉપર ઘણા જ વાનર આવી પહોંચ્યા. અહીં કાળ સમાન વીર વાનર-રીંછ છે અને ત્યાં અત્યંત રણધીર રાક્ષસ. બંને બાજુના યોદ્ધા પોતપોતાના જય માટે લડી રહ્યા છે. હે ગરુડ! તેમના યુદ્ધનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. ॥ ૫-૬ ॥

દો૦ – મેઘનાદ માયામય રથ ચઢ़િ ગયઉ અકાસ ।
ગર્જેઉ અટ્ટહાસ કરિ ભઈ કપિ કટકહિ ત્રાસ ॥ ૭૨ ॥

મેઘનાદ તે જ (પૂર્વોક્ત) માયામય રથ પર ચઢીને આકાશમાં ચાલ્યો ગયો અને અટ્ટહાસ્ય કરીને ગરજ્યો, જેથી વાનરોની સેનામાં ભય છવાઈ ગયો. ॥ ૭૨ ॥

સૌ૦ – સક્તિ સૂલ તરવારિ કૃપાના । અસ્ત્ર સસ્ત્ર કુલિસાયુધ નાના ॥
ડારઈ પરસુ પરિઘ પાષાના । લાગેઉ બૃષ્ટિ કરૈ બહુ બાના ॥ ૧ ॥

તે શક્તિ, ત્રિશૂળ, તલવાર, કૃપાણ આદિ અસ્ત્ર, શસ્ત્ર અને વજ્ર આદિ અનેક આયુધ ચલાવા તથા ફરસા, પરિઘ, પથ્થર આદિ નાખવા અને ઘણાં જ બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ॥ ૧ ॥

દસ દિસિ રહે બાન નભ છાઈ । માનહુઁ મઘા મેઘ ઝરિ લાઈ ॥
ધરુ ધરુ મારુ સુનિઅ ધુનિ કાના । જો મારઈ તેહિ કોઉ ન જાના ॥ ૨ ॥

આકાશમાં દસેય દિશાઓમાં બાણ છવાઈ ગયાં, જાણે મઘા નક્ષત્રનાં વાદળોએ રમઝટ લગાવી દીધી હોય. 'પકડો, પકડીને મારો' આ શબ્દ કાનેથી સંભળાઈ રહ્યા છે. પણ જે મારી રહ્યો છે તેને કળી નથી શકાતો. ॥ ૨ ॥

ગહિ ગિરિ તરુ અકાસ કપિ ધાવહિં । દેખહિં તેહિ ન દુખિત ફિરિ આવહિં ॥
અવઘટ ઘાટ બાટ ગિરિ કંદર । માયા બલ કીન્હેસિ સર પંજર ॥ ૩ ॥

પર્વત અને વૃક્ષોને લઈને વાનર આકાશમાંથી દોડીને જાય છે. પણ તેને જોઈ શકતા નથી, તેથી દુઃખી થઈ પાછા આવે છે. મેઘનાદે માયાના બળથી અટપટી ખીણો, માર્ગો અને પર્વત-કંદરાઓને બાણોનાં પિંજરાં બનાવી દીધાં (બાણોથી ભરી દીધાં.) ॥ ૩ ॥

જાહિં કહાઁ બ્યાકુલ ભયે બંદર । સુરપતિ બંદિ પરે જનુ મંદર ॥
મારુતસુત અંગદ નલ નીલા । કીન્હેસિ બિકલ સકલ બલસીલા ॥ ૪ ॥

હવે ક્યાં જઈએ, આ વિચારીને (રસ્તો ન પામીને) વાનર વ્યાકુળ થઈ ગયા, જાણે પર્વત ઇન્દ્રની કેદમાં પડ્યા હોય. મેઘનાદે મારુતિ હનુમાન, અંગદ, નલ અને નીલ આદિ સર્વે બળવાનોને વ્યાકુળ કરી દીધા. ॥ ૪ ॥

પુનિ લછિમન સુગ્રીવ બિભીષન । સરન્હિ મારિ કીન્હેસિ જર્જર તન ॥
પુનિ રઘુપતિ સૈં જૂઝૈ લાગા । સર છાઁડ़ઇ હોઇ લાગહિં નાગા ॥ ૫ ॥

પછી તેણે લક્ષ્મણજી, સુગ્રીવ અને વિભીષણને બાણોથી મારીને તેમનાં શરીરોને જર્જરિત કરી દીધાં. પછી તે શ્રીરઘુનાથજીથી લડવા લાગ્યો. તે જે બાણ છોડે છે, તે સર્પ થઈને વાગે છે. ॥ ૫॥

બ્યાલ પાસ બસ ભએ ખરારી । સ્વબસ અનંત એક અબિકારી ॥
નટ ઈવ કપટ ચરિત કર નાના । સદા સ્વતંત્ર એક ભગવાના ॥ ૬॥
રન સોભા લગિ પ્રભુહિં બઁધાયો । નાગપાસ દેવન્હ ભય પાયો ॥ ૭॥

જે સ્વતંત્ર, અનંત, એક (અખંડ) અને નિર્વિકાર છે, તે ખરના શત્રુ શ્રીરામજી [લીલાથી] નાગપાશના વશમાં થઈ ગયા (તેમાં બંધાઈ ગયા). શ્રીરામચન્દ્રજી સદા સ્વતંત્ર, એક (અદ્વિતીય) ભગવાન છે; તે નટની જેમ અનેક પ્રકારનાં બનાવટી ચરિત્ર કરે છે. રણની શોભાને માટે પ્રભુએ પોતાને નાગપાશમાં બંધાવી લીધા, તેથી દેવોને મોટો ભય થયો. ॥ ૬-૭॥

દો૦ – ગિરિજા જાસુ નામ જપિ મુનિ કાટહિં ભવ પાસ ।
સો કિ બંધ તર આવઈ બ્યાપક બિસ્વ નિવાસ ॥ ૭૩॥

[શિવજી કહે છે -] હે ગિરિજે! જેમનું નામ જપીને મુનિ ભવ(જન્મ-મૃત્યુ)ની ફાંસીને કાપી નાખે છે, તે સર્વવ્યાપક અને વિશ્વનિવાસ (વિશ્વના આધાર) પ્રભુ કદીય બંધનમાં આવી શકે છે? ॥ ૭૩॥

ચૌ૦ – ચરિત રામ કે સગુન ભવાની । તર્કિ ન જાહિં બુદ્ધિ બલ બાની ॥
અસ બિચારિ જે તગ્ય બિરાગી । રામહિ ભજહિં તર્ક સબ ત્યાગી ॥ ૧॥

હે ભવાની! શ્રીરામજીની આ સગુણ લીલાઓના વિષયમાં બુદ્ધિ અને વાણીના બળથી તર્ક (નિર્ણય) કરી શકાય નહિ. આવો વિચાર કરી જે તત્ત્વજ્ઞાની અને વિરક્ત પુરુષ છે તે સર્વે તર્ક (શંકા) છોડીને શ્રીરામજીનું ભજન જ કરે છે – ॥ ૧॥

બ્યાકુલ કટકુ કીન્હ ઘનનાદા । પુનિ ભા પ્રગટ કહઈ દુર્બાદા ॥
જામવંત કહ ખલ રહુ ઠાઢ઼ા । સુનિ કરિ તાહિ ક્રોધ અતિ બાઢ઼ા ॥ ૨॥

મેઘનાદે સેનાને વ્યાકુળ કરી નાખી. પછી તે પ્રગટ થઈ ગયો અને દુર્વચન કહેવા લાગ્યો. તેથી જામ્બવાને કહ્યું - અરે દુષ્ટ! ઊભો રહે. આ સાંભળીને તેનો ક્રોધ ઘણો વધ્યો. ॥ ૨॥

બૂઢ઼ જાનિ સઠ છાઁડ઼ેઉઁ તોહી । લાગેસિ અધમ પચારૈ મોહી ॥
અસ કહિ તરલ ત્રિસૂલ ચલાયો । જામવંત કર ગહિ સોઈ ધાયો ॥ ૩॥

અરે મૂર્ખ! મેં વૃદ્ધ જાણીને તને છોડી દીધો હતો. અરે અધમ! હવે તું મને જ લલકારવા લાગ્યો છે? આવું કહીને તેણે ચમકતું ત્રિશૂળ ચલાવ્યું. જામ્બવાન તે જ ત્રિશૂળને હાથમાં પકડીને દોડ્યા. ॥ ૩॥

મારિસિ મેઘનાદ કૈ છાતી । પરા ભૂમિ ઘુર્મિત સુરઘાતી ॥
પુનિ રિસાન ગહિ ચરન ફિરાયો । મહિ પછારિ નિજ બલ દેખરાયો ॥ ૪॥

અને તેને મેઘનાદની છાતી પર માર્યું. તે દેવોનો શત્રુ ચક્કર ખાઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. જામ્બવાને પાછા ક્રોધે ભરાઈને પગ પકડીને તેને ફેરવ્યો અને પૃથ્વી પર પછાડીને તેને પોતાનું બળ બતાવ્યું. ॥ ૪॥

બર પ્રસાદ સો મરઈ ન મારા । તબ ગહિ પદ લંકા પર ડારા ॥
ઈહાઁ દેવરિષિ ગરુડ઼ પઠાયો । રામ સમીપ સપદિ સો આયો ॥ ૫॥

[પરંતુ] વરદાનના પ્રતાપે તે માર્યો નથી મરાતો. પછી જામ્બવાને તેનો પગ પકડીને લંકામાં ફેંકી દીધો. અહીં દેવર્ષિ નારદજીએ ગરુડને મોકલ્યા. તેઓ તુરત જ શ્રીરામજીની પાસે આવી પહોંચ્યા. ॥ ૫॥

દો૦ – ખગપતિ સબ ધરિ ખાએ માયા નાગ બરૂથ ।
માયા બિગત ભએ સબ હરષે બાનર જૂથ ॥ ૭૪ (ક) ॥

પક્ષીરાજ ગરુડજી સર્વે માયા-સર્પના સમૂહોને પકડીને ખાઈ ગયા. ત્યારે સર્વે વાનરોનાં ટોળાં માયાથી રહિત થઈને હર્ષિત થયા. ॥ ૭૪ (ક)॥

ગહિ ગિરિ પાદપ ઉપલ નખ ધાએ કીસ રિસાઇ ।
ચલે તમીચર બિકલતર ગઢ઼ પર ચઢ઼ે પરાઈ ॥ ૭૪ (ખ) ॥

પર્વત, વૃક્ષ, પથ્થર અને નખ ધારણ કરેલા વાનર ક્રોધિત થઈને દોડ્યા. નિશાચર વિશેષ વ્યાકુળ થઈ દોડી પડ્યા અને દોડીને કિલ્લા પર ચઢી ગયા. ॥ ૭૪ (ખ)॥

મેઘનાદ કૈ મુરછા જાગી । પિતહિ બિલોકિ લાજ અતિ લાગી ॥
તુરત ગયઉ ગિરિબર કંદરા । કરૌં અજય મખ અસ મન ધરા ॥ ૧॥

મેઘનાદની મૂર્છા છૂટી, [ત્યારે] પિતાને જોઈને તેને ઘણી શરમ આવી. હું અજય (અજેય થવાનો) યજ્ઞ કરું, આવો મનમાં નિશ્ચય કરીને તે તુરત જ શ્રેષ્ઠ પર્વતની ગુફામાં ચાલ્યો ગયો. ॥ ૧॥

ઈહાઁ બિભીષન મંત્ર બિચારા । સુનહુ નાથ બલ અતુલ ઉદારા ॥
મેઘનાદ મખ કરઈ અપાવન । ખલ માયાવી દેવ સતાવન ॥ ૨॥

અહીં વિભીષણે આ સલાહ વિચારી [અને શ્રીરામચન્દ્રજીને કહ્યું -] હે અતુલનીય બળવાન ઉદાર પ્રભો! દેવોને પજવનારો દુષ્ટ, માયાવી મેઘનાદ અપવિત્ર યજ્ઞ કરી રહ્યો છે. ॥ ૨॥

જૌં પ્રભુ સિદ્ધ હોઇ સો પાઇહિ । નાથ બેગિ પુનિ જીતિ ન જાઇહિ ॥
સુનિ રઘુપતિ અતિસય સુખ માના । બોલે અંગદાદિ કપિ નાના ॥ ૩॥

હે પ્રભો! જો તે યજ્ઞ સિદ્ધ થઈ જશે તો હે નાથ! પછી મેઘનાદને જલદી જીતી નહીં શકાય. આ સાંભળીને શ્રીરઘુનાથજીએ ઘણું સુખ માન્યું અને અંગદાદિ ઘણા જ વાનરોને બોલાવ્યા [અને કહ્યું -]॥ ૩॥

લછિમન સંગ જાહુ સબ ભાઈ। કરહુ બિધંસ જગ્ય કર જાઈ॥
તુમ્હ લછિમન મારેહુ રન ઓહી। દેખિ સભય સુર દુખ અતિ મોહી॥૪॥

હે ભાઈઓ! સર્વે લોકો લક્ષ્મણના સાથે જાઓ અને જઈને યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરો. હે લક્ષ્મણ! સંગ્રામમાં તમે એને મારજો. દેવોને ભયભીત થયેલા જોઈને મને મોટું દુઃખ થાય છે. ॥૪॥

મારેહુ તેહિ બલ બુદ્ધિ ઉપાઈ। જેહિં છીજૈ નિસિચર સુનુ ભાઈ॥
જામવંત સુગ્રીવ બિભીષન। સેન સમેત રહેહુ તીનિઉ જન॥૫॥

હે ભાઈ! સાંભળો, એને એવા બળ અને બુદ્ધિના ઉપાયથી મારજો, જેથી નિશાચરનો નાશ થાય. હે જામ્બવાન, સુગ્રીવ અને વિભીષણ! તમે ત્રણેય જણ સેનાસહિત [આમની] સાથે રહેજો. ॥૫॥

જબ રઘુબીર દીન્હિ અનુસાસન। કટિ નિષંગ કસિ સાજિ સરાસન॥
પ્રભુ પ્રતાપ ઉર ધરિ રનધીરા। બોલે ઘન ઇવ ગિરા ગઁભીરા॥૬॥

[આ પ્રમાણે] જ્યારે શ્રીરઘુવીરે આજ્ઞા આપી, ત્યારે કમરમાં ભાથો કસીને અને ધનુષ સજાવીને રણધીર શ્રીલક્ષ્મણજી પ્રભુના પ્રતાપને હૃદયમાં ધારણ કરીને મેઘસમાન ગંભીર વાણી બોલ્યા - ॥૬॥

જૌં તેહિ આજુ બધેં બિનુ આવૌં। તૌ રઘુપતિ સેવક ન કહાવૌં॥
જૌં સત સંકર કરહિં સહાઈ। તદપિ હતઉઁ રઘુબીર દોહાઈ॥૭॥

જો હું આજે એને માર્યા વગર આવું, તો શ્રીરઘુનાથજીનો સેવક ન કહેવડાવું. જો સેંકડો શંકર પણ એની સહાય કરે તો પણ શ્રીરઘુવીરની દુહાઈ છે, આજે હું એને મારી જ નાખીશ. ॥૭॥

દો૦ – રઘુપતિ ચરન નાઈ સિરુ ચલેઉ તુરંત અનંત।
અંગદ નીલ મયંદ નલ સંગ સુભટ હનુમંત॥૭૫॥

શ્રીરઘુનાથજીના ચરણોમાં માથું નમાવીને શેષાવતાર શ્રીલક્ષ્મણજી તુરત જ ચાલ્યા. તેમની સાથે અંગદ, નીલ, મયંદ, નલ અને હનુમાન આદિ ઉત્તમ યોદ્ધા હતા. ॥૭૫॥

ચૌ૦ – જાઇ કપિન્હ સો દેખા બૈસા। આહુતિ દેત રુધિર અરુ ભૈંસા॥
કીન્હ કપિન્હ સબ જગ્ય બિધંસા। જબ ન ઉઠઇ તબ કરહિં પ્રસંસા॥૧॥

વાનરોએ જઈને જોયું કે તે બેસીને લોહી અને પાડાની આહુતિ આપી રહ્યો છે. વાનરોએ સઘળો યજ્ઞ વિધ્વંસ કરી નાખ્યો. તોય તે જ્યારે ન ઊઠ્યો ત્યારે તેઓ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ॥૧॥

તદપિ ન ઉઠઇ ધરેન્હિ કચ જાઈ। લાતન્હિ હતિ હતિ ચલે પરાઈ॥
લૈ ત્રિસૂલ ધાવા કપિ ભાગે। આએ જહઁ રામાનુજ આગે॥૨॥

આમ છતાંય તે ન ઊઠ્યો, [ત્યારે] તેમણે જઈને એના વાળ પકડ્યા અને લાતોથી મારી-મારીને નાસવા લાગ્યા. તે ત્રિશૂળ લઈને દોડ્યો, ત્યારે વાનર ભાગ્યા અને ત્યાં આવી પહોંચ્યા કે જ્યાં આગળ લક્ષ્મણજી ઊભા હતા. ॥૨॥

આવા પરમ ક્રોધ કર મારા । ગર્જ ઘોર રવ બારહિં બારા ॥
કોપિ મરુતસુત અંગદ ધાએ । હતિ ત્રિસૂલ ઉર ધરનિ ગિરાએ ॥ ૩॥

તે અત્યંત ક્રોધે ભરાઈને આવ્યો અને વારંવાર ભયંકર શબ્દ (નાદ) કરીને ગરજવા લાગ્યો. હનુમાન અને અંગદ ક્રોધ કરીને દોડ્યા. તેણે ત્રિશૂળ મારીને બંનેને ધરતી પર પાડી દીધા. ॥ ૩॥

પ્રભુ કહઁ છાઁડ઼ેસિ સૂલ પ્રચંડા । સર હતિ કૃત અનંત જુગ ખંડા ॥
ઉઠિ બહોરિ મારુતિ જુબરાજા । હતહિં કોપિ તેહિ ઘાઉ ન બાજા ॥ ૪॥

પછી તેણે પ્રભુ શ્રીલક્ષ્મણજી ઉપર પ્રચંડ ત્રિશૂળ છોડ્યું. અનન્તે (શ્રીલક્ષ્મણજીએ) બાણ મારીને એના બે ટુકડા કરી નાખ્યા. હનુમાનજી અને યુવરાજ અંગદ પાછા ઊઠીને ક્રોધ કરી તેને મારવા લાગ્યા, પણ તેને ચોટ લાગી નહીં. ॥ ૪॥

ફિરે બીર રિપુ મરઈ ન મારા । તબ ધાવા કરિ ઘોર ચિકારા ॥
આવત દેખિ ક્રુદ્ધ જનુ કાલા । લછિમન છાડ઼ે બિસિખ કરાલા ॥ ૫॥

શત્રુ (મેઘનાદ) માર્યો નથી મરાતો, આ જોઈને જ્યારે વીર પાછા ફર્યા, ત્યારે તે ઘોર ચિત્કાર કરીને દોડ્યો. તેને ક્રુદ્ધ કાળની જેમ આવતો જોઈને લક્ષ્મણજીએ ભયાનક બાણ છોડ્યાં. ॥ ૫॥

દેખેસિ આવત પબિ સમ બાના । તુરત ભયઉ ખલ અંતરધાના ॥
બિબિધ બેષ ધરિ કરઇ લરાઈ । કબહુઁક પ્રગટ કબહુઁ દુરિ જાઈ ॥ ૬॥

વજ્ર સમાન બાણોને આવતાં જોઈને તે દુષ્ટ તુરત જ અંતર્ધાન થઈ ગયો અને પાછો જાત જાતનાં રૂપ ધારણ કરીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તે ક્યારેક પ્રગટ થતો હતો અને ક્યારેક છુપાઈ જતો હતો. ॥ ૬॥

દેખિ અજય રિપુ ડરપે કીસા । પરમ ક્રુદ્ધ તબ ભયઉ અહીસા ॥
લછિમન મન અસ મંત્ર દૃઢ઼ાવા । એહિ પાપિહિ મૈં બહુત ખેલાવા ॥ ૭॥

શત્રુને પરાજિત ન થતો જોઈને વાનર ડર્યા. ત્યારે સર્પરાજ શેષજી (લક્ષ્મણજી) બહુ જ ક્રોધિત થયા. લક્ષ્મણજીએ મનમાં આ વિચાર દૃઢ કર્યો કે આ પાપીને હું બહુ જ રમાડી ચૂક્યો [હવે, વધારે રમાડવો ઠીક નથી, હવે તો એને સમાપ્ત જ કરી દેવો જોઈએ]. ॥ ૭॥

સુમિરિ કોસલાધીસ પ્રતાપા । સર સંધાન કીન્હ કરિ દાપા ॥
છાડ઼ા બાન માઝ ઉર લાગા । મરતી બાર કપટુ સબ ત્યાગા ॥ ૮॥

કૌશલપતિ શ્રીરામજીના પ્રતાપનું સ્મરણ કરીને લક્ષ્મણજીએ વીરોચિત દર્પ કરીને બાણનું સંધાન કર્યું. બાણ છોડતાં જ તેની છાતીની વચ્ચે વાગ્યું. મરતી વખતે તેણે સર્વ કપટ ત્યજી દીધું. ॥ ૮॥

દો૦ – રામાનુજ કહઁ રામુ કહઁ અસ કહિ છાઁડ઼ેસિ પ્રાન ।
ધન્ય ધન્ય તવ જનની કહ અંગદ હનુમાન ॥ ૭૬॥

[તેના હૃદયના ભાવ નીકળી પડ્યા કે –] રામના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ ક્યાં છે? રામ ક્યાં છે? એમ કહીને તેણે પ્રાણ છોડી દીધા. અંગદ અને હનુમાન કહેવા લાગ્યા - તારી માતા ધન્ય

છે, ધન્ય છે [જે તું લક્ષ્મણજીના હાથે મરાયો અને મરતી વખતે શ્રીરામ-લક્ષ્મણને સ્મરણ કરીને તે એમનાં નામોનું ઉચ્ચારણ કર્યું.] ॥ ૭૬॥

ચૌ૦ – બિનુ પ્રયાસ હનુમાન ઉઠાયો । લંકા દ્વાર રાખિ પુનિ આયો ॥
તાસુ મરન સુનિ સુર ગંધર્બા । ચઢ઼િ બિમાન આએ નભ સર્બા ॥ ૧॥

હનુમાનજીએ એને વિના પરિશ્રમે ઉપાડી લીધો અને લંકાના દરવાજે મૂકીને પાછા આવ્યા. તેનું મરણ સાંભળી દેવો અને ગંધર્વ આદિ સર્વે વિમાનો પર ચઢીને આકાશમાં આવ્યા. ॥ ૧॥

બરષિ સુમન દુંદુભીં બજાવહિં । શ્રીરઘુનાથ બિમલ જસુ ગાવહિં ॥
જય અનંત જય જગદાધારા । તુમ્હ પ્રભુ સબ દેવન્હિ નિસ્તારા ॥ ૨॥

તેઓ ફૂલ વરસાવીને નગારાં વગાડે છે અને શ્રીરઘુનાથજીનો નિર્મળ યશ ગાય છે. હે અનંત! આપનો જય હો, હે જગદાધાર! આપનો જય હો. હે પ્રભો! આપે સર્વ દેવતાઓનો [મહાન વિપત્તિથી] ઉદ્ધાર કર્યો. ॥ ૨॥

અસ્તુતિ કરિ સુર સિદ્ધ સિધાએ । લછિમન કૃપાસિંધુ પહિં આએ ॥
સુત બધ સુના દસાનન જબહીં । મુરુછિત ભયઉ પરેઉ મહિ તબહીં ॥ ૩॥

દેવતા અને સિદ્ધ સ્તુતિ કરીને ચાલ્યા ગયા, ત્યારે લક્ષ્મણજી કૃપાના સમુદ્ર શ્રીરામજી પાસે આવ્યા. રાવણે જેવા પુત્ર-વધના સમાચાર સાંભળ્યાં, તેવો જ તે મૂર્છિત થઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. ॥ ૩॥

મંદોદરી રુદન કર ભારી । ઉર તાડ઼ન બહુ ભાઁતિ પુકારી ॥
નગર લોગ સબ બ્યાકુલ સોચા । સકલ કહહિં દસકંધર પોચા ॥ ૪॥

મંદોદરી છાતી કૂટી-કૂટીને અને અનેક પ્રકારે પોકારી-પોકારીને ઘણો ભારે વિલાપ કરવા લાગી. નગરના સર્વે લોકો શોકથી વ્યાકુળ થઈ ગયા. સર્વે રાવણને નીચ કહેવા લાગ્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – તબ દસકંઠ બિબિધિ બિધિ સમુઝાઈં સબ નારિ ।
નસ્વર રૂપ જગત સબ દેખહુ હૃદયઁ બિચારિ ॥ ૭૭॥

ત્યારે રાવણે સર્વે સ્ત્રીઓને અનેક પ્રકારે સમજાવી કે સમસ્ત જગતનું આ રૂપ નાશવાન છે, હૃદયમાં વિચારીને જુઓ. ॥ ૭૭॥

ચૌ૦ – તિન્હહિ ગ્યાન ઉપદેસા રાવન । આપુન મંદ કથા સુભ પાવન ॥
પર ઉપદેસ કુસલ બહુતેરે । જે આચરહિં તે નર ન ઘનેરે ॥ ૧॥

રાવણે એમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. તે સ્વયં તો નીચ છે, પણ તેની કથા (વાતો) શુભ અને પવિત્ર છે. બીજાઓને ઉપદેશ આપવામાં તો ઘણા લોકો નિપુણ હોય છે, પણ એવા લોકો અધિક નથી જે ઉપદેશ અનુસાર આચરણ પણ કરે છે. ॥ ૧॥

નિસા સિરાનિ ભયઉ ભિનુસારા। લગે ભાલુ કપિ ચારિહુઁ દ્વારા॥
સુભટ બોલાઈ દસાનન બોલા। રન સન્મુખ જા કર મન ડોલા॥૨॥

રાત વીતી ગઈ, સવાર થયું. રીંછ-વાનર [પાછા] ચારેય દરવાજે જઈ ચડ્યાં. યોદ્ધાઓને બોલાવીને દશમુખ રાવણે કહ્યું - યુદ્ધમાં શત્રુની સન્મુખ જેનું મન ડામાડોળ થાય; ॥૨॥

સો અબહીં બરુ જાઉ પરાઈ। સંજુગ બિમુખ ભએँ ન ભલાઈ॥
નિજ ભુજ બલ મૈં બયરુ બઢ़ાવા। દેહઉँ ઉતરુ જો રિપુ ચઢ़િ આવા॥૩॥

તે અત્યારે જ નાસી જાય તે ઠીક છે. યુદ્ધમાં જઈને વિમુખ થવા(નાસવા)માં ભલું નથી. મેં પોતાની ભુજાઓના બળે વેર વધાર્યું છે. જે શત્રુ ચઢી આવ્યો છે, તેને હું જ ઉત્તર આપી દઈશ. ॥૩॥

અસ કહિ મરુત બેગ રથ સાજા। બાજે સકલ જુઝાઊ બાજા॥
ચલે બીર સબ અતુલિત બલી। જનુ કજ્જલ કૈ આઁધી ચલી॥૪॥
અસગુન અમિત હોહિં તેહિ કાલા। ગનઈ ન ભુજ બલ ગર્બ બિસાલા॥૫॥

આવું કહીને તેણે પવન સમાન વેગે ચાલનારો રથ સજાવ્યો. સઘળાં યુદ્ધનાં વાદ્યો વાગવાં લાગ્યાં. સર્વે અતુલનીય બળવાન વીર એવા ચાલ્યા જાણે કાજળની આંધી ફુંકાઈ હોય. તે સમયે અસંખ્ય અપશુકન થવા લાગ્યાં. પણ પોતાની ભુજાઓના બળનો મોટો ગર્વ હોવાથી રાવણ તેને ગણતરીમાં લેતો નથી. ॥૪-૫॥

છં૦ – અતિ ગર્બ ગનઈ ન સગુન અસગુન સ્રવહિં આયુધ હાથ તે।
ભટ ગિરત રથ તે બાજિ ગજ ચિક્કરત ભાજહિં સાથ તે॥
ગોમાય ગીધ કરાલ ખર રવ સ્વાન બોલહિં અતિ ઘને।
જનુ કાલદૂત ઉલૂક બોલહિં બચન પરમ ભયાવને॥

અત્યંત ગર્વના કારણે તે શુકન-અપશુકનનો વિચાર નથી કરતો. હથિયાર હાથમાંથી પડી રહ્યાં છે. યોદ્ધા રથમાંથી ઢળી પડે છે. ઘોડા, હાથી સંગાથ છોડીને ચિત્કારતાં ભાગી જાય છે. શિયાળ, ગીધ, કાગડા અને ગધેડા નાદ કરી રહ્યા છે. ઘણા અધિક કૂતરા ભસી રહ્યા છે. ઘુવડ એવા અત્યંત ભયાનક શબ્દ કરી રહ્યા છે, જાણે કાળના દૂત હોય (મૃત્યુનો સંદેશો સંભળાવી રહ્યા હોય).

દો૦ – તાહિ કિ સંપતિ સગુન સુભ સપનેહુઁ મન બિશ્રામ।
ભૂત દ્રોહ રત મોહબસ રામ બિમુખ રતિ કામ॥૭૮॥

જે જીવોના દ્રોહમાં રત છે, મોહના વશ થઈ રહ્યો છે, રામવિમુખ છે અને કામાસક્ત છે, તેને શું કદી સ્વપ્નમાંય સંપત્તિ, શુભ શુકન અને ચિત્તની શાંતિ હોઈ શકે છે? ॥૭૮॥

ચૌ૦ – ચલેઉ નિસાચર કટકુ અપારા। ચતુરંગિની અની બહુ ધારા॥
બિબિધિ ભાઁતિ બાહન રથ જાના। બિપુલ બરન પતાક ધ્વજ નાના॥૧॥

રાક્ષસોની અપાર સેના ચાલી. ચતુરંગિણી સેનાની ઘણી જ ટુકડીઓ છે. અનેક પ્રકારનાં વાહન, રથ અને સવારીઓ છે તથા અનેક રંગોની અનેક પતાકાઓ અને ધજાઓ છે. ॥ ૧॥

ચલે મત્ત ગજ જૂથ ઘનેરે । પ્રાબિટ જલદ મરુત જનુ પ્રેરે ॥
બરન બરન બિરદૈત નિકાયા । સમર સૂર જાનહિં બહુ માયા ॥ ૨॥

મદોન્મત હાથીઓનાં ઘણાં જ ટોળાં ચાલ્યાં, જાણે પવનથી પ્રેરિત થયેલાં વર્ષાઋતુનાં વાદળાં હોય. રંગબેરંગી પોશાક ધારણ કરનારા વીરોના સમૂહ છે, જે યુદ્ધમાં મોટા શૂરવીર છે અને અનેક પ્રકારની માયા જાણે છે. ॥ ૨॥

અતિ બિચિત્ર બાહિની બિરાજી । બીર બસંત સેન જનુ સાજી ॥
ચલત કટક દિગસિંધુર ડગહીં । છુભિત પયોધિ કુધર ડગમગહીં ॥ ૩॥

અત્યંત વિચિત્ર લશ્કર શોભિત છે, જાણે વીર વસંતે સેના સજાવી હોય. સેનાના ચાલવાથી દિશાઓના હાથી ડગવા લાગ્યા, સમુદ્ર ક્ષુભિત થઈ ગયા અને પર્વત ડગમગાવા લાગ્યા. ॥ ૩॥

ઉઠી રેનુ રબિ ગયઉ છપાઈ । મરુત થકિત બસુધા અકુલાઈ ॥
પનવ નિસાન ઘોર રવ બાજહિં । પ્રલય સમય કે ઘન જનુ ગાજહિં ॥ ૪॥

એટલી ધૂળ ઊડી કે સૂર્ય છુપાઈ ગયો. [પછી એકાએક] પવન રોકાઈ ગયો. અને પૃથ્વી અકળાઈ ઊઠી. ઢોલ અને નગારાં ભીષણ ધ્વનિથી વાગી રહ્યાં છે; જેમ પ્રલયકાળનાં વાદળ ગરજી રહ્યાં હોય. ॥ ૪॥

ભેરિ નફીરિ બાજ સહનાઈ । મારૂ રાગ સુભટ સુખદાઈ ॥
કેહરિ નાદ બીર સબ કરહીં । નિજ નિજ બલ પૌરુષ ઉચ્ચરહીં ॥ ૫॥

રણશિંગુ, નફેરી (તુરી) અને શરણાઈઓમાં યોદ્ધાઓને સુખ આપનારો મારુ રાગ વાગી રહ્યો છે. સર્વે વીર સિંહનાદ કરે છે અને પોતપોતાનાં બળ-પૌરુષનાં વખાણ કરી રહ્યા છે. ॥ ૫॥

કહઈ દસાનન સુનહુ સુભટ્ટા । મર્દહુ ભાલુ કપિન્હ કે ઠટ્ટા ॥
હૌં મારિહઉઁ ભૂપ દ્વૌ ભાઈ । અસ કહિ સન્મુખ ફૌજ રેંગાઈ ॥ ૬॥
યહ સુધિ સકલ કપિન્હ જબ પાઈ । ધાએ કરિ રઘુબીર દોહાઈ ॥ ૭॥

રાવણે કહ્યું - હે ઉત્તમ યોદ્ધાઓ! સાંભળો! તમે રીંછ-વાનરોના સમૂહને મસળી નાખો. અને હું બંને રાજકુમાર ભાઈઓને મારીશ. આવું કહીને તેણે પોતાની સેના સામે ચલાવી. જ્યારે સર્વે વાનરોને આ ખબર પડી, ત્યારે તેઓ શ્રીરઘુવીરની દોહાઈ આપતાં દોડ્યાં. ॥ ૬-૭॥

છં૦ – ધાએ બિસાલ કરાલ મર્કટ ભાલુ કાલ સમાન તે ।
માનહુઁ સપચ્છ ઉડ઼ાહિં ભૂધર બૃંદ નાના બાન તે ॥
નખ દસન સૈલ મહાદ્રુમાયુધ સબલ સંક ન માનહીં ।
જય રામ રાવન મત્ત ગજ મૃગરાજ સુજસુ બખાનહીં ॥

તે વિશાળ અને કાળસમાન કરાળ વાનર-રીંછ દોડ્યાં, જાણે પાંખોવાળા પર્વતોના સમૂહ ઊડી રહ્યા હોય. તેઓ અનેક વર્ણોના છે. નખ, દાંત, પર્વત અને મોટાં-મોટાં વૃક્ષો જ એમનાં હથિયાર છે. તે ઘણા બળવાન છે, અને બીજા કોઈનોય ભય નથી માનતા. રાવણરૂપી મદોન્મત હાથી માટે સિંહરૂપી શ્રીરામજીનો જયજયકાર કરીને તેઓ તેમના સુંદર યશનાં વખાણ કરે છે.

દો૦ – દુહુ દિસિ જય જયકાર કરિ નિજ નિજ જોરી જાનિ।
ભિરે બીર ઈત રામહિ ઉત રાવનહિ બખાનિ ॥ ૭૯॥

બંને બાજુના યોદ્ધા જય-જયકાર કરીને પોતપોતાની જોડી જાણીને અહીં શ્રીરઘુનાથજી અને ત્યાં રાવણનાં વખાણ કરીને પરસ્પર ભિડાઈ ગયા. ॥ ૭૯॥

ચૌ૦ – રાવનુ રથી બિરથ રઘુબીરા। દેખિ બિભીષન ભયઉ અધીરા ॥
અધિક પ્રીતિ મન ભા સંદેહા। બંદિ ચરન કહ સહિત સનેહા ॥ ૧॥

રાવણને રથ ઉપર અને શ્રીરઘુવીરને વિના રથના જોઈને વિભીષણ અધીરા થઈ ગયા. પ્રેમ અધિક થઈ જવાને કારણે તેમના મનમાં સંશય થઈ ગયો [કે તેઓ વિના રથે રાવણને કેવી રીતે જીતી શકશે]. શ્રીરામજીના ચરણોની વંદના કરીને તેઓ સ્નેહપૂર્વક કહેવા લાગ્યા. ॥ ૧॥

નાથ ન રથ નહિં તન પદ ત્રાના। કેહિ બિધિ જિતબ બીર બલવાના ॥
સુનહુ સખા કહ કૃપાનિધાના। જેહિં જય હોઈ સો સ્યંદન આના ॥ ૨॥

હે નાથ! આપને ન તો રથ છે, ન તનની રક્ષા કરનારું કવચ છે અને પગરખાંય નથી. તે બળવાન વીર રાવણને કંઈ રીતે જીતી શકાશે? કૃપાનિધાન શ્રીરામજીએ કહ્યું - હે સખા! સાંભળો! જેનાથી જય થાય છે તે રથ બીજો જ છે. ॥ ૨॥

સૌરજ ધીરજ તેહિ રથ ચાકા। સત્ય સીલ દૃઢ઼ ધ્વજા પતાકા ॥
બલ બિબેક દમ પરહિત ઘોરે। છમા કૃપા સમતા રજુ જોરે ॥ ૩॥

શૌર્ય અને ધૈર્ય એ રથનાં પૈડાં છે. સત્ય અને શીલ (સદાચાર) તેની મજબૂત ધજા અને પતાકાઓ છે. બળ, વિવેક, દમ (ઇન્દ્રિયોનું વશમાં હોવું) અને પરોપકાર - આ ચાર એના ઘોડા છે; જે ક્ષમા, દયા અને સમતારૂપી દોરડાંથી રથમાં જોડેલા છે. ॥ ૩॥

ઈસ ભજનુ સારથી સુજાના। બિરતિ ચર્મ સંતોષ કૃપાના ॥
દાન પરસુ બુધિ સક્તિ પ્રચંડા। બર બિગ્યાન કઠિન કોદંડા ॥ ૪॥

ઈશ્વરનું ભજન જ [તે રથને ચલાવનાર] ચતુર સારથિ છે. વૈરાગ્ય ઢાલ છે અને સંતોષ તલવાર છે. દાન ફરસો છે, બુદ્ધિ પ્રચંડ શક્તિ છે, શ્રેષ્ઠ વિજ્ઞાન કઠણ ધનુષ છે. ॥ ૪॥

અમલ અચલ મન ત્રોન સમાના। સમ જમ નિયમ સિલીમુખ નાના ॥
કવચ અભેદ બિપ્ર ગુર પૂજા। એહિ સમ બિજય ઉપાય ન દૂજા ॥ ૫॥
સખા ધર્મમય અસ રથ જાકેં। જીતન કહઁ ન કતહુઁ રિપુ તાકેં ॥ ૬॥

નિર્મળ (પાપરહિત) અને અચળ (સ્થિર) મન ભાથા સમાન છે. શમ (મનનું વશમાં હોવું), [અહિંસાદિ] યમ અને [શૌચાદિ] નિયમ - આ અનેક બાણ છે. બ્રાહ્મણો અને ગુરુનું પૂજન અભેદ્ય કવચ છે. આના જેવો વિજયનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી હે સખા! આવો ધર્મમય રથ જેની પાસે હોય તેને માટે જીતવાને ક્યાંય શત્રુ જ નથી. ॥ ૫-૬॥

દો૦ – મહા અજય સંસાર રિપુ જીતિ સકઈ સો બીર ।
જાકેં અસ રથ હોઈ દૃઢ઼ સુનહુ સખા મતિધીર ॥ ૮૦ (ક) ॥

હે ધીરબુદ્ધિવાળા સખા! સાંભળો, જેની પાસે આવો દૃઢ રથ હોય, તે વીર સંસાર (જન્મ-મૃત્યુ) રૂપી મહાન દુર્જય શત્રુનેય જીતી શકે છે [રાવણની તો વાત જ શું છે]. ॥ ૮૦ (ક)॥

સુનિ પ્રભુ બચન બિભીષન હરષિ ગહે પદ કંજ ।
એહિ મિસ મોહિ ઉપદેસેહુ રામ કૃપા સુખ પુંજ ॥ ૮૦ (ખ) ॥

પ્રભુનાં વચન સાંભળીને વિભીષણજીએ હરખાઈને તેમનાં ચરણકમળ પકડી લીધાં [અને કહ્યું -] હે કૃપા અને સુખના સમૂહ શ્રીરામજી! આપે આ બહાને મને [મહાન] ઉપદેશ આપ્યો. ॥ ૮૦ (ખ)॥

ઉત પચાર દસકંધર ઈત અંગદ હનુમાન ।
લરત નિસાચર ભાલુ કપિ કરિ નિજ નિજ પ્રભુ આન ॥ ૮૦ (ગ) ॥

ત્યાંથી રાવણ લલકારી રહ્યો છે અને અહીંથી અંગદ અને હનુમાન. રાક્ષસ અને રીંછ-વાનર પોતાના સ્વામીની દોહાઈ આપીને લડી રહ્યા છે. ॥ ૮૦ (ગ)॥

ચૌ૦ – સુર બ્રહ્માદિ સિદ્ધ મુનિ નાના । દેખત રન નભ ચઢ઼ે બિમાના ॥
હમહૂ ઉમા રહે તેહિં સંગા । દેખત રામ ચરિત રન રંગા ॥ ૧॥

બ્રહ્મા આદિ દેવો અને અનેક સિદ્ધો તથા મુનિઓ વિમાનો પર ચઢીને આકાશમાંથી યુદ્ધ જોઈ રહ્યા છે. [શિવજી કહે છે-] હે ઉમા! હું પણ એ સમાજમાં હતો અને શ્રીરામજીના રણ-રંગ-(રણોત્સાહ)ની લીલા જોઈ રહ્યો હતો. ॥ ૧॥

સુભટ સમર રસ દુહુ દિસિ માતે । કપિ જયસીલ રામ બલ તાતે ॥
એક એક સન ભિરહિં પચારહિં । એકન્હ એક મર્દિ મહિ પારહિં ॥ ૨॥

બંને બાજુના યોદ્ધા રણરસમાં મદોન્મત થઈ રહ્યા છે. વાનરોને શ્રીરામજીનું બળ છે, એટલે તેઓ જયશીલ છે (જીતી રહ્યા છે). એક બીજાથી ભિડાય છે અને પડકારે છે તેમજ એક બીજાને મસળી-મસળીને પૃથ્વી ઉપર નાંખી દે છે. ॥ ૨॥

મારહિં કાટહિં ધરહિં પછારહિં । સીસ તોરિ સીસન્હ સન મારહિં ॥
ઉદર બિદારહિં ભુજા ઉપારહિં । ગહિ પદ અવનિ પટકિ ભટ ડારહિં ॥ ૩॥

તેઓ મારે, કાપે, પકડે અને પછાડી દે છે અને માથાં તોડીને તે જ માથાંઓથી બીજાઓને મારે છે. પેટ ફાડે છે, ભુજાઓ ઉખાડે છે અને યોદ્ધાઓના પગ પકડીને પૃથ્વી ઉપર પછાડે છે. ॥ ૩॥

નિસિચર ભટ મહિ ગાડ઼હિં ભાલૂ। ઊપર ઢારિ દેહિં બહુ બાલૂ॥
બીર બલીમુખ જુદ્ધ બિરુદ્ધે। દેખિઅત બિપુલ કાલ જનુ ક્રુદ્ધે॥ ૪॥

રાક્ષસ યોદ્ધાઓને રીંછ પૃથ્વીમાં દાટી દે છે અને ઉપરથી ઘણી જ રેતી નાખી દે છે. યુદ્ધમાં શત્રુઓના વિરોધી થયેલા વીર વાનર એવા દેખાય છે કે જાણે અનેક ક્રોધિત કાળ હોય. ॥ ૪॥

છં૦ – ક્રુદ્ધે કૃતાંત સમાન કપિ તન સ્ત્રવત સોનિત રાજહીં।
મર્દહિં નિસાચર કટક ભટ બલવંત ઘન જિમિ ગાજહીં॥
મારહિં ચપેટન્હિ ડાટિ દાતન્હ કાટિ લાતન્હ મીજહીં।
ચિક્કરહિં મર્કટ ભાલુ છલ બલ કરહિં જેહિં ખલ છીજહીં॥ ૧॥

ક્રોધિત થયેલા કાળ સમાન તે વાનર લોહી વહેતાં શરીરોથી શોભિત થઈ રહ્યા છે. તે બળવાન વીર રાક્ષસોની સેનાના યોદ્ધાઓને મસળે છે અને મેઘની જેમ ગરજે છે. ધમકાવીને લાફા મારે છે અને દાંતોથી કરડીને લાતોથી કચડી નાખે છે. વાનર-રીંછ ચિત્કારે છે અને એવાં છળ-બળ કરે છે કે જેથી દુષ્ટ રાક્ષસો નષ્ટ થઈ જાય. ॥ ૧॥

ધરિ ગાલ ફારહિં ઉર બિદારહિં ગલ અઁતાવરિ મેલહીં।
પ્રહ્લાદપતિ જનુ બિબિધ તનુ ધરિ સમર અંગન ખેલહીં॥
ધરુ મારુ કાટુ પછારુ ઘોર ગિરા ગગન મહિ ભરિ રહી।
જય રામ જો તૃન તે કુલિસ કર કુલિસ તે કર તૃન સહી॥ ૨॥

તેઓ રાક્ષસોના ગાલ પકડીને ફાડી નાખે છે, છાતી ચીરી નાખે છે અને તેમનાં આંતરડાં કાઢીને ગળામાં પહેરી લે છે. તે વાનરો એવા જણાય છે જાણે પ્રહ્લાદના સ્વામી શ્રીનૃસિંહ ભગવાન અનેક શરીર ધારણ કરીને યુદ્ધના મેદાનમાં ક્રીડા કરી રહ્યા હોય. પકડો, મારો, કાપો, પછાડો આદિ ઘોર શબ્દો આકાશ અને પૃથ્વીમાં છવાઈ ગયા છે. શ્રીરામચન્દ્રજીનો જય હો, જે ખરેખર તણખલાને વજ્ર અને વજ્રને તણખલું કરી દે છે (નિર્બળને સબળ અને સબળને નિર્બળ કરી દે છે). ॥ ૨॥

દો૦ – નિજ દલ બિચલત દેખેસિ બીસ ભુજાઁ દસ ચાપ।
રથ ચઢ઼િ ચલેઉ દસાનન ફિરહુ ફિરહુ કરિ દાપ॥ ૮૧॥

પોતાની સેનાને વિચલિત થતી જોઈ, ત્યારે વીસ ભુજાઓમાં દસ ધનુષ લઈને રાવણ રથ ઉપર ચઢીને ગર્વ કરતો 'પાછા ફરો, પાછા ફરો' કહેતો ચાલ્યો. ॥ ૮૧॥

ચૌ૦ – ધાયઉ પરમ ક્રુદ્ધ દસકંધર। સન્મુખ ચલે હૂહ દૈ બંદર॥
ગહિ કર પાદપ ઉપલ પહારા। ડારેન્હિ તા પર એકહિં બારા॥ ૧॥

રાવણ અત્યંત ક્રોધિત થઈને દોડ્યો. વાનર હોંકારો કરતાં [લડવા માટે] તેની સામે ચાલ્યા. તેમણે હાથમાં વૃક્ષ, પથ્થર અને પર્વત લઈને રાવણ ઉપર એકીસાથે નાંખ્યાં. ॥ ૧॥

લાગહિં સૈલ બજ્ર તન તાસૂ। ખંડ ખંડ હોઇ ફૂટહિં આસૂ॥
ચલા ન અચલ રહા રથ રોપી। રન દુર્મદ રાવન અતિ કોપી॥ ૨॥

પર્વતો તેના વજ્રતુલ્ય શરીરમાં લાગતાં જ તુરત જ ટુકડે ટુકડા થઈને ફૂટી જાય છે. અત્યંત ક્રોધી રણોન્મત રાવણ રથ રોકીને અચળ ઊભો રહ્યો, [પોતાના સ્થાનેથી] જરા પણ ન ખસ્યો. ॥ ૨॥

ઇત ઉત ઝપટિ દપટિ કપિ જોધા। મર્દૈ લાગ ભયઉ અતિ ક્રોધા॥
ચલે પરાઇ ભાલુ કપિ નાના। ત્राहિ ત્राहિ અંગદ હનુમાના॥ ૩॥

તેને ઘણો જ ક્રોધ થયો. તે આમ-તેમ ઝપટીને અને આગળ વધીને વાનર યોદ્ધાઓને મસળવા લાગ્યો. અનેક વાનર-રીંછો 'હે અંગદ! હે હનુમાન! રક્ષા કરો, રક્ષા કરો' [પોકારતાં નાસી ગયાં]. ॥ ૩॥

પાહિ પાહિ રઘુબીર ગોસાઈં। યહ ખલ ખાઇ કાલ કી નાઈં॥
તેહિં દેખે કપિ સકલ પરાને। દસહુઁ ચાપ સાયક સંધાને॥ ૪॥

હે રઘુવીર! હે ગોસાઈં! રક્ષા કરો, રક્ષા કરો. આ દુષ્ટ કાળની જેમ અમને ખાઈ રહ્યો છે. તેણે જોયું કે સર્વે વાનર ભાગી છૂટ્યા. ત્યારે [રાવણે] દસેય ધનુષો પર બાણોનાં સંધાન કર્યાં. ॥ ૪॥

છં૦ – સંધાનિ ધનુ સર નિકર છાડ़ેસિ ઉરગ જિમિ ઉડ़િ લાગહીં।
રહે પૂરિ સર ધરની ગગન દિસિ બિદિસિ કહઁ કપિ ભાગહીં॥
ભયો અતિ કોલાહલ બિકલ કપિ દલ ભાલુ બોલહિં આતુરે।
રઘુબીર કરુના સિંધુ આરત બંધુ જન રચ્છક હરે॥

તેણે ધનુષ પર સંધાન કરીને બાણોના સમૂહ છોડ્યા. તે બાણ સર્પની જેમ ઊડીને વાગતાં હતાં. પૃથ્વી-આકાશ અને દિશા-વિદિશા સર્વત્ર બાણ ભરાઈ રહ્યાં છે. વાનર નાસે તો ક્યાં? અત્યંત કોહરામ મચી ગયો. વાનર-રીંછોની સેના વ્યાકુળ થઈને આર્ત પોકાર કરવા લાગી - હે રઘુવીર! હે કરુણાસાગર! હે પીડિતોના બંધુ! હે સેવકોની રક્ષા કરીને એમનાં દુઃખ હરનારા હરિ!

દો૦ – નિજ દલ બિકલ દેખિ કટિ કસિ નિષંગ ધનુ હાથ॥
લછિમન ચલે ક્રુદ્ધ હોઇ નાઇ રામ પદ માથ॥ ૮૨॥

પોતાની સેનાને વ્યાકુળ જોઈને કમરમાં ભાથો કસીને અને હાથમાં ધનુષ લઈને શ્રીરઘુનાથજીના ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને લક્ષ્મણજી ક્રોધિત થઈને ચાલ્યા. ॥ ૮૨॥

ચૌ૦ – રે ખલ કા મારસિ કપિ ભાલૂ। મોહિ બિલોકુ તોર મૈં કાલૂ॥
ખોજત રહેઉઁ તોહિ સુતઘાતી। આજુ નિપાતિ જુડ़ાવઉઁ છાતી॥ ૧॥

[લક્ષ્મણજીએ પાસે જઈને કહ્યું -] અરે દુષ્ટ! વાનર-રીંછોને શું મારી રહ્યો છે? મને જો, હું તારો કાળ છું. [રાવણે કહ્યું -] અરે મારા પુત્રના ઘાતક! હું તને જ શોધી રહ્યો હતો. આજે તને મારીને [પોતાની] છાતી ટાઢી કરીશ. ॥૧॥

અસ કહિ છાડ़ેસિ બાન પ્રચંડા। લછિમન કિએ સકલ સત ખંડા॥
કોટિન્હ આયુધ રાવન ડારે। તિલ પ્રવાન કરિ કાટિ નિવારે॥૨॥

આવું કહીને તેણે પ્રચંડ બાણ છોડ્યાં. લક્ષ્મણજીએ સર્વના સેંકડો ટુકડા કરી નાંખ્યા. રાવણે કરોડો અસ્ત્ર-શસ્ત્ર ચલાવ્યાં. લક્ષ્મણજીએ તલ જેવડા કરીને કાપીને હઠાવી દીધા. ॥૨॥

પુનિ નિજ બાનન્હ કીન્હ પ્રહારા। સ્યંદનુ ભંજિ સારથી મારા॥
સત સત સર મારે દસ ભાલા। ગિરિ સૃંગન્હ જનુ પ્રબિસહિં બ્યાલા॥૩॥

પછી પોતાનાં બાણોથી [તેની પર] પ્રહાર કર્યા અને [તેના] રથને તોડીને સારથિને મારી નાખ્યો. [રાવણનાં] દસેય માથાંઓ પર સો-સો બાણ માર્યાં. તે માથાંઓમાં એવાં પેસી ગયાં જાણે પર્વતનાં શિખરોમાં સર્પ પ્રવેશ કરી રહ્યા હોય. ॥૩॥

પુનિ સત સર મારા ઉર માહીં। પરેઉ ધરનિ તલ સુધિ કછુ નાહીં॥
ઉઠા પ્રબલ પુનિ મુરુછા જાગી। છાડ़િસિ બ્રહ્મ દીન્હિ જો સાँગી॥૪॥

પછી સો બાણ તેની છાતીમાં માર્યાં. તે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો, તેને કંઈ પણ ભાન ન રહ્યું. મૂર્છા ટળ્યા પછી તે પ્રબળ રાવણ ઊઠ્યો અને તેણે તે શક્તિ ચલાવી જે બ્રહ્માજીએ તેને આપી હતી. ॥૪॥

છં૦ – સો બ્રહ્મ દત્ત પ્રચંડ સક્તિ અનંત ઉર લાગી સહી।
પર્‍યો બીર બિકલ ઉઠાવ દસમુખ અતુલ બલ મહિમા રહી॥
બ્રહ્માંડ ભવન બિરાજ જાકેં એક સિર જિમિ રજ કની।
તેહિ ચહ ઉઠાવન મૂઢ़ રાવન જાન નહિં ત્રિભુઅન ધની॥

તે બ્રહ્માએ આપેલી પ્રચંડ શક્તિ લક્ષ્મણજીની છાતીએ બરાબર વાગી. વીર લક્ષ્મણજી વ્યાકુળ થઈને પડી ગયા. ત્યારે રાવણ તેમને ઉઠાવવા લાગ્યો, પણ લક્ષ્મણજીના અતુલિત બળનો પ્રભાવ છવાયેલો જ રહ્યો. જેને બ્રહ્મદત્ત શક્તિ હઠાવી ન શકી અને ન તો રાવણ તેમને ઊંચકી શક્યો. જેના એક જ માથા પર બ્રહ્માંડરૂપી ભવન ધૂળના એક કણ સમાન બિરાજે છે, તેને મૂર્ખ રાવણ ઊંચકવા ઇચ્છે છે! તે ત્રણેય ભુવનોના સ્વામી લક્ષ્મણજીને નથી ઓળખતો.

દો૦ – દેખિ પવનસુત ધાયઉ બોલત બચન કઠોર।
આવત કપિહિ હન્યો તેહિં મુષ્ટિ પ્રહાર પ્રઘોર॥૮૩॥

આ જોઈને પવનપુત્ર હનુમાનજી કઠોર વચન કહેતાં દોડ્યા. હનુમાનજીના આવતાની સાથે જ રાવણે તેમના પર અત્યંત ભયંકર મુક્કાનો પ્રહાર કર્યો. ॥૮૩॥

ચૌ૦ – જાનુ ટેકિ કપિ ભૂમિ ન ગિરા । ઉઠા સઁભારિ બહુત રિસ ભરા ॥
મુઠિકા એક તાહિ કપિ મારા । પરેઉ સૈલ જનુ બજ્ર પ્રહારા ॥ ૧॥

હનુમાનજી ઘૂંટણ ટેકવીને બેસી પડ્યા, પૃથ્વી પર ન ઢળી પડ્યા. અને પછી ઘણા ક્રોધે ભરાઈને સંભાળીને ઊઠ્યા. હનુમાનજીએ રાવણને એક મુક્કો માર્યો. તે એવો પડી ગયો કે જેમ વજ્રના પ્રહારથી પર્વત પડ્યો હોય. ॥ ૧॥

મુરુછા ગૈ બહોરિ સો જાગા । કપિ બલ બિપુલ સરાહન લાગા ॥
ધિગ ધિગ મમ પૌરુષ ધિગ મોહી । જૌં તૈં જિઅત રહેસિ સુરદ્રોહી ॥ ૨॥

મૂર્છા ભંગ થયા પછી તે જાગ્યો અને હનુમાનજીના મોટા ભારે બળને વખાણવા લાગ્યો. [હનુમાનજીએ કહ્યું -] મારા પૌરુષને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે અને મનેય ધિક્કાર છે, કે હે દેવદ્રોહી! તું હજુ સુધી જીવતો રહી ગયો ॥ ૨॥

અસ કહિ લછિમન કહુઁ કપિ લ્યાયો । દેખિ દસાનન બિસમય પાયો ॥
કહ રઘુબીર સમુઝુ જિયઁ ભ્રાતા । તુમ્હ કૃતાંત ભચ્છક સુર ત્રાતા ॥ ૩॥

આવું કહીને અને લક્ષ્મણજીને ઊંચકીને હનુમાનજી શ્રીરઘુનાથજીની પાસે લઈ આવ્યા. આ જોઈને રાવણને મોટું આશ્ચર્ય થયું. શ્રીરઘુવીરે [લક્ષ્મણજીને] કહ્યું - હે ભાઈ! હૃદયમાં સમજોકે તમે કાળનાય ભક્ષક અને દેવતાઓના રક્ષક છો. ॥ ૩॥

સુનત બચન ઉઠિ બૈઠ કૃપાલા । ગઈ ગગન સો સકતિ કરાલા ॥
પુનિ કોદંડ બાન ગહિ ધાએ । રિપુ સન્મુખ અતિ આતુર આએ ॥ ૪॥

આ વચન સાંભળતાં જ કૃપાળુ લક્ષ્મણજી ઊઠી ગયા. તે કરાળ શક્તિ આકાશમાં ચાલી ગઈ. લક્ષ્મણજી પાછા ધનુષ-બાણ લઈને દોડ્યા અને ઘણી ઝડપથી શત્રુની સામે આવી પહોંચ્યા. ॥ ૪॥

છં૦ – આતુર બહોરિ બિભંજિ સ્યંદન સૂત હતિ બ્યાકુલ કિયો ॥
ગિર્‌યો ધરનિ દસકંધર બિકલતર બાન સત બેધ્યો હિયો ॥
સારથી દૂસર ઘાલિ રથ તેહિ તુરત લંકા લૈ ગયો ॥
રઘુબીર બંધુ પ્રતાપ પુંજ બહોરિ પ્રભુ ચરનન્હિ નયો ॥

પછી તેમણે ઘણી જ શીઘ્રતાથી રાવણના રથને ચૂરચૂર કરી દીધો અને સારથિને મારી તેને (રાવણને) વ્યાકુળ કરી દીધો. સો બાણોથી એનું હૃદય વેધી નાખ્યું, જેથી રાવણ અત્યંત વ્યાકુળ થઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. પછી બીજો સારથિ એને રથમાં નાંખીને તુરત જ લંકામાં લઈ ગયો. પ્રતાપના સમૂહ શ્રીરઘુવીરના ભાઈ લક્ષ્મણજીએ પાછા આવીને પ્રભુના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યાં.

દો૦ – ઉહાઁ દસાનન જાગિ કરિ કરૈ લાગ કછુ જગ્ય ।
રામ બિરોધ બિજય ચહ સઠ હઠ બસ અતિ અગ્ય ॥ ૮૪॥

ત્યાં (લંકામાં) રાવણ મૂર્છાથી જાગીને કંઈક યજ્ઞ કરવા લાગ્યો. તે મૂર્ખ અને અત્યંત અજ્ઞાની હઠવશ શ્રીરઘુનાથજીનો વિરોધ કરીને વિજય ઈચ્છે છે. ॥ ૮૪॥

ચૌ૦ – ઈહાઁ બિભીષન સબ સુધિ પાઈ । સપદિ જાઈ રઘુપતિહિ સુનાઈ ॥
નાથ કરઈ રાવન એક જાગા । સિદ્ધ ભએઁ નહિં મરિહિ અભાગા ॥ ૧॥

અહીં વિભીષણજીને સર્વે ખબર મળ્યા અને તુરત જ જઈને શ્રીરઘુનાથજીને કહી સંભળાવ્યા કે હે નાથ! રાવણ એક યજ્ઞ કરી રહ્યો છે. તેના સિદ્ધ થવાથી તે અભાગિયો સરળતાથી નહીં જ મરે. ॥ ૧॥

પઠવહુ નાથ બેગિ ભટ બંદર । કરહિં બિધંસ આવ દસકંધર ॥
પ્રાત હોત પ્રભુ સુભટ પઠાએ । હનુમદાદિ અંગદ સબ ધાએ ॥ ૨॥

હે નાથ! તુરંત વાનર યોદ્ધાઓને મોકલો, જે યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરે; જેથી રાવણ યુદ્ધમાં આવે. પ્રાતઃકાળ થતાં જ પ્રભુએ વીર યોદ્ધાઓને મોકલ્યા. હનુમાન અને અંગદ આદિ સર્વે [મુખ્ય વીર] દોડ્યા. ॥ ૨॥

કૌતુક કૂદિ ચઢ઼ે કપિ લંકા । પૈઠે રાવન ભવન અસંકા ॥
જગ્ય કરત જબહીં સો દેખા । સકલ કપિન્હ ભા ક્રોધ બિસેષા ॥ ૩॥

વાનર રમતમાં જ કૂદીને લંકામાં જઈ ચઢ્યા અને નિર્ભય થઈને રાવણના મહેલમાં જઈ પેઠા. જેવો તેને યજ્ઞ કરતો જોયો કે તુરત જ સર્વે વાનરોને ઘણો ક્રોધ આવ્યો. ॥ ૩॥

રન તે નિલજ ભાજિ ગૃહ આવા । ઈહાઁ આઈ બક ધ્યાન લગાવા ॥
અસ કહિ અંગદ મારા લાતા । ચિતવ ન સઠ સ્વારથ મન રાતા ॥ ૪॥

[તેમણે કહ્યું -] અરે નિર્લજ્જ! રણભૂમિમાંથી ઘેર નાસી આવ્યો અને અહીં આવીને બગલાની જેમ ધ્યાન લગાવીને બેઠો છે? આવું કહીને અંગદે લાત મારી. પણ તેણે આમની સામે જોયું પણ નહીં; તે દુષ્ટનું મન સ્વાર્થમાં અનુરક્ત હતું. ॥ ૪॥

છં૦ – નહિં ચિતવ જબ કરિ કોપ કપિ ગહિ દસન લાતન્હ મારહીં ।
ધરિ કેસ નારિ નિકારિ બાહેર તેઽતિદીન પુકારહીં ॥
તબ ઉઠેઉ ક્રુદ્ધ કૃતાંત સમ ગહિ ચરન બાનર ડારઈ ।
એહિ બીચ કપિન્હ બિધંસ કૃત મખ દેખિ મન મહુઁ હારઈ ॥

જ્યારે તેણે જોયું નહિ, ત્યારે વાનર ક્રોધ કરીને તેને દાંતોથી પકડીને [કરડવા અને] લાતોથી મારવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓના વાળ પકડીને ઘરથી બહાર ઘસડી લાવ્યા, તે અત્યંત દીન થઈને પોકારવા લાગી. ત્યારે રાવણ કાળ સમાન ક્રોધિત થઈને ઊઠ્યો અને વાનરોના પગ પકડીને પછાડવા લાગ્યો. આ દરમિયાન વાનરોએ યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરી નાખ્યો. આ જોઈને તે મનથી હારવા લાગ્યો (નિરાશ થવા લાગ્યો).

દો૦ – જગ્ય બિધંસિ કુસલ કપિ આએ રઘુપતિ પાસ ।
ચલેઉ નિસાચર કુદ્ધ હોઈ ત્યાગિ જિવન કૈ આસ ॥ ૮૫॥

યજ્ઞ વિધ્વંસ કરીને સર્વે ચતુર વાનર રઘુનાથજીની પાસે આવી ગયા. ત્યારે રાવણ જીવવાની આશા છોડીને ક્રોધિત થઈને ચાલ્યો. ॥ ૮૫॥

ચૌ૦ – ચલત હોહિં અતિ અસુભ ભયંકર । બૈઠહિં ગીધ ઉડ઼ાઇ સિરન્હ પર ॥
ભયઉ કાલબસ કાહુ ન માના । કહેસિ બજાવહુ જુદ્ધ નિસાના ॥ ૧॥

ચાલતા સમયે અત્યંત ભયંકર અમંગળ (અપશુકન) થવા લાગ્યાં. ગીધ ઊડી-ઊડીને એના માથાંઓ પર બેસવા લાગ્યાં. પરંતુ તે કાળને વશ હતો, એટલે કોઈ પણ અપશુકનને માનતો ન હતો. તેણે કહ્યું - યુદ્ધનો ડંકો વગાડો. ॥ ૧॥

ચલી તમીચર અની અપારા । બહુ ગજ રથ પદાતિ અસવારા ॥
પ્રભુ સન્મુખ ધાએ ખલ કૈસેં । સલભ સમૂહ અનલ કહઁ જૈસેં ॥ ૨॥

નિશાચરોની અપાર સેના ચાલી. તેમાં ઘણા જ હાથી, રથ ઘોડેસવાર અને પાયદળ છે. તે દુષ્ટો પ્રભુની સામે એવા દોડ્યા, જેમ પતંગિયાઓનો સમૂહ અગ્નિની તરફ [બળવા માટે] દોડે છે. ॥ ૨॥

ઇહાઁ દેવતન્હ અસ્તુતિ કીન્હી । દારુન બિપતિ હમહિ એહિં દીન્હી ॥
અબ જનિ રામ ખેલાવહુ એહી । અતિસય દુખિત હોતિ બૈદેહી ॥ ૩॥

અહીં દેવતાઓએ સ્તુતિ કરી કે હે શ્રીરામજી! તેણે (રાવણે) અમને દારુણ દુઃખ આપ્યાં છે. હવે આપ એને [અધિક] ન રમાડો. જાનકીજી ઘણાં દુઃખી થઈ રહ્યાં છે. ॥ ૩॥

દેવ બચન સુનિ પ્રભુ મુસુકાના । ઉઠિ રઘુબીર સુધારે બાના ॥
જટા જૂટ દૃઢ઼ બાઁધે માથે । સોહહિં સુમન બીચ બિચ ગાથે ॥ ૪॥

દેવતાઓનાં વચન સાંભળીને પ્રભુ મલકાયા. પછી શ્રીરઘુવીરે ઊઠીને બાણ સજાવ્યાં. મસ્તક પર જટાઓનો જૂટ ખેંચીને બાંધેલો છે, તેની વચ્ચે-વચ્ચે પુષ્પ ગૂંથેલાં તેઓ શોભિત થઈ રહ્યા છે. ॥ ૪॥

અરુન નયન બારિદ તનુ સ્યામા । અખિલ લોક લોચનાભિરામા ॥
કટિતટ પરિકર કસ્યૌ નિષંગા । કર કોદંડ કઠિન સારંગા ॥ ૫॥

લાલ નેત્ર અને મેઘ સમાન શ્યામ શરીરવાળા અને સંપૂર્ણ લોકોનાં નેત્રોને આનંદ આપનારા છે. પ્રભુએ કમરમાં ફેંટો તથા ભાથો કસી લીધા અને હાથમાં કઠોર શાર્ઙ્ગ ધનુષ લઈ લીધું. ॥ ૫॥

છં૦ – સારંગ કર સુંદર નિષંગ સિલીમુખાકર કટિ કસ્યો ।
ભુજદંડ પીન મનોહરાયત ઉર ધરાસુર પદ લસ્યો ॥
કહ દાસ તુલસી જબહિં પ્રભુ સર ચાપ કર ફેરન લગે ।
બ્રહ્માંડ દિગ્ગજ કમઠ અહિ મહિ સિંધુ ભૂધર ડગમગે ॥

પ્રભુએ હાથમાં શાર્ઙ્ગ ધનુષ લઈને કમરમાં બાણોની ખાણ જેવો (અક્ષય) સુંદર ભાથો કસી લીધો. એમના ભુજદંડ પુષ્ટ છે અને મનોહર પહોળી છાતી પર બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ (ભૃગુજી)ના ચરણનું ચિહ્ન શોભિત છે. તુલસીદાસજી કહે છે, જેવા પ્રભુ ધનુષ-બાણ હાથમાં લઈને ફેરવવા લાગ્યા કે તરત જ બ્રહ્માંડ, દિશાઓના હાથી, કચ્છપ, શેષજી, પૃથ્વી, સમુદ્ર અને પર્વત સર્વે ડગમગાવાં લાગ્યાં.

દો૦ – સોભા દેખિ હરષિ સુર બરષહિં સુમન અપાર ।
જય જય જય કરુનાનિધિ છબિ બલ ગુન આગાર ॥૮૬॥

[ભગવાનની] શોભા જોઈને દેવો હર્ષિત થઈને ફૂલોની અપાર વર્ષા કરવા લાગ્યા. અને શોભા, શક્તિ અને ગુણોના ધામ કરુણાનિધાન પ્રભુનો 'જય હો, જય હો, જય હો' – [એમ] પોકારવા લાગ્યા. ॥૮૬॥

ચૌ૦ – એહીં બીચ નિસાચર અની । કસમસાત આઈ અતિ ઘની ॥
દેખિ ચલે સન્મુખ કપિ ભટ્ટા । પ્રલયકાલ કે જનુ ઘન ઘટ્ટા ॥૧॥

આ દરમિયાન નિશાચરોની અત્યંત ગીચ સેના ખળભળાતી (આઘી-પાછી પરસ્પર અથડાતી) આવી. તેને જોઈને વાનર યોદ્ધા એવી રીતે [તેની] સામે ચાલ્યા જેમ પ્રલયકાળનાં વાદળોનો સમૂહ હોય. ॥૧॥

બહુ કૃપાન તરવારિ ચમંકહિં । જનુ દહઁ દિસિ દામિનીં દમંકહિં ॥
ગજ રથ તુરગ ચિકાર કઠોરા । ગર્જહિં મનહુઁ બલાહક ઘોરા ॥૨॥

ઘણાં જ કિરપાણો અને તલવારો ચમકી રહ્યાં છે, જાણે દસેય દિશાઓમાં વીજળીઓ ચમકી રહી હોય. હાથી, રથ અને ઘોડાઓનો કઠોર ચિત્કાર એવો લાગે છે જાણે વાદળાં ભયંકર ગર્જના કરી રહ્યાં હોય. ॥૨॥

કપિ લંગૂર બિપુલ નભ છાએ । મનહુઁ ઈંદ્રધનુ ઉએ સુહાએ ॥
ઉઠઇ ધૂરિ માનહુઁ જલધારા । બાન બુંદ ભૈ બૃષ્ટિ અપારા ॥૩॥

વાનરોની ઘણી જ પૂંછડીઓ આકાશમાં છવાયેલી છે. [તે એવી શોભા આપી રહી છે] જાણે સુંદર ઈન્દ્રધનુષ ઉદય થયાં હોય. ધૂળ એવી ચઢી રહી છે જાણે જળની ધારા હોય. બાણરૂપી બુંદો (ટીંપાંઓ)ની અપાર વૃષ્ટિ થઈ. ॥૩॥

દુહુઁ દિસિ પર્બત કરહિં પ્રહારા । બજ્રપાત જનુ બારહિં બારા ॥
રઘુપતિ કોપિ બાન ઝરિ લાઈ । ઘાયલ ભૈ નિસિચર સમુદાઈ ॥૪॥

બંને બાજુના યોદ્ધા પર્વતોનો પ્રહાર કરે છે, જાણે વારંવાર વજ્રપાત થઈ રહ્યો હોય. શ્રીરઘુનાથજીએ ક્રોધ કરીને બાણોની ઝડી લગાવી દીધી, [જેથી] રાક્ષસોની સેના ઘાયલ થઈ ગઈ. ॥૪॥

લાગત બાન બીર ચિક્કરહીં। ઘુર્મિ ઘુર્મિ જહઁ તહઁ મહિ પરહીં ॥
સ્રવહિં સૈલ જનુ નિર્ઝર ભારી। સોનિત સરિ કાદર ભયકારી ॥ ૫॥

બાણ વાગતાં જ વીર ચિત્કારી ઊઠે છે અને ચક્કર ખાઈ-ખાઈને આમતેમ પૃથ્વી પર ઢળી પડે છે. તેમનાં શરીરોમાંથી લોહી એમ વહી રહ્યું છે, જાણે પર્વતના ભારે ઝરણાંઓમાંથી જળ વહી રહ્યું હોય. આ પ્રમાણે બીકણોને ભય ઉત્પન્ન કરનારી રુધિરની નંદી વહી નીકળી. ॥ ૫॥

છં૦ – કાદર ભયંકર રુધિર સરિતા ચલી પરમ અપાવની।
દોઉ કૂલ દલ રથ રેત ચક્ર અબર્ત બહતિ ભયાવની ॥
જલજંતુ ગજ પદચર તુરગ ખર બિબિધ બાહન કો ગને।
સર સક્તિ તોમર સર્પ ચાપ તરંગ ચર્મ કમઠ ઘને ॥

બીકણોને ભય ઉપજાવનારી અત્યંત અપવિત્ર રક્તની નદી વહી નીકળી. બંને દળ એના બે કિનારા છે. રથ રેતી છે અને પૈડાં ભમરીઓ છે. તે નદી ઘણી ભયામણી વહી રહી છે. હાથી, પાયદળ, ઘોડા, ગધેડાં તથા અનેક સવારીઓ તે નદીના જળજંતું છે, જેમની ગણતરી કોણ કરે? બાણ, શક્તિ અને તોમર સર્પ છે; ધનુષ તરંગો છે અને ઢાલ ઘણા જ કાચબા છે.

દો૦ – બીર પરહિં જનુ તીર તરુ મજ્જા બહુ બહ ફેન।
કાદર દેખિ ડરહિં તહઁ સુભટન્હ કે મન ચેન ॥ ૮૭॥

વીર પૃથ્વી પર એ પ્રમાણે ઢળી રહ્યા છે જાણે નદીકિનારાનાં વૃક્ષો જમીનદોસ્ત થઈ રહ્યાં હોય. ઘણી જ મજ્જા (હાડકાંની અંદરની મજ્જા) વહી રહી છે, એ જ ફેણ છે. બીકણો જ્યાં આને જોઈને ડરે છે, ત્યાં ઉત્તમ યોદ્ધાઓનાં મનમાં સુખ ઊપજે છે. ॥ ૮૭॥

ચૌ૦ – મજ્જહિં ભૂત પિસાચ બેતાલા। પ્રમથ મહા ઝોટિંગ કરાલા ॥
કાક કંક લૈ ભુજા ઉડ़ાહીં। એક તે છીનિ એક લૈ ખાહીં ॥ ૧॥

ભૂત, પિશાચ અને વેતાળ; મોટી મોટી જટાઓવાળા મહાભયંકર જટાધારી અને પ્રમથ (શિવગણ) તે નદીમાં સ્નાન કરે છે. કાગડા અને સમડીઓ ભુજાઓ લઈને ઊડે છે અને એક-બીજા પાસેથી છીનવી ખાઈ જાય છે. ॥ ૧॥

એક કહહિં ઐસિઉ સૌંઘાઈ। સઠહુ તુમ્હાર દરિદ્ર ન જાઈ ॥
કહઁરત ભટ ઘાયલ તટ ગિરે। જહઁ તહઁ મનહુઁ અર્ધજલ પરે ॥ ૨॥

એક કહે છે, અરે મૂર્ખ! આવી સોંઘવારી હોવા છતાંય તમારી દરિદ્રતા નથી મટતી? ઘાયલ યોદ્ધા તટ ઉપર પડ્યા કણસી રહ્યા છે, જાણે મૃત્યુની અંતિમ વેળાએ આમતેમ અર્ધજળે પડ્યા હોય. ॥ ૨॥

ખૈંચહિં ગીધ આઁત તટ ભએ। જનુ બંસી ખેલત ચિત દએ ॥
બહુ ભટ બહહિં ચઢ़ે ખગ જાહીં। જનુ નાવરિ ખેલહિં સરિ માહીં ॥ ૩॥

ગીધ આંતરડાં ખેંચી રહ્યાં છે, જાણે માછીમાર નદી તટે ચિત્ત લગાડી (ધ્યાનસ્થ થઈને) બંસી ખેલી રહ્યો હોય (બંસીથી માછલી પકડી રહ્યો હોય). ઘણા જ યોદ્ધા વહી જઈ રહ્યા છે અને પક્ષી એમની ઉપર સવાર થઈ ચાલ્યા જઈ રહ્યાં છે, જાણે તેઓ નદીમાં નૌકાવિહાર કરી રહ્યાં હોય. ॥ ૩॥

જોગિનિ ભરિ ભરિ ખપ્પર સંચહિં । ભૂત પિસાચ બધૂ નભ નંચહિં ॥
ભટ કપાલ કરતાલ બજાવહિં । ચામુંડા નાના બિધિ ગાવહિં ॥ ૪॥

યોગિનીઓ ખપ્પરોમાં ભરી-ભરીને રક્ત ભેગું કરી રહી છે. ભૂત-પિશાચોની સ્ત્રીઓ આકાશમાં નાચી રહી છે. ચામુંડાઓ યોદ્ધાઓની ખોપડીઓની કરતાલ વગાડી રહી છે અને અનેક પ્રકારે ગાઈ રહી છે. ॥ ૪॥

જંબુક નિકર કટક્કટ કટ્ટહિં । ખાહિં હુઆહિં અઘાહિં દપટ્ટહિં ॥
કોટિન્હ રુંડ મુંડ બિનુ ડોલ્લહિં । સીસ પરે મહિ જય જય બોલ્લહિં ॥ ૫॥

શિયાળવાના સમૂહ કટ-કટ અવાજ કરતાં મડદાંઓને કાપતાં, ખાતાં, હુઆઁ-હુઆઁ કરે છે અને પેટ ભરાઈ ગયે એકબીજાને ધમકાવે છે. કરોડો ધડ વિના સિર ઘૂમી રહ્યાં છે અને સિર પૃથ્વી પર પડ્યે પડ્યે જય જય બોલી રહ્યાં છે. ॥ ૫॥

છં૦ – બોલ્લહિં જો જય જય મુંડ રુંડ પ્રચંડ સિર બિનુ ધાવહીં ।
ખપ્પરિન્હ ખગ્ગ અલુજ્ઝિ જુજ્ઝહિં સુભટ ભટન્હ ઢહાવહીં ॥
બાનર નિસાચર નિકર મર્દહિં રામ બલ દર્પિત ભએ ।
સંગ્રામ અંગન સુભટ સોવહિં રામ સર નિકરન્હિ હએ ॥

મુંડ (કપાયેલાં શીશ) જય જય બોલે છે અને પ્રચંડ રુંડ (ધડ) વિના સિરે દોડે છે. પક્ષી ખોપરીઓ માટે ઝઘડી-ઝઘડીને પરસ્પર લડી મરે છે. ઉત્તમ યોદ્ધા બીજા યોદ્ધાઓને જમીનદોસ્ત કરી રહ્યા છે. શ્રીરામચન્દ્રજીના બળથી દર્પિત થયેલા વાનર રાક્ષસોનાં ટોળાંઓને મસળી નાખે છે. શ્રીરામજીના બાણસમૂહોથી મરેલા યોદ્ધાઓ યુદ્ધના મેદાનમાં સૂઈ રહ્યા છે.

દો૦ – રાવન હૃદયઁ બિચારા ભા નિસિચર સંઘાર ।
મૈં અકેલ કપિ ભાલુ બહુ માયા કરૌં અપાર ॥ ૮૮॥

રાવણે હૃદયમાં વિચાર્યું કે રાક્ષસોનો નાશ થઈ ગયો છે. હું એકલો છું અને વાનર-રીંછ ઘણાં છે, માટે હવે હું અપાર માયા રચું. ॥ ૮૮॥

ચૌ૦ – દેવન્હ પ્રભુહિ પયાદેં દેખા । ઉપજા ઉર અતિ છોભ બિસેષા ॥
સુરપતિ નિજ રથ તુરત પઠાવા । હરષ સહિત માતલિ લૈ આવા ॥ ૧॥

દેવોએ પ્રભુને પગપાળા જોયા તો તેમના હૃદયમાં મોટો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો. ઈન્દ્રએ તુરત જ પોતાનો રથ મોકલી દીધો. [તેનો સારથિ] માતલિ હર્ષ સાથે રથ લઈ આવ્યો. ॥ ૧॥

તેજ પુંજ રથ દિબ્ય અનૂપા। હરષિ ચઢ઼ે કોસલપુર ભૂપા॥
ચંચલ તુરગ મનોહર ચારી। અજર અમર મન સમ ગતિકારી॥ ૨॥

તે દિવ્ય અનુપમ અને તેજના પુંજ (તેજોમય) રથ ઉપર કૌશલપુરીના રાજા શ્રીરામચન્દ્રજી હર્ષિત થઈને ચઢ્યા. તેમાં ચાર ચંચળ, મનોહર, અજર, અમર અને મનની ગતિની જેમ શીઘ્ર ચાલનારા (દેવલોકના) ઘોડા જોતરેલા હતા. ॥ ૨॥

રથારૂઢ઼ રઘુનાથહિ દેખી। ધાએ કપિ બલુ પાઇ બિસેષી॥
સહી ન જાઇ કપિન્હ કૈ મારી। તબ રાવન માયા બિસ્તારી॥ ૩॥

શ્રીરઘુનાથજીને રથ પર ચઢેલા જોઈને વાનર વિશેષ બળ પામીને દોડ્યા. વાનરોનો માર સહેવાતો નથી; ત્યારે રાવણે માયા પ્રસરાવી. ॥ ૩॥

સો માયા રઘુબીરહિ બાઁચી। લછિમન કપિન્હ સો માની સાઁચી॥
દેખી કપિન્હ નિસાચર અની। અનુજ સહિત બહુ કોસલધની॥ ૪॥

એક શ્રીરઘુવીરને જ તે માયા ન લાગી. સર્વે વાનરો અને લક્ષ્મણજીએ પણ તે માયાને સાચી માની લીધી. વાનરોએ રાક્ષસી સેનામાં ભાઈ લક્ષ્મણજી સહિત ઘણા જ રામોને જોયા. ॥ ૪॥

છં૦ – બહુ રામ લછિમન દેખિ મર્કટ ભાલુ મન અતિ અપડરે।
જનુ ચિત્ર લિખિત સમેત લછિમન જહઁ સો તહઁ ચિતવહિં ખરે॥
નિજ સેન ચકિત બિલોકિ હઁસિ સર ચાપ સજિ કોસલ ધની।
માયા હરી હરિ નિમિષ મહુઁ હરષી સકલ મર્કટ અની॥

ઘણા જ રામ-લક્ષ્મણ જોઈને વાનર-રીંછ મનમાં મિથ્યા ડરથી ઘણા જ ડરી ગયા. લક્ષ્મણજીસહિત તેઓ જાણે ચિત્રાંકનની જેમ જ્યાંના ત્યાં ઊભા રહી જોવા લાગ્યા. પોતાની સેનાને આશ્ચર્યચકિત જોઈને કૌશલપતિ ભગવાન હરિ(દુઃખોને હરનારા શ્રીરામજી)એ હસીને ધનુષ પર બાણ ચઢાવીને, પળવારમાં સઘળી માયા હરી લીધી. વાનરોની સમસ્ત સેના હરખાઈ ગઈ.

દો૦ – બહુરિ રામ સબ તન ચિતઇ બોલે બચન ગઁભીર।
દ્વંદજુદ્ધ દેખહુ સકલ શ્રમિત ભએ અતિ બીર॥ ૮૯॥

પછી શ્રીરામજી સર્વેની સામે જોઈને ગંભીર વચનો બોલ્યા-હે વીરો! તમે સર્વે ઘણા જ થાકી ગયા છો, માટે હવે [મારું અને રાવણનું] દ્વન્દ્વ યુદ્ધ જુઓ. ॥ ૮૯॥

ચૌ૦ – અસ કહિ રથ રઘુનાથ ચલાવા। બિપ્ર ચરન પંકજ સિરુ નાવા॥
તબ લંકેસ ક્રોધ ઉર છાવા। ગર્જત તર્જત સન્મુખ ધાવા॥ ૧॥

આવું કહીને શ્રીરઘુનાથજીએ (મનમાં) બ્રાહ્મણોનાં ચરણકમળોમાં શીશ નમાવ્યું અને પછી રથ ચલાવ્યો. ત્યારે રાવણના હૃદયમાં ક્રોધ છવાઈ ગયો અને તે ગરજતો, પડકારતો સામે દોડ્યો. ॥ ૧॥

જીતેહુ જે ભટ સંજુગ માહીં। સુનુ તાપસ મૈં તિન્હ સમ નાહીં॥
રાવન નામ જગત જસ જાના। લોકપ જાકેં બંદીખાના॥ ૨॥

[તેણે કહ્યું -] અરે તપસ્વી! સાંભળો, તમે યુદ્ધમાં જે યોદ્ધાઓને જીત્યા છે, હું એમના સમાન નથી. મારું નામ રાવણ છે. મારો યશ આખુંય જગત જાણે છે. લોકપાલ સુદ્ધાં જેના કેદખાનામાં પડ્યા છે. ॥ ૨॥

ખર દૂષન બિરાધ તુમ્હ મારા। બધેહુ બ્યાધ ઈવ બાલિ બિચારા॥
નિસિચર નિકર સુભટ સંઘારેહુ। કુંભકરન ઘનનાદહિ મારેહુ॥ ૩॥

તમે ખર, દૂષણ અને વિરાધને માર્યો, બિચારા વાલિનો વધ શિકારીની જેમ કર્યો. મોટા-મોટા રાક્ષસ યોદ્ધાઓના સમૂહનો સંહાર કર્યો અને કુંભકર્ણ તથા મેઘનાદને પણ માર્યો. ॥ ૩॥

આજુ બયરુ સબુ લેઉઁ નિબાહી। જૌં રન ભૂપ ભાજિ નહિં જાહી॥
આજુ કરઉઁ ખલુ કાલ હવાલે। પરેહુ કઠિન રાવન કે પાલે॥ ૪॥

અરે ભૂપ! જો તમે રણમાંથી ભાગી ન ગયા તો આજે હું [તે] સઘળાં વેર લઈ લઈશ. આજે હું તમને નિશ્ચય જ કાળના હવાલે કરી દઈશ. તમે કઠિન રાવણના પનારે પડ્યા છો. ॥ ૪॥

સુનિ દુર્બચન કાલબસ જાના। બિહઁસિ બચન કહ કૃપાનિધાના॥
સત્ય સત્ય સબ તવ પ્રભુતાઈ। જલ્પસિ જનિ દેખાઉ મનુસાઈ॥ ૫॥

રાવણનાં દુર્વચન સાંભળીને અને તેને કાળવશ જાણીને કૃપાનિધાન શ્રીરામજીએ હસીને આ વચન કહ્યાં - તમારી સઘળી પ્રભુતા, જેવી તમે કહો છો, તેવી સાચી છે, ખરેખર સાચી છે. પણ હવે વ્યર્થ બકવાસ ન કરો, પોતાનો પુરુષાર્થ બતાડો. ॥ ૫॥

છં૦ – જનિ જલ્પના કરિ સુજસુ નાસહિ નીતિ સુનહિ કરહિ છમા।
સંસાર મહઁ પૂરુષ ત્રિબિધ પાટલ રસાલ પનસ સમા॥
એક સુમનપ્રદ એક સુમન ફલ એક ફલઈ કેવલ લાગહીં।
એક કહહિં કહહિં કરહિં અપર એક કરહિં કહત ન બાગહીં॥

વ્યર્થ બકવાસ કરીને પોતાના સુંદર યશનો નાશ ન કરો. ક્ષમા કરજો, તમને નીતિ સંભળાવું છું, સાંભળો! સંસારમાં ત્રણ પ્રકારના પુરુષ હોય છે - પાટલ (ગુલાબ), આંબો, અને ફણસ સમાન. એક (પાટલ) ફૂલ આપે છે, એક (આંબો) ફૂલ અને ફળ બંને આપે છે અને એક(ફણસ)માં કેવળ ફળ જ લાગે છે. આ જ રીતે [પુરુષોમાં] એક કહે છે [કરતા નથી], બીજા કહે અને કરે પણ છે અને એક [ત્રીજા] કેવળ કરે છે, પણ વાણીથી કહેતા નથી.

દો૦ – રામ બચન સુનિ બિહઁસા મોહિ સિખાવત ગ્યાન।
બયરુ કરત નહિં તબ ડરે અબ લાગે પ્રિય પ્રાન॥ ૯૦॥

શ્રીરામજીનાં વચન સાંભળીને તે ખૂબ હસ્યો [અને બોલ્યો -] મને જ્ઞાન શિખવાડો છો? તે સમયે વેર કરતાં તો ન ડર્યા, હવે પ્રાણ પ્રિય લાગી રહ્યા છે? ॥ ૯૦॥

ચૌ૦ – કહિ દુર્બચન ક્રુદ્ધ દસકંધર । કુલિસ સમાન લાગ છાँડ़ે સર ॥
નાનાકાર સિલીમુખ ધાએ । દિસિ અરુ બિદિસિ ગગન મહિ છાએ ॥ ૧॥

દુર્વચન કહીને રાવણ ક્રુદ્ધ થઈને વજ્ર સમાન બાણ છોડવા લાગ્યો. અનેક આકારનાં બાણ દોડ્યાં અને દિશા, વિદિશા તથા આકાશ અને પૃથ્વીમાં, સર્વે જગ્યાએ છવાઈ ગયાં. ॥ ૧॥

પાવક સર છાँડ़ેઉ રઘુબીરા । છન મહુँ જરે નિસાચર તીરા ॥
છાડ़િસિ તીબ્ર સક્તિ ખિસિઆઈ । બાન સંગ પ્રભુ ફેરિ ચલાઈ ॥ ૨॥

શ્રીરઘુવીરે અગ્નિબાણ છોડ્યું, [જેનાથી] રાવણનાં સર્વે બાણ ક્ષણવારમાં ભસ્મ થઈ ગયાં. ત્યારે તેણે ખસિયાણા પડીને તીક્ષ્ણ શક્તિ છોડી. [પરંતુ] શ્રીરામચન્દ્રજીએ તેને બાણની સાથે પાછી મોકલી દીધી. ॥ ૨॥

કોટિન્હ ચક્ર ત્રિસૂલ પબારૈ । બિનુ પ્રયાસ પ્રભુ કાટિ નિવારૈ ॥
નિફલ હોહિં રાવન સર કૈસેં । ખલ કે સકલ મનોરથ જૈસેં ॥ ૩॥

તે કરોડો ચક્ર અને ત્રિશૂળ ચલાવે છે, પરંતુ પ્રભુ વિનાપરિશ્રમે કાપીને હઠાવી દે છે. રાવણનાં બાણ એવી રીતે નિષ્ફળ થાય છે, જેમ દુષ્ટ મનુષ્યના સર્વે મનોરથ! ॥ ૩॥

તબ સત બાન સારથી મારેસિ । પરેઉ ભૂમિ જય રામ પુકારેસિ ॥
રામ કૃપા કરિ સૂત ઉઠાવા । તબ પ્રભુ પરમ ક્રોધ કહુँ પાવા ॥ ૪॥

ત્યારે તેણે શ્રીરામજીના સારથિને સો બાણ માર્યાં. તે શ્રીરામજીનો જય પોકારીને પૃથ્વી પર પડી ગયો. શ્રીરામજીએ કૃપા કરીને સારથિને ઊંચકી લીધો. પછી પ્રભુ અત્યંત ક્રોધને પામ્યા. ॥ ૪॥

છં૦ – ભએ ક્રુદ્ધ જુદ્ધ બિરુદ્ધ રઘુપતિ ત્રોન સાયક કસમસે ।
કોદંડ ધુનિ અતિ ચંડ સુનિ મનુજાદ સબ મારુત ગ્રસે ॥
મંદોદરી ઉર કંપ કંપતિ કમઠ ભૂ ભૂધર ત્રસે ।
ચિક્કરહિં દિગ્ગજ દસન ગહિ મહિ દેખિ કૌતુક સુર હँસે ॥

યુદ્ધમાં શત્રુના વિરુદ્ધ શ્રીરઘુનાથજી ક્રોધિત થયા, ત્યારે ભાથામાં બાણ સળવળવા લાગ્યાં. (બહાર નીકળવાને આતુર થવા લાગ્યાં). તેમના ધનુષનો અત્યંત પ્રચંડ શબ્દ (ટંકાર) સાંભળીને મનુષ્યભક્ષી સર્વે રાક્ષસ વાતગ્રસ્ત થઈ ગયા (અત્યંત ભયભીત થઈ ગયા). મંદોદરીનું હૃદય કંપી ઊઠ્યું. સમુદ્ર, કચ્છપ, પૃથ્વી અને પર્વત ડરી ગયા. દિશાઓના હાથી પૃથ્વીને દાંતોથી પકડીને ચિત્કારવા લાગ્યા. આ કૌતુક દેખીને દેવતાઓ હસ્યા.

દો૦ – તાનેઉ ચાપ શ્રવન લગિ છાँડ़े બિસિખ કરાલ ।
રામ મારગન ગન ચલે લહલહાત જનુ બ્યાલ ॥ ૯૧॥

ધનુષને કાન સુધી તાણીને શ્રીરામચન્દ્રજીએ ભયાનક બાણ છોડ્યાં. શ્રીરામજીના બાણસમૂહ એવા ચાલ્યા જાણે સર્પ લહેરાતાં જઈ રહ્યા હોય. ॥ ૯૧॥

ચૌ૦ – ચલે બાન સપચ્છ જનુ ઉરગા। પ્રથમહિં હતેઉ સારથી તુરગા॥
રથ બિભંજિ હતિ કેતુ પતાકા। ગર્જા અતિ અંતર બલ થાકા॥૧॥

બાણ એવાં છૂટ્યાં જાણે પાંખોવાળા સર્પ ઊડી રહ્યા હોય. તેમણે પહેલા સારથિ અને ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. પછી રથને ચૂરચૂર કરીને ધ્વજા અને પતાકાઓને પાડી નાખી. ત્યારે રાવણ ઘણા જોરથી ગરજ્યો, પણ અંદરથી તેનું બળ થાકી ગયું હતું. ॥૧॥

તુરત આન રથ ચઢ઼િ ખિસિઆના। અસ્ત્ર સસ્ત્ર છાઁડ઼ેસિ બિધિ નાના॥
બિફલ હોહિં સબ ઉદ્યમ તાકે। જિમિ પરદ્રોહ નિરત મનસા કે॥૨॥

તુરત જ બીજા રથ ઉપર ચઢી ખસિયાણા પડેલા તેણે અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર છોડ્યાં. તેના સર્વે ઉદ્યોગ આમેય નિષ્ફળ થઈ રહ્યા છે, જેમ પરદ્રોહમાં પડેલા ચિત્તવાળા મનુષ્યના થાય છે. ॥૨॥

તબ રાવન દસ સૂલ ચલાવા। બાજિ ચારિ મહિ મારિ ગિરાવા॥
તુરગ ઉઠાઇ કોપિ રઘુનાયક। ખૈંચિ સરાસન છાઁડ઼ે સાયક॥૩॥

ત્યારે રાવણે દસ ત્રિશૂળ ચલાવ્યાં અને શ્રીરામજીના ચારેય ઘોડાઓને મારીને પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યા. ઘોડાઓને (પોતાના અલૌકિક પ્રભાવથી સજીવ કરી) ઉઠાવીને શ્રીરઘુનાથજીએ ક્રોધ કરીને ધનુષ ખેંચીને બાણ છોડ્યાં. ॥૩॥

રાવન સિર સરોજ બનચારી। ચલિ રઘુબીર સિલીમુખ ધારી॥
દસ દસ બાન ભાલ દસ મારે। નિસરિ ગએ ચલે રુધિર પનારે॥૪॥

રાવણના મસ્તકરૂપી કમળવનમાં વિચરણ કરનારા શ્રીરઘુવીરના બાણરૂપી ભ્રમરોની પંક્તિ ચાલી. શ્રીરામચન્દ્રજીએ તેનાં દસેય માથાંમાં દસ-દસ બાણ માર્યાં, જે આર-પાર થઈ ગયાં અને માથાંમાંથી રક્તનાં ઝરણાં વહી ચાલ્યાં. ॥૪॥

સ્રવત રુધિર ધાયઉ બલવાના। પ્રભુ પુનિ કૃત ધનુ સર સંધાના॥
તીસ તીર રઘુબીર પબારે। ભુજન્હિ સમેત સીસ મહિ પારે॥૫॥

રુધિર વહાવતાં ય બળવાન રાવણ દોડ્યો. પ્રભુએ પાછું ધનુષ પર બાણસંધાન કર્યું. શ્રીરઘુવીરે ત્રીસ બાણ માર્યાં અને વીસ ભુજાઓસહિત દસેય માથાં કાપીને પૃથ્વી પર પાડી નાંખ્યાં. ॥૫॥

કાટતહીં પુનિ ભએ નબીને। રામ બહોરિ ભુજા સિર છીને॥
પ્રભુ બહુ બાર બાહુ સિર હએ। કટત ઝટિતિ પુનિ નૂતન ભએ॥૬॥

[માથું અને હાથ] કપાતાં જ પાછાં નવાં જ થઈ ગયાં. શ્રીરામજીએ પાછાં માથાં અને ભુજાઓ કાપી નાખ્યાં. આ રીતે પ્રભુએ અનેક વાર ભુજાઓ અને મસ્તકો કાપ્યાં. પરંતુ કપાતાં જ તે તુરત જ પાછાં નવાં થઈ ગયાં. ॥૬॥

પુનિ પુનિ પ્રભુ કાટત ભુજ સીસા। અતિ કૌતુકી કોસલાધીસ॥
રહે છાઈ નભ સિર અરુ બાહૂ। માનહુઁ અમિત કેતુ અરુ રાહૂ॥૭॥

પ્રભુ વારંવાર તેની ભુજાઓ અને મસ્તકોને કાપી રહ્યા છે; કેમકે કૌશલપતિ શ્રીરામજી મોટાં કૌતુકી છે. આકાશમાં મસ્તક અને ભુજાઓ એવા છવાઈ ગયાં છે, જાણે અસંખ્ય કેતુ અને રાહુ હોય. ॥ ૭॥

છં૦ – જનુ રાહુ કેતુ અનેક નભ પથ સ્રવત સોનિત ધાવહીં।
રઘુબીર તીર પ્રચંડ લાગહિં ભૂમિ ગિરન ન પાવહીં॥
એક એક સર સિર નિકર છેદે નભ ઉડ઼ત ઇમિ સોહહીં।
જનુ કોપિ દિનકર કર નિકર જહઁ તહઁ બિધુંતુદ પોહહીં॥

જાણે અનેક રાહુ અને કેતુ રુધિર વહાવતાં આકાશમાર્ગેથી દોડી રહ્યા હોય. શ્રીરઘુવીરનાં પ્રચંડ બાણો [વારંવાર] લાગવાથી તે પૃથ્વી પર પડી શકતાં નથી. એકેએક બાણથી સમૂહેસમૂહ છેદાયેલાં મસ્તકો આકાશમાં ઊડતાં એવી શોભા આપી રહ્યાં છે જાણે સૂર્યનાં કિરણો ક્રોધ કરીને સર્વત્ર રાહુઓને પરોવી રહ્યાં હોય.

દો૦ – જિમિ જિમિ પ્રભુ હર તાસુ સિર તિમિ તિમિ હોહિં અપાર।
સેવત બિષય બિબર્ધ જિમિ નિત નિત નૂતન માર॥ ૯૨॥

જેમ જેમ પ્રભુ તેનાં મસ્તકો કાપે છે, તેમ તેમ તે અપાર થતાં જાય છે, જેમ વિષયોનું સેવન કરવાથી કામ (તેમને ભોગવવાની ઇચ્છા) દિન-પ્રતિદિન નવીન નવીન વધતો જાય છે. ॥ ૯૨॥

ચૌ૦ – દસમુખ દેખિ સિરન્હ કૈ બાઢ઼ી। બિસરા મરન ભઈ રિસ ગાઢ઼ી॥
ગર્જેઉ મૂઢ઼ મહા અભિમાની। ધાયઉ દસહુ સરાસન તાની॥ ૧॥

મસ્તકોનું પૂર જોઈને રાવણ પોતાનું મરણ ભૂલી ગયો અને તેને ઘણો ગાઢ ક્રોધ થયો. તે મહાન અભિમાની મૂર્ખ ગરજ્યો અને દસેય ધનુષોને તાણીને ભાગ્યો. ॥ ૧॥

સમર ભૂમિ દસકંધર કોપ્યો। બરષિ બાન રઘુપતિ રથ તોપ્યો॥
દંડ એક રથ દેખિ ન પરેઊ। જનુ નિહાર મહુઁ દિનકર દુરેઊ॥ ૨॥

રણભૂમિમાં રાવણે ક્રોધ કર્યો અને બાણ વરસાવીને શ્રીરઘુનાથજીના રથને ઢાંકી દીધો. એક ઘડી સુધી રથ દેખાઈ ન પડ્યો, જાણે ધુમ્મસમાં સૂર્ય છુપાઈ ગયો હોય. ॥ ૨॥

હાહાકાર સુરન્હ જબ કીન્હા। તબ પ્રભુ કોપિ કારમુક લીન્હા॥
સર નિવારિ રિપુ કે સિર કાટે। તે દિસિ બિદિસિ ગગન મહિ પાટે॥ ૩॥

જ્યારે દેવતાઓએ હાહાકાર કર્યો, ત્યારે પ્રભુએ ક્રોધ કરીને ધનુષ ઉઠાવ્યું. અને શત્રુનાં બાણોને હઠાવી શત્રુનાં શીશ કાપ્યાં અને તેનાથી દિશા, વિદિશા, આકાશ અને પૃથ્વી સર્વેને આચ્છાદિત કરી દીધાં. ॥ ૩॥

કાટે સિર નભ મારગ ધાવહિં। જય જય ધુનિ કરિ ભય ઉપજાવહિં॥
કહઁ લછિમન સુગ્રીવ કપીસા। કહઁ રઘુબીર કોસલાધીસા॥ ૪॥

કપાયેલાં મસ્તકો આકાશમાર્ગે દોડે છે અને જય જયનો ધ્વનિ કરીને ભય ઉત્પન્ન કરે છે. 'લક્ષ્મણ અને વાનરરાજ સુગ્રીવ ક્યાં છે?' 'કૌશલપતિ રઘુવીર ક્યાં છે?' ॥૪॥

છં૦ – કહઁ રામુ કહિ સિર નિકર ધાએ દેખિ મર્કટ ભજિ ચલે ।
સંધાનિ ધનુ રઘુબંસમનિ હઁસિ સરન્હિ સિર બેધે ભલે ॥
સિર માલિકા કર કાલિકા ગહિ બૃંદ બૃંદન્હિ બહુ મિલીં ।
કરિ રુધિર સરિ મજ્જનુ મનહુઁ સંગ્રામ બટ પૂજન ચલીં ॥

'રામ ક્યાં છે?' આમ કહીને મસ્તકોના સમૂહ દોડ્યા. તેમને જોઈને વાનર ભાગી નીકળ્યા. ત્યારે ધનુષ સંધાન કરીને રઘુકુળમણિ શ્રીરામજીએ હસીને બાણોથી એ મસ્તકોને સારી રીતે વીંધી નાખ્યાં. હાથોમાં મુંડોની માળાઓ લઈને ઘણી જ કાળકાઓ ટોળેટોળાં મળીને એકઠી થઈ અને રુધિરની નદીમાં સ્નાન કરવા ચાલી, જાણે સંગ્રામરૂપી વટવૃક્ષની પૂજા કરવા જઈ રહી હોય.

દો૦ – પુનિ દસકંઠ ક્રુદ્ધ હોઈ છાઁડ઼ી સક્તિ પ્રચંડ ।
ચલી બિભીષન સન્મુખ મનહુઁ કાલ કર દંડ ॥૯૩॥

પછી રાવણે ક્રોધિત થઈને પ્રચંડ શક્તિ છોડી. તે વિભીષણની સામે એવી ઊપડી જાણે કાળ-(યમરાજ)નો દંડ હોય. ॥૯૩॥

ચૌ૦ – આવત દેખિ સક્તિ અતિ ઘોરા । પ્રનતારતિ ભંજન પ્રન મોરા ॥
તુરત બિભીષન પાછેં મેલા । સન્મુખ રામ સહેઉ સોઇ સેલા ॥૧॥

અત્યંત ભયાનક શક્તિને આવતી જોઈને અને આમ વિચારીને કે મારું પ્રણ શરણાગતનાં દુઃખોનું નાશ કરવાનું છે; શ્રીરામજીએ તુરત જ વિભીષણને પાછળ કરી દીધા અને સામે આવીને તે શક્તિને સ્વયં સહી લીધી. ॥૧॥

લાગિ સક્તિ મુરુછા કછુ ભઈ । પ્રભુ કૃત ખેલ સુરન્હ બિકલઈ ॥
દેખિ બિભીષન પ્રભુ શ્રમ પાયો । ગહિ કર ગદા ક્રુદ્ધ હોઇ ધાયો ॥૨॥

શક્તિ લાગવાથી તેમને કંઈક મૂર્છા થઈ આવી. પ્રભુએ તો આ લીલા કરી, પણ દેવતાઓને વ્યાકુળતા થઈ. પ્રભુને શ્રમ (શારીરિક કષ્ટ) પ્રાપ્ત થયેલા જોઈને વિભીષણ ક્રોધિત થઈને હાથમાં ગદા લઈને દોડ્યા. ॥૨॥

રે કુભાગ્ય સઠ મંદ કુબુદ્ધે । તૈં સુર નર મુનિ નાગ બિરુદ્ધે ॥
સાદર સિવ કહુઁ સીસ ચઢ઼ાએ । એક એક કે કોટિન્હ પાએ ॥૩॥

[અને બોલ્યા -] અરે અભાગિયા! મૂર્ખ, નીચ દુર્બુદ્ધિ! તેં દેવતા, મનુષ્ય, મુનિ, નાગ સર્વે સાથે વિરોધ કર્યો. તેં આદરસહિત શિવજીને શીશ ચઢાવ્યાં, એટલે જ એકએકના બદલામાં કરોડો મેળવ્યાં છે. ॥૩॥

તેહિ કારન ખલ અબ લગિ બાઁચ્યો । અબ તવ કાલુ સીસ પર નાચ્યો ॥
રામ બિમુખ સઠ ચહસિ સંપદા । અસ કહિ હનેસિ માઝ ઉર ગદા ॥ ૪॥

એ જ કારણે અરે દુષ્ટ! તું અત્યાર સુધી બચ્યો છે. [પરંતુ] હવે કાળ તારા માથે નાચી રહ્યો છે. અરે મૂર્ખ! તું રામવિમુખ થઈને સંપત્તિ ઇચ્છે છે? આમ કહીને વિભીષણે રાવણની છાતી વચ્ચોવચ ગદા મારી. ॥ ૪॥

છં૦ – ઉર માઝ ગદા પ્રહાર ઘોર કઠોર લાગત મહિ પર્‌યો ।
દસ બદન સોનિત સ્રવત પુનિ સંભારિ ધાયો રિસ ભર્‌યો ॥
દ્વૌ ભિરે અતિબલ મલ્લજુદ્ધ બિરુદ્ધ એકુ એકહિ હનૈ ।
રઘુબીર બલ દર્પિત બિભીષનુ ઘાલિ નહિં તા કહુઁ ગનૈ ॥

છાતી વચ્ચે કઠોર ગદાનો ઘોર અને કઠિન ઘા વાગતાં જ તે પૃથ્વી પર પડી ગયો. તેનાં દસેય મુખોથી રુધિર વહેવા લાગ્યું. તે પોતાને સંભાળીને પાછો ક્રોધભર્યો દોડ્યો. બંને અત્યંત બળવાન યોદ્ધાઓ ભિડાઈ ગયા અને મલ્લયુદ્ધમાં એક-બીજાના વિરુદ્ધ થઈને મારવા લાગ્યા. શ્રીરઘુવીરના બળથી ગર્વિત વિભીષણ તેને (રાવણ જેવા જગત્‌વિજયી યોદ્ધાને) સહેજ પણ ગણકારતો નથી.

દો૦ – ઉમા બિભીષનુ રાવનહિ સન્મુખ ચિતવ કિ કાઉ ॥
સો અબ ભિરત કાલ જ્યોં શ્રીરઘુબીર પ્રભાઉ ॥ ૯૪॥

[શિવજી કહે છે -] હે ઉમા! વિભીષણ શું કદીય રાવણની સામે આંખ ઉઠાવીનેય જોઈ શકતો હતો? પરંતુ અત્યારે તે જ કાળની સમાન તેનાથી ભિડાઈ રહ્યો છે. આ શ્રીરઘુવીરનો જ પ્રભાવ છે. ॥ ૯૪॥

ચૌ૦ – દેખા શ્રમિત બિભીષનુ ભારી । ધાયઉ હનૂમાન ગિરિ ધારી ॥
રથ તુરંગ સારથી નિપાતા । હૃદય માઝ તેહિ મારેસિ લાતા ॥ ૧॥

વિભીષણને ઘણો જ થાકેલો જોઈ પર્વત ધારણ કરેલા હનુમાનજી દોડ્યા. તેમણે તે પર્વતથી રાવણનો રથ, ઘોડા અને સારથિનો સંહાર કરી નાંખ્યો અને તેની છાતી ઉપર લાત મારી. ॥ ૧॥

ઠાઢ઼ રહા અતિ કંપિત ગાતા । ગયઉ બિભીષનુ જહઁ જનત્રાતા ॥
પુનિ રાવન કપિ હતેઉ પચારી । ચલેઉ ગગન કપિ પૂઁછ પસારી ॥ ૨॥

રાવણ ઊભો રહ્યો, પણ તેનું શરીર અત્યંત ધ્રુજવા લાગ્યું. વિભીષણ ત્યાં ગયા, જ્યાં સેવકોના રક્ષક શ્રીરામજી હતા. પછી રાવણે પડકારો કરીને હનુમાનજીને માર્યા. તેઓ પૂંછ પ્રસારીને આકાશમાં ચાલ્યા ગયા. ॥ ૨॥

ગહિસિ પૂઁછ કપિ સહિત ઉડ઼ાના । પુનિ ફિરિ ભિરેઉ પ્રબલ હનુમાના ॥
લરત અકાસ જુગલ સમ જોધા । એકહિ એકુ હનત કરિ ક્રોધા ॥ ૩॥

રાવણે પૂંછ પકડી લીધી, ત્યારે હનુમાનજી તેને સાથે લઈને ઉપર ઊડ્યા. પાછા વળીને મહાબળવાન હનુમાનજી તેનાથી ભિડાઈ ગયા. બંને સરખા યોદ્ધાઓ આકાશમાં લડતાં લડતાં એકબીજાને ક્રોધ કરીને મારવા લાગ્યા. ॥ ૩॥

સોહહિં નભ છલ બલ બહુ કરહીં। કજ્જલગિરિ સુમેરુ જનુ લરહીં॥
બુધિ બલ નિસિચર પરઈ ન પાર્‌યો। તબ મારુત સુત પ્રભુ સંભાર્‌યો॥ ૪॥

બંને અનેક પ્રકારનાં છળ-બળ કરતાં આકાશમાં એવા શોભાયમાન થઈ રહ્યા છે જાણે કજ્જલગિરિ અને સુમેરુ પર્વતો લડી રહ્યા હોય. જ્યારે બુદ્ધિ અને બળથી રાક્ષસ પાડ્યો ન પડ્યો ત્યારે મારુતિ શ્રીહનુમાનજીએ પ્રભુનું સ્મરણ કર્યું. ॥ ૪॥

છં૦ – સંભારિ શ્રીરઘુબીર ધીર પચારિ કપિ રાવનુ હન્યો।
મહિ પરત પુનિ ઉઠિ લરત દેવન્હ જુગલ કહુઁ જય જય ભન્યો॥
હનુમંત સંકટ દેખિ મર્કટ ભાલુ ક્રોધાતુર ચલે।
રન મત્ત રાવન સકલ સુભટ પ્રચંડ ભુજ બલ દલમલે॥

શ્રીરઘુવીરનું સ્મરણ કરીને ધીર હનુમાનજીએ લલકારીને રાવણને માર્યું. તે બંને પૃથ્વી પર પડે છે અને ઊઠીને પાછા લડે છે; દેવોએ બંનેનો 'જય-જય' પોકાર્યો. હનુમાનજી ઉપર સંકટ જોઈને વાનર-રીંછ ક્રોધાતુર થઈને દોડ્યાં. પરંતુ રણોન્મત રાવણે સર્વે યોદ્ધાઓને પોતાની પ્રચંડ ભુજાઓના બળથી કચડી અને મસળી નાખ્યા.

દો૦ – તબ રઘુબીર પચારે ધાએ કીસ પ્રચંડ।
કપિ બલ પ્રબલ દેખિ તેહિં કીન્હ પ્રગટ પાષંડ॥ ૯૫॥

ત્યારે શ્રીરઘુવીરના લલકારવાથી પ્રચંડ વીર વાનર દોડ્યા. વાનરોના પ્રબળ દળને જોઈને રાવણે માયા પ્રગટ કરી. ॥ ૯૫॥

ચૌ૦ – અંતરધાન ભયઉ છન એકા। પુનિ પ્રગટે ખલ રૂપ અનેકા॥
રઘુપતિ કટક ભાલુ કપિ જેતે। જહઁ તહઁ પ્રગટ દસાનન તેતે॥ ૧॥

પળવાર માટે તે અદશ્ય થઈ ગયો. પછી તે દુષ્ટે પોતાનાં અનેક રૂપ પ્રગટ કર્યાં. શ્રીરઘુનાથજીની સેનામાં જેટલાં રીંછ-વાનરો હતાં, એટલા જ રાવણ ચારેય બાજુ પ્રગટ થઈ ગયા. ॥ ૧॥

દેખે કપિન્હ અમિત દસસીસા। જહઁ તહઁ ભજે ભાલુ અરુ કીસા॥
ભાગે બાનર ધરહિં ન ધીરા। ત્રાહિ ત્રાહિ લછિમન રઘુબીરા॥ ૨॥

વાનરોએ અપરિમિત રાવણો જોયા. રીંછ અને વાનર સર્વે આમ-તેમ ભાગવા લાગ્યા. વાનર ધીરજ નથી ધરતા. 'હે લક્ષ્મણજી! હે રઘુનાથજી! બચાવો, બચાવો' એમ પોકારતાં નાસી રહ્યા છે. ॥ ૨॥

દહૂઁ દિસિ ધાવહિં કોટિન્હ રાવન । ગર્જહિં ઘોર કઠોર ભયાવન ॥
ડરે સકલ સુર ચલે પરાઈ । જય કૈ આસ તજહુ અબ ભાઈ ॥ ૩॥

દસે દિશાઓમાં કરોડો રાવણ દોડે છે, અને ઘોર, કઠોર ભયાનક ગર્જના કરી રહ્યા છે. સર્વે દેવો ડરી ગયા અને એમ કહેતાં નાસવા લાગ્યા કે હે ભાઈ! હવે જયની આશા છોડી દો! ॥ ૩॥

સબ સુર જિતે એક દસકંધર । અબ બહુ ભએ તકહુ ગિરિ કંદર ॥
રહે બિરંચિ સંભુ મુનિ ગ્યાની । જિન્હ જિન્હ પ્રભુ મહિમા કછુ જાની ॥ ૪॥

એક જ રાવણે સર્વે દેવતાઓને જીતી લીધા હતા, હવે તો અનેક રાવણ થઈ ગયા છે. એટલે હવે પર્વતની ગુફાઓનો આશ્રય લો (અર્થાત્ તેમાં છુપાઈ રહો). ત્યાં બ્રહ્મા, શંભુ અને જ્ઞાની મુનિઓ જે મંડ્યા રહ્યા, જેમણે પ્રભુનો કંઈક મહિમા જાણ્યો હતો. ॥ ૪॥

છં૦ – જાના પ્રતાપ તે રહે નિર્ભય કપિન્હ રિપુ માને ફુરે ।
ચલે બિચલિ મર્કટ ભાલુ સકલ કૃપાલ પાહિ ભયાતુરે ॥
હનુમંત અંગદ નીલ નલ અતિબલ લરત રન બાઁકુરે ।
મર્દહિં દસાનન કોટિ કોટિન્હ કપટ ભૂ ભટ અંકુરે ॥

જે પ્રભુના પ્રતાપને જાણતા હતા, તે નિર્ભય થઈને રોકાયા. વાનરોએ શત્રુઓને (અનેક રાવણોને) સાચા જ માની લીધા. [એથી] સર્વે વાનર-રીંછ વિચલિત થઈને 'હે કૃપાળુ! રક્ષા કરો' પોકારતાં ભયથી વ્યાકુળ થઈને ભાગી છૂટ્યાં. અત્યંત બળવાન રણબંકા હનુમાનજી, અંગદ, નીલ અને નલ લડે છે અને કપટરૂપી ભૂમિમાં અંકુરની જેમ ઊપજેલા કોટિ કોટિ યોદ્ધા રાવણોને મસળે છે.

દો૦ – સુર બાનર દેખે બિકલ હઁસ્યો કોસલાધીસ ।
સજિ સારંગ એક સર હતે સકલ દસસીસ ॥ ૯૬॥

દેવો અને વાનરોને વ્યાકુળ જોઈને કૌશલપતિ શ્રીરામજી હસ્યા અને શાર્ઙ્ગ ધનુષ પર એક બાણ ચઢાવીને [માયાના બનેલા] સર્વે રાક્ષસોને મારી નાખ્યા. ॥ ૯૬॥

ચૌ૦ – પ્રભુ છન મહુઁ માયા સબ કાટી । જિમિ રબિ ઉએઁ જાહિં તમ ફાટી ॥
રાવનુ એકુ દેખિ સુર હરષે । ફિરે સુમન બહુ પ્રભુ પર બરષે ॥ ૧॥

પ્રભુએ ક્ષણવારમાં બધી માયા કાપી નાખી, જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં જ અંધકારનો ભંડાર ફાટી પડે છે(નષ્ટ થઈ જાય છે). હવે એક જ રાવણને જોઈને દેવતા હર્ષિત થયા. અને તેમણે પાછા ફરીને પ્રભુ ઉપર અનેક પુષ્પ વરસાવ્યાં. ॥ ૧॥

ભુજ ઉઠાઇ રઘુપતિ કપિ ફેરે । ફિરે એક એકન્હ તબ ટેરે ॥
પ્રભુ બલુ પાઇ ભાલુ કપિ ધાએ । તરલ તમકિ સંજુગ મહિ આએ ॥ ૨॥

શ્રીરઘુનાથજીએ ભુજા ઉઠાવીને સર્વે વાનરોને પાછા વાળ્યા. ત્યારે તેઓ એકબીજાને પોકારી-પોકારીને પાછા આવ્યા. પ્રભુનું બળ પામીને રીંછ-વાનર દોડી પડ્યાં. ક્રોધિત થઈને શીઘ્રતાથી તેઓ રણભૂમિમાં આવી ગયાં. ॥ ૨॥

અસ્તુતિ કરત દેવતન્હિ દેખેં। ભયઉઁ એક મૈં ઇન્હ કે લેખેં॥
સઠહુ સદા તુમ્હ મોર મરાયલ। અસ કહિ કોપિ ગગન પર ધાયલ॥૩॥

દેવતાઓને શ્રીરામજીની સ્તુતિ કરતાં જોઈને રાવણે વિચાર્યું, હું એમની સમજણમાં એક થઈ ગયો. [પરંતુ એમને એ ખબર નથી કે આમને માટે હું એકલો જ ઘણો છું] અને કહ્યું અરે મૂર્ખાઓ! તમે તો સદાયથી મારા મારેલ (મારો માર ખાનાર) છો. એમ કહીને તે ક્રોધ કરીને આકાશમાં [દેવતાઓ સામે] દોડ્યો. ॥૩॥

હાહાકાર કરત સુર ભાગે। ખલહુ જાહુ કહઁ મોરેં આગે॥
દેખિ બિકલ સુર અંગદ ધાયો। કૂદિ ચરન ગહિ ભૂમિ ગિરાયો॥૪॥

દેવો હાહાકાર કરતાં ભાગ્યા. [રાવણે કહ્યું -] દુષ્ટો! મારા આગળથી ક્યાં જઈ શકશો? દેવોને વ્યાકુળ જોઈને અંગદ દોડ્યા અને ઉછળીને રાવણનો પગ પકડીને તેને પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યો.

છં૦ – ગહિ ભૂમિ પાર્‌યો લાત માર્‌યો બાલિસુત પ્રભુ પહિં ગયો।
સંભારિ ઉઠિ દસકંઠ ઘોર કઠોર રવ ગર્જત ભયો॥
કરિ દાપ ચાપ ચઢ઼ાઈ દસ સંધાનિ સર બહુ બરષઈ।
કિએ સકલ ભટ ઘાયલ ભયાકુલ દેખિ નિજ બલ હરષઈ॥

તેને પકડીને પૃથ્વી ઉપર પાડીને, લાત મારીને વાલિપુત્ર અંગદ પ્રભુની પાસે ચાલ્યા ગયા. રાવણ સંભાળીને ઊઠ્યો અને મોટા ભયંકર કઠોર શબ્દોથી ગરજવા લાગ્યો. તે ગર્વ કરીને દસે ધનુષ ચઢાવીને તેની ઉપર ઘણાં બાણ સંધાન કરીને વરસાવવા લાગ્યો. તેણે સર્વે યોદ્ધાઓને ઘાયલ અને ભયથી વ્યાકુળ કરી દીધા અને પોતાનું બળ જોઈને તે હરખાવા લાગ્યો.

દો૦ – તબ રઘુપતિ રાવન કે સીસ ભુજા સર ચાપ।
કાટે બહુત બઢ઼ે પુનિ જિમિ તીરથ કર પાપ॥૯૭॥

ત્યારે શ્રીરઘુનાથજીએ રાવણનાં શીશ, ભુજાઓ, બાણ અને ધનુષ કાપી નાંખ્યા. પરંતુ પાછા તે બહુ જ વધી ગયાં, જેમ તીર્થમાં કરેલાં પાપો વધી જાય છે (અનેક ગણા અધિક ભયાનક ફળ ઉત્પન્ન કરે છે)! ॥૯૭॥

ચૌ૦ – સિર ભુજ બાઢ઼િ દેખિ રિપુ કેરી। ભાલુ કપિન્હ રિસ ભઈ ઘનેરી॥
મરત ન મૂઢ઼ કટેહુઁ ભુજ સીસા। ધાએ કોપિ ભાલુ ભટ કીસા॥૧॥

શત્રુનાં શીશ અને ભુજાઓની વૃદ્ધિ જોઈને રીંછ-વાનરોને ઘણો જ ક્રોધ થયો. 'આ મૂર્ખ ભુજાઓ અને માથાં કપાવા છતાંય નથી મરતો,' [આવું કહેતાં] રીંછ અને વાનર યોદ્ધા ક્રોધ કરીને દોડ્યા. ॥૧॥

બાલિતનય મારુતિ નલ નીલા। બાનરરાજ દુબિદ બલસીલા॥
બિટપ મહીધર કરહિં પ્રહારા। સોઇ ગિરિ તરુ ગહિ કપિન્હ સો મારા॥૨॥

. વાલિપુત્ર અંગદ, મારુતિ હનુમાનજી, નલ, નીલ, વાનરરાજ સુગ્રીવ અને દ્વિવિદ આદિ બળવાન તેની પર વૃક્ષ અને પર્વતોના પ્રહાર કરે છે. તે એ જ પર્વતો અને વૃક્ષોને પકડીને વાનરોને મારે છે. ॥ ૨॥

એક નખન્હિ રિપુ બપુષ બિદારી। ભાગિ ચલહિં એક લાતન્હ મારી॥
તબ નલ નીલ સિરન્હિ ચઢ઼િ ગયઊ। નખન્હિ લિલાર બિદારત ભયઊ॥ ૩॥

કોઈ એક વાનર નખથી શત્રુના શરીરને ફાડીને ભાગી જાય છે તો કોઈ તેને લાતોથી મારીને. પછી નલ અને નીલ રાવણનાં માથાંઓ પર ચઢી ગયા અને નખોથી તેના લલાટને ફાડવા લાગ્યા. ॥ ૩॥

રુધિર દેખિ બિષાદ ઉર ભારી। તિન્હહિ ધરન કહુઁ ભુજા પસારી॥
ગહે ન જાહિં કરન્હિ પર ફિરહીં। જનુ જુગ મધુપ કમલ બન ચરહીં॥ ૪॥

લોહી જોઈને તેને હૃદયમાં ઘણું દુઃખ થયું. તેણે એમને પકડવા હાથ પ્રસાર્યો, પરંતુ તે પકડમાં આવતા નથી; હાથોની ઉપર જ ફરે છે, જાણે બે ભમરા કમળોનાં વનમાં વિચરણ કરી રહ્યા હોય. ॥ ૪॥

કોપિ કૂદિ દ્વૌ ધરેસિ બહોરી। મહિ પટકત ભજે ભુજા મરોરી॥
પુનિ સકોપ દસ ધનુ કર લીન્હે। સરન્હિ મારિ ઘાયલ કપિ કીન્હે॥ ૫॥

પછી તેણે ક્રોધ કરીને ઉછળીને બંનેને પકડી લીધા. પૃથ્વી પર પછાડતી વખતે તેઓ તેની ભુજાઓને મરડીને ભાગી છૂટ્યા. તેણે ક્રોધ કરીને હાથોમાં દસ ધનુષ લીધાં અને વાનરોને બાણોથી મારીને ઘાયલ કરી દીધા. ॥ ૫॥

હનુમદાદિ મુરુછિત કરિ બંદર। પાઇ પ્રદોષ હરષ દસકંધર॥
મુરુછિત દેખિ સકલ કપિ બીરા। જામવંત ધાયઉ રનધીરા॥ ૬॥

હનુમાનજી આદિ સર્વે વાનરોને મૂર્છિત કરીને અને સંધ્યાનો સમય પામીને રાવણ હરખાયો. સમસ્ત વાનર-વીરોને મૂર્છિત જોઈને રણધીર જામ્બવાન દોડ્યા. ॥ ૬॥

સંગ ભાલુ ભૂધર તરુ ધારી। મારન લગે પચારિ પચારી॥
ભયઉ ક્રુદ્ધ રાવન બલવાના। ગહિ પદ મહિ પટકઇ ભટ નાના॥ ૭॥
દેખિ ભાલુપતિ નિજ દલ ઘાતા। કોપિ માઝ ઉર મારેસિ લાતા॥ ૮॥

જામ્બવાનની સાથે જે રીંછ હતાં, તે પર્વત અને વૃક્ષ ધારણ કરીને રાવણને લલકારી લલકારીને મારવા લાગ્યા. બળવાન રાવણ ક્રોધિત થયો અને પગ પકડી-પકડીને તે અનેક યોદ્ધાઓને પૃથ્વી પર પછાડવા લાગ્યો. જામ્બવાને પોતાના દળનો વિધ્વંસ જોઈને ક્રોધ કરીને રાવણની છાતીમાં લાત મારી. ॥ ૭-૮॥

છં૦ – ઉર લાત ઘાત પ્રચંડ લાગત બિકલ રથ તે મહિ પરા।
ગહિ ભાલુ બીસહુઁ કર મનહુઁ કમલન્હિ બસે નિસિ મધુકરા॥
મુરુછિત બિલોકિ બહોરિ પદ હતિ ભાલુપતિ પ્રભુ પહિં ગયો।
નિસિ જાનિ સ્યંદન ઘાલિ તેહિ તબ સૂત જતનુ કરત ભયો॥

છાતીમાં લાતોનો પ્રચંડ આઘાત લાગતાં જ રાવણ વ્યાકુળ થઈને રથમાંથી પૃથ્વી પર પડી ગયો. તેણે વીસ હાથોમાં રીંછોને પકડી રાખ્યાં હતાં. [એવું જણાતું હતું કે] જાણે રાત્રિને સમયે ભમરા કમળોમાં વસેલા હોય. તેને મૂર્છિત જોઈને, પછી લાત મારીને ૠક્ષરાજ જામ્બવાન પ્રભુની પાસે ચાલ્યા ગયા. રાત્રિ જાણીને સારથિ રાવણને રથમાં નાખીને તેને ભાનમાં લાવવાનો ઉપાય કરવા લાગ્યો.

દો૦ – મુરુછા બિગત ભાલુ કપિ સબ આએ પ્રભુ પાસ।
નિસિચર સકલ રાવનહિ ઘેરિ રહે અતિ ત્રાસ॥૯૮॥

મૂર્છા દૂર થયા પછી સર્વે રીંછ-વાનર પ્રભુની પાસે આવ્યાં. પેલી બાજુ સર્વે રાક્ષસોએ ઘણા જ ભયભીત થઈને રાવણને ઘેરી લીધો. ॥૯૮॥

માસપારાયણ, છવ્વીસમો વિશ્રામ

ચૌ૦ – તેહી નિસિ સીતા પહિં જાઈ। ત્રિજટા કહિ સબ કથા સુનાઈ॥
સિર ભુજ બાઢ઼િ સુનત રિપુ કેરી। સીતા ઉર ભઇ ત્રાસ ઘનેરી॥૧॥

તે રાત્રે ત્રિજટાએ સીતાજીની પાસે જઈને તેમને સર્વે કથા કહી સંભળાવી. શત્રુનાં શીશ અને ભુજાઓની વૃદ્ધિનો સંવાદ સાંભળીને સીતાજીના હૃદયમાં મોટો ભય થયો. ॥૧॥

મુખ મલીન ઉપજી મન ચિંતા। ત્રિજટા સન બોલી તબ સીતા॥
હોઇહિ કહા કહસિ કિન માતા। કેહિ બિધિ મરિહિ બિસ્વ દુખદાતા॥૨॥

[તેમનું] મુખ ઉદાસ થઈ ગયું, મનમાં ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ ગઈ. પછી સીતાજીએ ત્રિજટાને કહ્યું - હે માતા! જણાવતાં કેમ નથી? શું થશે? સંપૂર્ણ વિશ્વને દુઃખ આપનારો આ કેવી રીતે મરશે? ॥૨॥

રઘુપતિ સર સિર કટેહુઁ ન મરઈ। બિધિ બિપરીત ચરિત સબ કરઈ॥
મોર અભાગ્ય જિઆવત ઓહી। જેહિં હૌં હરિ પદ કમલ બિછોહી॥૩॥

શ્રીરઘુનાથજીનાં બાણોથી શીશ કપાવા છતાંય નથી મરતો. વિધાતા સર્વે ચરિત્ર વિપરીત જ કરી રહ્યો છે. [સાચી વાત તો એ છે કે] મારું દુર્ભાગ્ય જ એને જીવાડી રહ્યું છે, જેણે મને ભગવાનના ચરણકમળોથી અળગી કરી દીધી છે; ॥૩॥

જેહિં કૃત કપટ કનક મૃગ ઝૂઠા। અજહુઁ સો દૈવ મોહિ પર રૂઠા॥
જેહિં બિધિ મોહિ દુખ દુસહ સહાએ। લછિમન કહુઁ કટુ બચન કહાએ॥૪॥

જેણે કપટથી જૂઠું સ્વર્ણમૃગ બનાવ્યું હતું, તે જ દૈવ અત્યારે પણ મારા પર રૂઠેલો છે, જે વિધાતાએ મને દુઃસહ્ય દુઃખ સહન કરાવ્યાં અને લક્ષ્મણને કડવાં વચન કહેવડાવ્યાં; ॥૪॥

રઘુપતિ બિરહ સબિષ સર ભારી । તકિ તકિ માર બાર બહુ મારી ॥
ઐસેહુઁ દુખ જો રાખ મમ પ્રાના । સોઈ બિધિ તાહિ જિઆવ ન આના ॥૫॥

જેણે શ્રીરઘુનાથજીના વિરહરૂપી ઘણા ઝેરી બાણોથી તાકી-તાકીને મને ઘણીવાર મારી છે અને અત્યારેય મારી રહ્યો છે. આવા દુઃખમાં પણ જે મારા પ્રાણોને રાખી રહ્યો છે, તે જ વિધાતા તેને (રાવણને) જીવાડી રહ્યો છે, બીજો કોઈ નહિ. ॥૫॥

બહુ બિધિ કર બિલાપ જાનકી । કરિ કરિ સુરતિ કૃપાનિધાન કી ॥
કહ ત્રિજટા સુનુ રાજકુમારી । ઉર સર લાગત મરઇ સુરારી ॥૬॥
પ્રભુ તાતે ઉર હતઇ ન તેહી । એહિ કે હૃદયઁ બસતિ બૈદેહી ॥૭॥

કૃપાનિધાન શ્રીરામજીને યાદ કરી-કરીને જાનકીજી અનેક પ્રકારે વિલાપ કરી રહ્યાં છે. ત્રિજટાએ કહ્યું - હે રાજકુમારી! સાંભળો!. દેવતાઓનો શત્રુ રાવણ હૃદયમાં બાણ વાગતાં જ મરી જશે. પરંતુ પ્રભુ તેના હૃદયમાં બાણ એટલા માટે નથી મારતા કે તેના હૃદયમાં જાનકીજી! આપ વસો છો. ॥૬-૭॥

છં૦ – એહિ કે હૃદયઁ બસ જાનકી જાનકી ઉર મમ બાસ હૈ ।
મમ ઉદર ભુઅન અનેક લાગત બાન સબ કર નાસ હૈ ॥
સુનિ બચન હરષ બિષાદ મન અતિ દેખિ પુનિ ત્રિજટાઁ કહા ।
અબ મરિહિ રિપુ એહિ બિધિ સુનહિ સુંદરિ તજહિ સંસય મહા ॥

[તેઓ આ જ વિચારીને રહી જાય છે કે] આના હૃદયમાં જાનકીનો નિવાસ છે, જાનકીના હૃદયમાં મારો નિવાસ છે અને મારા ઉદરમાં અનેક ભુવનો છે. માટે, રાવણના હૃદયમાં બાણ વાગતાં જ સર્વે ભુવનોનો નાશ થઈ જશે. આ વચન સાંભળીને, સીતાજીના મનમાં અત્યંત હર્ષ અને વિષાદ થયેલો જોઈને ત્રિજટાએ પાછું કહ્યું.- હે સુંદરી! મહાન સંશયનો ત્યાગ કરી નાંખો; હવે સાંભળો, શત્રુ આ રીતે મરશે -

દો૦ – કાટત સિર હોઇહિ બિકલ છુટિ જાઇહિ તવ ધ્યાન ।
તબ રાવનહિ હૃદય મહુઁ મરિહહિં રામુ સુજાન ॥૯૯॥

શીશના વારંવાર કપાવાથી જ્યારે તે વ્યાકુળ થઈ જશે અને એના હૃદયમાંથી તમારું ધ્યાન છૂટી જશે; ત્યારે સુજ્ઞ (અંતર્યામી) શ્રીરામજી રાવણના હૃદયમાં બાણ મારશે. ॥૯૯॥

ચૌ૦ – અસ કહિ બહુત ભાઁતિ સમુઝાઈ । પુનિ ત્રિજટા નિજ ભવન સિધાઈ ।
રામ સુભાઉ સુમિરિ બૈદેહી । ઉપજી બિરહ બિથા અતિ તેહી ॥૧॥

આવું કહીને અને સીતાજીને અનેક પ્રકારે સમજાવીને પછી ત્રિજટા પોતાના ઘેર ચાલી ગઈ. શ્રીરામચન્દ્રજીના સ્વભાવનું સ્મરણ કરીને જાનકીજીને અત્યંત વિરહવ્યથા ઉત્પન્ન થઈ. ॥ ૧॥

નિસિહિ સસિહિ નિંદતિ બહુ ભાઁતી । જુગ સમ ભઈ સિરાતિ ન રાતી ॥
કરતિ બિલાપ મનહિં મન ભારી । રામ બિરહઁ જાનકી દુખારી ॥ ૨॥

તેઓ રાત્રિની અને ચન્દ્રની ઘણા પ્રકારે નિંદા કરી રહ્યાં છે [અને કહી રહ્યાં છે -] રાત યુગ સમાન મોટી થઈ ગઈ, તે વીતતી જ નથી. જાનકીજી શ્રીરામજીના વિરહમાં દુઃખી થઈને મનમાં ને મનમાં ભારે વિલાપ કરી રહ્યાં છે. ॥ ૨॥

જબ અતિ ભયઉ બિરહ ઉર દાહૂ । ફરકેઉ બામ નયન અરુ બાહૂ ॥
સગુન બિચારિ ધરી મન ધીરા । અબ મિલિહહિં કૃપાલ રઘુબીરા ॥ ૩॥

જ્યારે વિરહને લીધે હૃદયમાં દારુણ દાહ થયો, ત્યારે જ એમનું ડાબું નેત્ર અને હાથ ફરકી ઊઠ્યાં. શુકન સમજીને તેમણે મનમાં ધૈર્ય ધારણ કર્યું કે હવે કૃપાળુ શ્રીરઘુવીર અવશ્ય મળશે. ॥ ૩॥

ઈહાઁ અર્ધનિસિ રાવનુ જાગા । નિજ સારથિ સન ખીઝન લાગા ॥
સઠ રનભૂમિ છડ઼ાઈસિ મોહી । ધિગ ધિગ અધમ મંદમતિ તોહી ॥ ૪॥

અહીં અડધી રાત્રે રાવણ [મૂર્છામાંથી] જાગ્યો અને પોતાના સારથિ પર ક્રોધે ભરાઈને કહેવા લાગ્યો - અરે મૂર્ખ! તેં મને રણભૂમિથી છૂટો પાડી દીધો? અરે અધમ! અરે મંદમતિ! તને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે! ॥ ૪॥

તેહિં પદ ગહિ બહુ બિધિ સમુઝાવા । ભોરુ ભએઁ રથ ચઢ઼િ પુનિ ધાવા ॥
સુનિ આગવનુ દસાનન કેરા । કપિ દલ ખરભર ભયઉ ઘનેરા ॥ ૫॥
જહઁ તહઁ ભૂધર બિટપ ઉપારી । ધાએ કટકટાઈ ભટ ભારી ॥ ૬॥

સારથિએ ચરણ પકડીને રાવણને ઘણી રીતે સમજાવ્યો. સવાર થતાં જ તે રથ પર આરુઢ થઈને પાછો દોડ્યો. રાવણનું આવવું સાંભળીને વાનરોની સેનામાં ભારે ખળભળાટ મચી ગયો. તે ભારે યોદ્ધા જ્યાં-ત્યાંથી પર્વત અને વૃક્ષ ઉખાડીને [ક્રોધથી] દાંત કટકટાવીને દોડ્યા. ॥ ૫-૬॥

છં૦ – ધાએ જો મર્કટ બિકટ ભાલુ કરાલ કર ભૂધર ધરા ।
અતિ કોપ કરહિં પ્રહાર મારત ભજિ ચલે રજનીચરા ॥
બિચલાઈ દલ બલવંત કીસન્હ ઘેરિ પુનિ રાવનુ લિયો ।
ચહુઁ દિસિ ચપેટન્હિ મારિ નખન્હિ બિદારિ તન બ્યાકુલ કિયો ॥

વિકટ અને વિકરાળ વાનર-રીંછ હાથોમાં પર્વત લઈને દોડ્યા. તેઓ અત્યંત ક્રોધ કરીને પ્રહાર કરે છે. તેમના મારવાથી રાક્ષસ ભાગી ગયા. બળવાન વાનરોએ શત્રુની સેનાને વિચલિત કરીને પછી રાવણને ઘેરી લીધો. ચારેયકોરથી થપ્પડો મારીને અને નખોથી શરીર વિદીર્ણ કરીને વાનરોએ તેને વ્યાકુળ કરી દીધો.

દો૦ – દેખિ મહા મર્કટ પ્રબલ રાવન કીન્હ બિચાર ।
અંતરહિત હોઈ નિમિષ મહુઁ કૃત માયા બિસ્તાર ॥ ૧૦૦॥

વાનરોને ઘણા જ પ્રબળ જોઈને રાવણે વિચાર કર્યો અને અંતર્ધાન થઈને પળવારમાં તેણે માયા ફેલાવી. ॥ ૧૦૦॥

છં૦ – જબ કીન્હ તેહિં પાષંડ । ભએ પ્રગટ જંતુ પ્રચંડ ॥
બેતાલ ભૂત પિસાચ । કર ધરેં ધનુ નારાચ ॥ ૧॥

જ્યારે તેણે પાખંડ રચ્યો, ત્યારે ભયંકર જીવ પ્રકટ થઈ ગયા. વેતાળ, ભૂત અને પિશાચ હાથોમાં ધનુષ-બાણ લઈ પ્રગટ થયાં. ॥ ૧॥

જોગિનિ ગહેં કરબાલ । એક હાથ મનુજ કપાલ ॥
કરિ સદ્ય સોનિત પાન । નાચહિં કરહિં બહુ ગાન ॥ ૨॥

યોગિનીઓ એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં મનુષ્યની ખોપડી લઈને, તાજું લોહી પીને નાચવા અને અનેક પ્રકારનાં ગીત ગાવા લાગી. ॥ ૨॥

ધરુ મારુ બોલહિં ઘોર । રહિ પૂરિ ધુનિ ચહુઁ ઓર ॥
મુખ બાઈ ધાવહિં ખાન । તબ લગે કીસ પરાન ॥ ૩॥

તે 'પકડો, મારો' આદિ ઘોર શબ્દો બોલી રહી છે. ચારેય બાજુ આ ધ્વનિ છવાઈ ગયો. તે મુખ પ્રસરાવીને ખાવા દોડે છે. ત્યારે વાનર નાસવા મંડ્યા. ॥ ૩॥

જહઁ જાહિં મર્કટ ભાગિ । તહઁ બરત દેખહિં આગિ ॥
ભએ બિકલ બાનર ભાલુ । પુનિ લાગ બરષૈ બાલુ ॥ ૪॥

વાનર ભાગીને જ્યાં પણ જાય છે, ત્યાં અગ્નિ બળતો જુએ છે. વાનર-રીંછ વ્યાકુળ થઈ ગયાં. પછી રાવણ ધૂળ વરસાવવા લાગ્યો. ॥ ૪॥

જહઁ તહઁ થકિત કરિ કીસ । ગર્જેઉ બહુરિ દસસીસ ॥
લછિમન કપીસ સમેત । ભએ સકલ બીર અચેત ॥ ૫॥

વાનરોને ચારે બાજુ થકિત (શિથિલ) કરીને રાવણ પછી ગરજ્યો. લક્ષ્મણજી અને સુગ્રીવસહિત સર્વે વીર બેભાન થઈ ગયા. ॥ ૫॥

હા રામ હા રઘુનાથ । કહિ સુભટ મીજહિં હાથ ॥
એહિ બિધિ સકલ બલ તોરિ । તેહિં કીન્હ કપટ બહોરિ ॥ ૬॥

હા રામ! હા રઘુનાથ! પોકારતાં શ્રેષ્ઠ યોદ્ધા પોતાના હાથ મસળે (પસ્તાય) છે. આ પ્રમાણે સર્વેનું બળ તોડીને રાવણે પાછી બીજી માયા રચી. ॥ ૬॥

પ્રગટેસિ બિપુલ હનુમાન । ધાએ ગહે પાષાન ॥
તિન્હ રામુ ઘેરે જાઈ । ચહુઁ દિસિ બરૂથ બનાઈ ॥ ૭॥

તેણે ઘણા જ હનુમાન પ્રગટ કર્યા, જે પથ્થર લઈને દોડ્યા. તેમણે ચારેય બાજુ દળ બનાવીને શ્રીરામચન્દ્રજીને ઘેરી લીધા. ॥ ૭॥

મારહુ ધરહુ જનિ જાઈ । કટકટહિં પૂઁછ ઉઠાઈ ॥
દહઁ દિસિ લઁગૂર બિરાજ । તેહિં મધ્ય કોસલરાજ ॥ ૮॥

તે પૂંછ ઉઠાવીને કટકટાવતાં પોકારવા લાગ્યા, 'મારો, પકડો, જવા ન પામે'. તેમનાં લંગૂર (પૂંછ) દસેય દિશામાં શોભા આપી રહ્યાં છે અને તેમની વચમાં કૌશલરાજ શ્રીરામજી શોભે છે. ॥ ૮॥

છં૦ – તેહિં મધ્ય કોસલરાજ સુંદર સ્યામ તન સોભા લહી ।
જનુ ઇંદ્રધનુષ અનેક કી બર બારિ તુંગ તમાલહી ॥
પ્રભુ દેખિ હરષ બિષાદ ઉર સુર બદત જય જય જય કરી ।
રઘુબીર એકહિં તીર કોપિ નિમેષ મહુઁ માયા હરી ॥ ૧॥

તેમની વચમાં કૌશલરાજનું સુંદર શ્યામ શરીર એવી શોભા પામી રહ્યું છે, જાણે ઊંચા તમાલ વૃક્ષને માટે અનેક ઇન્દ્રધનુષોની શ્રેષ્ઠ વાડ બનાવવામાં આવી હોય. પ્રભુને જોઈને દેવો હર્ષ અને વિષાદયયુક્ત હૃદયે 'જય, જય, જય' એમ બોલવા લાગ્યા. પછી શ્રીરઘુવીરે ક્રોધ કરીને એક જ બાણથી નિમેષમાત્રમાં રાવણની સમસ્ત માયાને હરી લીધી. ॥ ૧॥

માયા બિગત કપિ ભાલુ હરષે બિટપ ગિરિ ગહિ સબ ફિરે ।
સર નિકર છાડ઼ે રામ રાવન બાહુ સિર પુનિ મહિ ગિરે ॥
શ્રીરામ રાવન સમર ચરિત અનેક કલ્પ જો ગાવહીં ।
સત સેષ સારદ નિગમ કબિ તેઉ તદપિ પાર ન પાવહીં ॥ ૨॥

માયા દૂર થઈ જવાથી વાનર-રીંછ હરખાયાં અને વૃક્ષ તથા પર્વત લઈ-લઈને સર્વે પાછા (યુદ્ધમાં) વળ્યાં. શ્રીરામજીએ બાણોના સમૂહ છોડ્યા, જેનાથી રાવણના હાથ અને માથાં પાછાં કપાઈ-કપાઈને પૃથ્વી પર પડી ગયાં. શ્રીરામજી અને રાવણના યુદ્ધનું ચરિત્ર જો સેંકડો શેષ, સરસ્વતી, વેદ અને કવિ અનેક કલ્પો સુધી ગાતાં રહે, તોય તેઓ એનો પાર નથી પામી શકતા. ॥ ૨॥

દો૦ – તાકે ગુન ગન કછુ કહે જડ઼મતિ તુલસીદાસ ।
જિમિ નિજ બલ અનુરૂપ તે માછી ઉડ઼ઇ અકાસ ॥ ૧૦૧ (ક) ॥

તે ચરિત્રના કંઈક ગુણસમૂહ મંદબુદ્ધિ તુલસીદાસે કહ્યા છે, જેમ માખીય પોતાના પુરુષાર્થ અનુસાર આકાશમાં ઊડે છે. ॥ ૧૦૧ (ક)॥

કાટે સિર ભુજ બાર બહુ મરત ન ભટ લંકેસ ।
પ્રભુ ક્રીડ઼ત સુર સિદ્ધ મુનિ બ્યાકુલ દેખિ કલેસ ॥ ૧૦૧ (ખ) ॥

શીશ અને ભુજાઓ અનેક વાર કાપવામાં આવ્યાં, તોય રાવણ મરતો નથી. પ્રભુ રમત કરી રહ્યા છે. મુનિ, સિદ્ધ અને દેવો તે ક્લેશને જોઈને વ્યાકુળ છે. ॥ ૧૦૧ (ખ)॥

ચૌ૦ – કાટત બઢ઼હિં સીસ સમુદાઈ। જિમિ પ્રતિ લાભ લોભ અધિકાઈ॥
મરઇ ન રિપુ શ્રમ ભયઉ બિસેષા। રામ બિભીષન તન તબ દેખા॥૧॥

કાપતાં જ શીશોનો સમૂહ વધી જાય છે, જેમ પ્રત્યેક લાભે લોભ વધે છે. શત્રુ મરતો નથી અને પરિશ્રમ ઘણો થયો. ત્યારે શ્રીરામચન્દ્રજીએ વિભીષણની સામે જોયું. ॥૧॥

ઉમા કાલ મર જાકીં ઈછા। સો પ્રભુ જન કર પ્રીતિ પરીછા॥
સુનુ સરબગ્ય ચરાચર નાયક। પ્રનતપાલ સુર મુનિ સુખદાયક॥૨॥

[શિવજી કહે છે –] હે ઉમા! જેની ઈચ્છામાત્રથી કાળ પણ મરી જાય છે, તે જ પ્રભુ સેવકની પ્રીતિની પરીક્ષા લઈ રહ્યા છે. [વિભીષણજીએ કહ્યું –] હે સર્વજ્ઞ! હે ચરાચરના સ્વામી! હે શરણાગતનું પાલન કરનારા! હે દેવો અને મુનિઓને સુખ આપનારા! સાંભળો – ॥૨॥

નાભિકુંડ પિયૂષ બસ યાકેં। નાથ જિઅત રાવનુ બલ તાકેં॥
સુનત બિભીષન બચન કૃપાલા। હરષિ ગહે કર બાન કરાલા॥૩॥

આના નાભિકુંડમાં અમૃતનો નિવાસ છે. હે નાથ! રાવણ તેના બળે જ જીવે છે. વિભીષણનાં વચન સાંભળતાં જ કૃપાળુ શ્રીરઘુનાથજીએ હર્ષિત થઈને હાથમાં વિકરાળ બાણ લીધાં. ॥૩॥

અસુભ હોન લાગે તબ નાના। રોવહિં ખર સૃકાલ બહુ સ્વાના॥
બોલહિં ખગ જગ આરતિ હેતૂ। પ્રગટ ભએ નભ જહઁ તહઁ કેતૂ॥૪॥

તે સમયે અનેક પ્રકારનાં અપશુકન થવા લાગ્યાં. અનેકો ગધેડાં, શિયાળ અને કૂતરા રોવા લાગ્યાં. જગતના દુઃખ(અશુભ)ને સૂચિત કરવા માટે પક્ષી બોલવા લાગ્યાં. આકાશમાં ચારેબાજુ કેતુ (પૂંછડીયા તારા) પ્રગટ થઈ ગયા. ॥૪॥

દસ દિસિ દાહ હોન અતિ લાગા। ભયઉ પરબ બિનુ રબિ ઉપરાગા॥
મંદોદરિ ઉર કંપતિ ભારી। પ્રતિમા સ્રવહિં નયન મગ બારી॥૫॥

દસેય દિશાઓમાં અત્યંત દાહ થવા લાગ્યો. પર્વ વિનાય (યોગ વગર) સૂર્યગ્રહણ થવા લાગ્યું. મંદોદરીનું હૃદય ઘણું કંપવા લાગ્યું. મૂર્તિઓ નેત્રમાર્ગે જળ વહાવવા લાગી. ॥૫॥

છં૦ – પ્રતિમા રુદહિં પબિપાત નભ અતિ બાત બહ ડોલતિ મહી।
બરષહિં બલાહક રુધિર કચ રજ અસુભ અતિ સક કો કહી॥
ઉતપાત અમિત બિલોકિ નભ સુર બિકલ બોલહિં જય જએ।
સુર સભય જાનિ કૃપાલ રઘુપતિ ચાપ સર જોરત ભએ॥

મૂર્તિઓ રોવા લાગી, આકાશમાંથી વજ્રપાત થવા લાગ્યો, અત્યંત પ્રચંડ વાયુ વહેવા લાગ્યો, પૃથ્વી હલવા લાગી; વાદળ રક્ત, વાળ અને ધૂળની વર્ષા કરવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે એટલા અધિક અમંગળ થવા લાગ્યાં કે તેમને કોણ કહી શકે છે? અપરિમિત ઉત્પાત જોઈને આકાશમાં દેવો વ્યાકુળ

થઈને જય જય પોકારી ઊઠ્યા. દેવોને ભયભીત જાણીને કૃપાળુ શ્રીરઘુનાથજી ધનુષ પર બાણ સંધાન કરવા લાગ્યા.

દો૦ – ખૈંચિ સરાસન શ્રવન લગિ છાડ़े સર એકતીસ ।
રઘુનાયક સાયક ચલે માનહુઁ કાલ ફનીસ ॥ ૧૦૨॥

કાન સુધી ધનુષ ખેંચીને શ્રીરઘુનાથજીએ એકત્રીસ બાણ છોડ્યાં. શ્રીરામચન્દ્રજીનાં તે બાણ એવા ચાલ્યાં જાણે કાળસર્પ હોય. ॥ ૧૦૨॥

ચૌ૦ – સાયક એક નાભિ સર સોષા । અપર લગે ભુજ સિર કરિ રોષા ॥
લૈ સિર બાહુ ચલે નારાચા । સિર ભુજ હીન રુંડ મહિ નાચા ॥ ૧॥

એક બાણે નાભિના અમૃતકુંડને શોષી લીધો. બીજા ત્રીસ બાણ કોપ કરીને તેનાં શીશ અને ભુજાઓમાં વાગ્યાં. બાણ શીશ અને ભુજાઓને લઈને ચાલ્યાં. શીશ અને ભુજાઓથી રહિત રૂંડ (ધડ) પૃથ્વી પર નાચવા લાગ્યું. ॥ ૧॥

ધરનિ ધસઈ ધર ધાવ પ્રચંડા । તબ સર હતિ પ્રભુ કૃત દુઈ ખંડા ॥
ગર્જેઉ મરત ઘોર રવ ભારી । કહાઁ રામુ રન હતૌં પચારી ॥ ૨॥

ધડ પ્રચંડ વેગથી દોડે છે, જેથી ધરતી ધસવા માંડી. ત્યારે પ્રભુએ બાણ મારીને તેના બે ટુકડા કરી નાખ્યા. મરતી વખતે રાવણ ઘણા ઘોર શબ્દથી ગરજીને બોલ્યો - રામ ક્યાં છે? હું લલકારીને તેમને યુદ્ધમાં મારું! ॥ ૨॥

ડોલી ભૂમિ ગિરત દસકંધર । છુભિત સિંધુ સરિ દિગ્ગજ ભૂધર ॥
ધરનિ પરેઉ દ્વૌ ખંડ બઢ़ાઈ । ચાપિ ભાલુ મર્કટ સમુદાઈ ॥ ૩॥

રાવણના પડતાં જ પૃથ્વી ધ્રૂજી ઊઠી. સમુદ્ર, નદીઓ, દિશાઓના હાથી અને પર્વત ક્ષુબ્ધ થઈ ઊઠ્યા. રાવણ ધડના બંને ટુકડાઓને પ્રસરાવીને રીંછ અને વાનરોના સમુદાયને દબાવતો પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. ॥ ૩॥

મંદોદરિ આગેં ભુજ સીસા । ધરિ સર ચલે જહાઁ જગદીસા ॥
પ્રબિસે સબ નિષંગ મહુઁ જાઈ । દેખિ સુરન્હ દુંદુભીં બજાઈ ॥ ૪॥

રાવણની ભુજાઓ અને શીશોને મંદોદરીની સામે મૂકીને રામબાણ ત્યાં ચાલ્યાં, જ્યાં જગદીશ્વર શ્રીરામજી હતા. સર્વે બાણ જઈને ભાથામાં પ્રવેશી ગયાં. આ જોઈને દેવતાઓએ નગારાં વગાડ્યાં. ॥ ૪॥

તાસુ તેજ સમાન પ્રભુ આનન । હરષે દેખિ સંભુ ચતુરાનન ॥
જય જય ધુનિ પૂરી બ્રહ્માંડા । જય રઘુબીર પ્રબલ ભુજદંડા ॥ ૫॥

રાવણનું તેજ પ્રભુના મુખમાં સમાઈ ગયું. આ જોઈને શિવજી અને બ્રહ્માજી હર્ષિત થયા. બ્રહ્માંડભરમાં જયજયનો ધ્વનિ છવાઈ ગયો – પ્રબળ ભુજદંડોવાળા શ્રીરઘુવીરનો જય હો. ॥ ૫॥

બરષહિં સુમન દેવ મુનિ બૃંદા। જય કૃપાલ જય જયતિ મુકુંદા॥ ૬॥

દેવો અને મુનિઓના સમૂહ ફૂલ વરસાવે છે અને કહે છે કે કૃપાળુનો જય હો, મુકુંદનો જય હો, જય હો! ॥ ૬॥

છં૦ – જય કૃપા કંદ મુકુંદ દ્વંદ હરન સરન સુખપ્રદ પ્રભો।
ખલ દલ બિદારન પરમ કારન કારુનીક સદા બિભો॥
સુર સુમન બરષહિં હરષ સંકુલ બાજ દુંદુભિ ગહગહી।
સંગ્રામ અંગન રામ અંગ અનંગ બહુ સોભા લહી॥ ૧॥

હે કૃપાના કંદ! મોક્ષદાતા મુકુંદ! હે [રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક, જન્મ-મૃત્યુ આદિ] દ્વન્દ્વોને હરનારા! હે શરણાગતને સુખ આપનારા પ્રભો! હે દુષ્ટ-દળને વિદીર્ણ કરનારા! હે કારણોનાય પરમ કારણ! હે સદા કરુણા કરનારા! હે સર્વવ્યાપક વિભો! આપનો જય હો. હર્ષે ભરાઈને દેવો ફૂલો વરસાવે છે, ધમાધમ નગારાં વાગી રહ્યાં છે. રણભૂમિમાં શ્રીરામચન્દ્રજીનાં સુંદર અંગોએ અનેકો કામદેવોની શોભા પ્રાપ્ત કરી. ॥ ૧॥

સિર જટા મુકુટ પ્રસૂન બિચ બિચ અતિ મનોહર રાજહીં।
જનુ નીલગિરિ પર તડ઼િત પટલ સમેત ઉડુગન ભ્રાજહીં॥
ભુજદંડ સર કોદંડ ફેરત રુધિર કન તન અતિ બને।
જનુ રાયમુનીં તમાલ પર બૈઠીં બિપુલ સુખ આપને॥ ૨॥

સિર પર જટાઓનો મુગટ છે, જેની વચ્ચેવચ અત્યંત મનોહર પુષ્પ શોભા આપી રહ્યાં છે, જાણે નીલા પર્વત પર વીજળીના સમૂહસહિત નક્ષત્ર સુશોભિત થઈ રહ્યાં છે. શ્રીરામજી પોતાના ભુજદંડોથી બાણ અને ધનુષ ફેરવી રહ્યા છે. શરીર પર રુધિરના કણ અત્યંત સુંદર લાગે છે, જાણે તમાલના વૃક્ષ પર ઘણી જ લલમુનિયા (રાયમુનિ) ચકલીઓ પોતાના મહાન સુખમાં મગ્ન થઈ નિશ્ચલ બેઠી હોય. ॥ ૨॥

દો૦ – કૃપાદૃષ્ટિ કરિ બૃષ્ટિ પ્રભુ અભય કિએ સુર બૃંદ।
ભાલુ કીસ સબ હરષે જય સુખ ધામ મુકુંદ॥ ૧૦૩॥

પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ કૃપાદૃષ્ટિની વર્ષા કરીને દેવસમૂહને નિર્ભય કરી દીધા. વાનર-રીંછ સર્વે હર્ષિત થયાં અને સુખધામ મુકુંદનો જય હો એમ પોકારવા લાગ્યાં. ॥ ૧૦૩॥

ચૌ૦ – પતિ સિર દેખત મંદોદરી। મુરુછિત બિકલ ધરનિ ખસિ પરી॥
જુબતિ બૃંદ રોવત ઉઠિ ધાઈં। તેહિ ઉઠાઇ રાવન પહિં આઈં॥ ૧॥

પતિનાં શીશ જોતાં જ મંદોદરી વ્યાકુળ અને મૂર્છિત થઈને ધરતી પર ઢળી પડી. સ્ત્રીઓ રોતાં રોતાં ઊઠીને દોડી અને તેને (મંદોદરીને) ઉઠાડીને રાવણ પાસે આવી. ॥ ૧॥

પતિ ગતિ દેખિ તે કરહિં પુકારા। છૂટે કચ નહિં બપુષ સઁભારા॥
ઉર તાડ઼ના કરહિં બિધિ નાના। રોવત કરહિં પ્રતાપ બખાના॥ ૨॥

પતિની દશા જોઈને તેઓ પોકારી પોકારીને રોવા લાગી. તેમના વાળ છૂટી ગયા, દેહની સૂધ ન રહી. તેઓ અનેક પ્રકારે છાતી પીટે છે અને રોતાં રોતાં રાવણના પ્રતાપનાં વખાણ કરે છે. ॥ ૨॥

તવ બલ નાથ ડોલ નિત ધરની। તેજ હીન પાવક સસિ તરની ॥
સેષ કમઠ સહિ સકહિં ન ભારા। સો તનુ ભૂમિ પરેઉ ભરિ છારા ॥ ૩॥

[તેઓ કહે છે -] હે નાથ! તમારા બળથી પૃથ્વી સદા ધ્રૂજતી રહેતી હતી. અગ્નિ, ચન્દ્રમા અને સૂર્ય તમારા સામે તેજહીન હતા. શેષ અને કચ્છપ પણ જેનો ભાર સહી ન શકતા હતા, તે જ તમારું શરીર ધૂળમાં ભરાયેલું આજે પૃથ્વી પર પડેલું છે! ॥ ૩॥

બરુન કુબેર સુરેસ સમીરા। રન સન્મુખ ધરિ કાહુઁ ન ધીરા ॥
ભુજબલ જિતેહુ કાલ જમ સાઈં। આજુ પરેહુ અનાથ કી નાઈં ॥ ૪॥

વરુણ, કુબેર, ઈન્દ્ર અને વાયુ - એમાંથી કોઈએ પણ રણમાં તમારા સામે ધૈર્ય ધારણ નથી કર્યું. હે સ્વામી! તમે પોતાના ભુજબળથી કાળ અને યમરાજને પણ જીતી લીધા હતા. એ જ તમે આજે અનાથની જેમ પડ્યા છો. ॥ ૪॥

જગત બિદિત તુમ્હારિ પ્રભુતાઈ। સુત પરિજન બલ બરનિ ન જાઈ ॥
રામ બિમુખ અસ હાલ તુમ્હારા। રહા ન કોઉ કુલ રોવનિહારા ॥ ૫॥

તમારી પ્રભુતા જગતભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. તમારા પુત્રો અને કુટુંબીઓના બળનું હાય! વર્ણન જ નથી થઈ શકતું. શ્રીરામચન્દ્રજીના વિમુખ થવાથી જ તમારી આવી દુર્દશા થઈ કે આજે કુળમાં કોઈ રોનારુંય રહ્યું નથી. ॥ ૫॥

તવ બસ બિધિ પ્રપંચ સબ નાથા। સભય દિસિપ નિત નાવહિં માથા ॥
અબ તવ સિર ભુજ જંબુક ખાહીં। રામ બિમુખ યહ અનુચિત નાહીં ॥ ૬॥
કાલ બિબસ પતિ કહા ન માના। અગ જગ નાથુ મનુજ કરિ જાના ॥ ૭॥

હે નાથ! વિધાતાની સમસ્ત સૃષ્ટિ તમારા વશમાં હતી. લોકપાળ સદાય ભયભીત થઈને તમને મસ્તક નમાવતાં હતાં. પરંતુ હાય! હવે તમારાં માથાં અને ભુજાઓને શિયાળ ખાઈ રહ્યાં છે. રામવિમુખને માટે આવું થવું અનુચિત પણ નથી (અર્થાત્ ઉચિત જ છે). હે પતિ! કાળના પૂર્ણ વશમાં હોવાથી તમે [કોઈનું] કહેવું ન માન્યું અને ચરાચરના નાથ પરમાત્માને મનુષ્ય તરીકે જાણ્યા. ॥ ૬-૭॥

છં૦ – જાન્યો મનુજ કરિ દનુજ કાનન દહન પાવક હરિ સ્વયં।
જેહિ નમત સિવ બ્રહ્માદિ સુર પિય ભજેહુ નહિં કરુનામયં ॥
આજન્મ તે પરદ્રોહ રત પાપૌઘમય તવ તનુ અયં।
તુમ્હહૂ દિયો નિજ ધામ રામ નમામિ બ્રહ્મ નિરામયં ॥

દૈત્યરૂપી વનને બાળવા માટે અગ્નિસ્વરૂપ સાક્ષાત્ શ્રીહરિને તમે મનુષ્ય કરીને જાણ્યા. શિવ અને બ્રહ્મા આદિ દેવો જેને નમસ્કાર કરે છે, તે કરુણામય ભગવાનને હે પ્રિયતમ! તમે ન ભજ્યા. તમારું આ શરીર જન્મથી જ બીજાનો દ્રોહ કરવામાં તત્પર તથા પાપસમૂહયુક્ત રહ્યું. તેમ છતાંય, જે નિર્વિકાર બ્રહ્મ શ્રીરામજીએ તમને પોતાનું ધામ આપ્યું, એમને હું નમસ્કાર કરું છું.

દો૦ – અહહ નાથ રઘુનાથ સમ કૃપાસિંધુ નહિં આન ।
જોગિ બૃંદ દુર્લભ ગતિ તોહિ દીન્હિ ભગવાન ॥ ૧૦૪॥

અહોહો નાથ! શ્રીરઘુનાથજી સમાન કૃપાનો સમુદ્ર બીજો કોઈ નથી, જે ભગવાને તમને એ ગતિ આપી જે યોગી સમાજને પણ દુર્લભ છે. ॥ ૧૦૪॥

ચૌ૦ – મંદોદરી બચન સુનિ કાના । સુર મુનિ સિદ્ધ સબન્હિ સુખ માના ॥
અજ મહેસ નારદ સનકાદી । જે મુનિબર પરમારથબાદી ॥ ૧॥

મંદોદરીનાં વચન કાનેથી સાંભળીને દેવો, મુનિ અને સિદ્ધ સર્વેએ સુખ માન્યું. બ્રહ્મા, મહાદેવ, નારદ અને સનકાદિક તથા અન્ય જે પણ પરમાર્થવાદી (પરમાત્માના તત્ત્વને જાણનારા અને કહેનારા) શ્રેષ્ઠ મુનિ હતા - ॥ ૧॥

ભરિ લોચન રઘુપતિહિ નિહારી । પ્રેમ મગન સબ ભએ સુખારી ॥
રુદન કરત દેખીં સબ નારી । ગયઉ બિભીષનુ મન દુખ ભારી ॥ ૨॥

તે સર્વે શ્રીરઘુનાથજીને નેત્રો ભરીને નિરખીને પ્રેમમગ્ન થઈ ગયા અને અત્યંત સુખી થયા. પોતાના ઘરની સર્વે સ્ત્રીઓને રોતી જોઈને વિભીષણજીના મનમાં ભારે દુઃખ થયું અને તેઓ એમની પાસે ગયા. ॥ ૨॥

બંધુ દસા બિલોકિ દુખ કીન્હા । તબ પ્રભુ અનુજહિ આયસુ દીન્હા ॥
લછિમન તેહિ બહુ બિધિ સમુઝાયો । બહુરિ બિભીષન પ્રભુ પહિં આયો ॥ ૩॥

તેમણે ભાઈની દશા જોઈને દુઃખ કર્યું. ત્યારે પ્રભુ શ્રીરામજીએ નાના ભાઈને આજ્ઞા આપી [કે જઈને વિભીષણને ધૈર્ય બંધાવો]. લક્ષ્મણજીએ તેમને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા ત્યારે વિભીષણ પ્રભુ પાસે પાછા ફર્યા. ॥ ૩॥

કૃપાદૃષ્ટિ પ્રભુ તાહિ બિલોકા । કરહુ ક્રિયા પરિહરિ સબ સોકા ॥
કીન્હિ ક્રિયા પ્રભુ આયસુ માની । બિધિવત દેસ કાલ જિયઁ જાની ॥ ૪॥

પ્રભુએ તેમને કૃપાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોયા [અને કહ્યું -] સર્વે શોક ત્યાગીને રાવણની અન્ત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરો. પ્રભુની આજ્ઞા માનીને અને હૃદયમાં દેશ અને કાળનો વિચાર કરીને વિભીષણજીએ વિધિપૂર્વક સર્વે ક્રિયા કરી. ॥ ૪॥

દો૦ – મંદોદરી આદિ સબ દેઇ તિલાંજલિ તાહિ ।
ભવન ગઈં રઘુપતિ ગુન ગન બરનત મન માહિ ॥ ૧૦૫॥

મંદોદરી આદિ સર્વે સ્ત્રીઓ તેને (રાવણને) તિલાંજલિ આપીને મનમાં શ્રીરઘુનાથજીના ગુણસમૂહોનું વર્ણન કરતાં કરતાં મહેલે ગઈ. ॥ ૧૦૫॥

ચૌ૦ – આઇ બિભીષન પુનિ સિરુ નાયો । કૃપાસિંધુ તબ અનુજ બોલાયો ।
તુમ્હ કપીસ અંગદ નલ નીલા । જામવંત મારુતિ નયસીલા ॥ ૧॥
સબ મિલિ જાહુ બિભીષન સાથા । સારેહુ તિલક કહેઉ રઘુનાથા ।
પિતા બચન મૈં નગર ન આવઉઁ । આપુ સરિસ કપિ અનુજ પઠાવઉઁ ॥ ૨॥

સર્વે ક્રિયા-કર્મ કર્યા પછી વિભીષણે આવીને પુનઃ શીશ નમાવ્યું. ત્યારે કૃપાના સમુદ્ર શ્રીરામજીએ નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીને બોલાવ્યા. શ્રીરઘુનાથજીએ કહ્યું કે તમે, વાનરરાજ સુગ્રીવ, અંગદ, નલ, નીલ, જામ્બવાન અને મારુતિ સર્વે નીતિનિપુણ લોકો મળીને વિભીષણની સાથે જાઓ અને એમને રાજતિલક કરી દો. પિતાજીનાં વચનોને કારણે હું નગરમાં નથી આવી શકતો. પણ પોતાના જ સમાન વાનર અને નાના ભાઈને મોકલું છું. ॥૧-૨॥

તુરત ચલે કપિ સુનિ પ્રભુ બચના । કીન્હી જાઈ તિલક કી રચના ॥
સાદર સિંહાસન બૈઠારી । તિલક સારિ અસ્તુતિ અનુસારી ॥૩॥
જોરિ પાનિ સબહીં સિર નાએ । સહિત બિભીષન પ્રભુ પહિં આએ ॥
તબ રઘુબીર બોલિ કપિ લીન્હે । કહિ પ્રિય બચન સુખી સબ કીન્હે ॥૪॥

પ્રભુનાં વચન સાંભળીને વાનર તુરત જ ચાલ્યા અને જઈને રાજતિલકની સઘળી વ્યવસ્થા કરી. આદરની સાથે વિભીષણને સિંહાસન પર બેસાડીને રાજતિલક કર્યું અને સ્તુતિ કરી. સર્વેએ હાથ જોડીને એમને શીશ નમાવ્યાં. તત્પશ્ચાત્ વિભીષણજી સહિત સર્વે પ્રભુની પાસે આવ્યા. ત્યારે શ્રીરઘુવીરે વાનરોને બોલાવી લીધા ને પ્રિય વચન કહીને સર્વેને સુખી કર્યા. ॥૩-૪॥

છં૦ – કિએ સુખી કહિ બાની સુધા સમ બલ તુમ્હારેં રિપુ હયો ।
પાયો બિભીષન રાજ તિહુઁ પુર જસુ તુમ્હારો નિત નયો ॥
મોહિ સહિત સુભ કીરતિ તુમ્હારી પરમ પ્રીતિ જો ગાઈહેં ।
સંસાર સિંધુ અપાર પાર પ્રયાસ બિનુ નર પાઈહેં ॥

ભગવાને અમૃત સમાન આ વાણી કહીને સર્વેને સુખી કર્યા કે તમારા જ બળથી આ પ્રબળ શત્રુ માર્યો ગયો અને વિભીષણે રાજ્ય મેળવ્યું. આના લીધે તમારો યશ ત્રણેય લોકમાં નિત્ય નવો જ બનેલો રહેશે. જે લોકો મારા સહિત તમારી શુભ કીર્તિને પરમ પ્રેમ સાથે ગાશે તે વિના પરિશ્રમે આ અપાર સંસારસાગરનો પાર પામી જશે.

દો૦ – પ્રભુ કે બચન શ્રવન સુનિ નહિં અઘાહિં કપિ પુંજ ।
બાર બાર સિર નાવહિં ગહહિં સકલ પદ કંજ ॥૧૦૬॥

પ્રભુનાં વચન કાનોથી સાંભળીને વાનરસમૂહ તૃપ્ત નથી થતા. તે સર્વે વારંવાર શીશ નમાવે છે અને ચરણકમળોને પકડે છે (પગે પડે છે). ॥૧૦૬॥

ચૌ૦ – પુનિ પ્રભુ બોલિ લિયઉ હનુમાના । લંકા જાહુ કહેઉ ભગવાના ॥
સમાચાર જાનકિહિ સુનાવહુ । તાસુ કુસલ લૈ તુમ્હ ચલિ આવહુ ॥૧॥

પછી પ્રભુએ હનુમાનજીને બોલાવી લીધા. ભગવાને કહ્યું - તમે લંકામાં જાઓ. જાનકીજીને સર્વે સમાચાર સંભળાવો અને તેમના કુશળ સમાચાર લઈને તમે પાછા આવી જાઓ. ॥૧॥

તબ હનુમંત નગર મહુઁ આએ। સુનિ નિસિચરી નિસાચર ધાએ॥
બહુ પ્રકાર તિન્હ પૂજા કીન્હી। જનકસુતા દેખાઇ પુનિ દીન્હી॥૨॥

ત્યારે હનુમાનજી નગરમાં આવ્યા. આ સાંભળીને રાક્ષસ-રાક્ષસી [તેમને સત્કારવા માટે] દોડ્યાં. તેમણે અનેક પ્રકારે હનુમાનજીની પૂજા કરી અને પછી શ્રીજાનકીજીને બતાવી દીધાં. ॥૨॥

દૂરિહિ તે પ્રનામ કપિ કીન્હા। રઘુપતિ દૂત જાનકીં ચીન્હા॥
કહહુ તાત પ્રભુ કૃપાનિકેતા। કુસલ અનુજ કપિ સેન સમેતા॥૩॥

હનુમાનજીએ [સીતાજીને] દૂરથી જ પ્રણામ કર્યાં. જાનકીજીએ ઓળખી લીધા કે આ એ જ શ્રીરઘુનાથજીનો દૂત છે [અને પૂછ્યું -] હે તાત! કહો કૃપાના ધામ મારા પ્રભુ, નાના ભાઈ અને વાનરોની સેનાસહિત કુશળ તો છે ને? ॥૩॥

સબ બિધિ કુસલ કોસલાધીસા। માતુ સમર જીત્યો દસસીસા॥
અબિચલ રાજુ બિભીષન પાયો। સુનિ કપિ બચન હરષ ઉર છાયો॥૪॥

[હનુમાનજીએ કહ્યું -] હે માતા! કૌશલપતિ શ્રીરામજી સર્વે પ્રકારે સકુશળ છે. તેમણે સંગ્રામમાં દસ માથાંવાળા રાવણને જીતી લીધો છે અને વિભીષણે અચલ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. હનુમાનજીનાં વચન સાંભળીને સીતાજીના હૃદયમાં હર્ષ છવાઈ ગયો. ॥૪॥

છં૦ – અતિ હરષ મન તન પુલક લોચન સજલ કહ પુનિ પુનિ રમા।
કા દેઉઁ તોહિ ત્રૈલોક મહુઁ કપિ કિમપિ નહિં બાની સમા॥
સુનુ માતુ મૈં પાયો અખિલ જગ રાજુ આજુ ન સંસયં।
રન જીતિ રિપુદલ બંધુ જુત પસ્યામિ રામમનામયં॥

શ્રીજાનકીજીના હૃદયમાં અત્યંત હર્ષ થયો. તેમનું શરીર પુલકિત થઈ ગયું અને નેત્રોમાં [આનંદાશ્રુઓનું] જળ છવાઈ ગયું. તેઓ વારંવાર કહે છે - હે હનુમાન! હું તને શું આપું? આ વાણી (સમાચાર) સમાન ત્રણેય લોકોમાં બીજું કંઈ પણ નથી! [હનુમાનજીએ કહ્યું -] હે માતા! સાંભળો, મેં આજે નિસંદેહ સમસ્ત જગતનું રાજ્ય પામી લીધું, જે હું રણમાં શત્રુસેનાને જીતીને ભાઈસહિત નિર્વિકાર શ્રીરામજીને જોઈ રહ્યો છું.

દો૦ – સુનુ સુત સદગુન સકલ તવ હૃદયઁ બસહુઁ હનુમંત।
સાનુકૂલ કોસલપતિ રહહુઁ સમેત અનંત॥૧૦૭॥

[જાનકીજીએ કહ્યું -] હે પુત્ર! સાંભળ, સમસ્ત સદ્‌ગુણ તારા હૃદયમાં વસે અને હે હનુમાન! શેષ (લક્ષ્મણજી) સહિત કોસલપતિ પ્રભુ સદા તારા પર પ્રસન્ન રહે. ॥૧૦૭॥

ચૌ૦ – અબ સોઇ જતન કરહુ તુમ્હ તાતા। દેખૌં નયન સ્યામ મૃદુ ગાતા॥
તબ હનુમાન રામ પહિં જાઈ। જનકસુતા કૈ કુસલ સુનાઈ॥૧॥

હે તાત! હવે તમે એવો ઉપાય કરો જેથી હું આ નેત્રો દ્વારા પ્રભુના કોમળ શ્યામ શરીરનાં દર્શન કરું. ત્યાર પછી શ્રીરામચન્દ્રજીની પાસે જઈને હનુમાનજીએ જાનકીજીના કુશળ-સમાચાર સંભળાવ્યા. ॥૧॥

સુનિ સંદેસુ ભાનુકુલભૂષન । બોલિ લિએ જુબરાજ બિભીષન ॥
મારુતસુત કે સંગ સિધાવહુ । સાદર જનકસુતહિ લૈ આવહુ ॥ ૨॥

સૂર્યકુળભૂષણ શ્રીરામજીએ સંદેશ સાંભળીને યુવરાજ અંગદ અને વિભીષણને બોલાવી લીધા [અને કહ્યું -] પવનપુત્ર હનુમાનની સાથે જાઓ અને જાનકીજીને આદરની સાથે લઈ આવો. ॥ ૨॥

તુરતહિં સકલ ગએ જહઁ સીતા । સેવહિં સબ નિસિચરીં બિનીતા ॥
બેગિ બિભીષન તિન્હહિ સિખાયો । તિન્હ બહુ બિધિ મજ્જન કરવાયો ॥ ૩॥

તે સર્વે તુરત જ ત્યાં ગયા જ્યાં સીતાજી હતાં. સર્વેસર્વ રાક્ષસીઓ નમ્રતાપૂર્વક તેમની સેવા કરી રહી હતી. વિભીષણજીએ શીઘ્ર જ તેમને સમજાવી દીધું. તેમણે અનેક પ્રકારે સીતાજીને સ્નાન કરાવ્યું, ॥ ૩॥

બહુ પ્રકાર ભૂષન પહિરાએ । સિબિકા રુચિર સાજિ પુનિ લ્યાએ ॥
તા પર હરષિ ચઢ઼ી બૈદેહી । સુમિરિ રામ સુખધામ સનેહી ॥ ૪॥

અનેક પ્રકારનાં ઘરેણાં પહેરાવ્યાં અને પાછા તે એક સુંદર પાલખી સજાવીને લઈ આવ્યાં. સીતાજી પ્રસન્ન થઈને સુખના ધામ પ્રિયતમ શ્રીરામજીનું સ્મરણ કરીને તેના પર હર્ષ સાથે આરુઢ થયાં. ॥ ૪॥

બેતપાનિ રચ્છક ચહુ પાસા । ચલે સકલ મન પરમ હુલાસા ॥
દેખન ભાલુ કીસ સબ આએ । રચ્છક કોપિ નિવારન ધાએ ॥ ૫॥

ચારેકોર હાથમાં છડી લઈને રક્ષક ચાલ્યા. સર્વેના મનોમાં પરમ ઉલ્લાસ છે. રીંછ-વાનર સર્વે દર્શન કરવા માટે આગળ આવ્યાં, ત્યારે રક્ષકો ક્રોધ કરીને તેમને રોકવા દોડ્યા. ॥ ૫॥

કહ રઘુબીર કહા મમ માનહુ । સીતહિ સખા પયાદેં આનહુ ॥
દેખહુઁ કપિ જનની કી નાઈં । બિહસિ કહા રઘુનાથ ગોસાઈં ॥ ૬॥

શ્રીરઘુવીરે કહ્યું - હે મિત્ર! મારું કહેવું માનો અને સીતાને પગપાળા લઈ આવો, જેથી વાનર તેને માતાની જેમ જુએ. ગોસાઈં શ્રીરામજીએ હસીને આવું કહ્યું. ॥ ૬॥

સુનિ પ્રભુ બચન ભાલુ કપિ હરષે । નભ તે સુરન્હ સુમન બહુ બરષે ॥
સીતા પ્રથમ અનલ મહુઁ રાખી । પ્રગટ કીન્હિ ચહ અંતર સાખી ॥ ૭॥

પ્રભુનાં વચન સાંભળીને રીંછ-વાનર હર્ષિત થઈ ગયાં. આકાશમાંથી દેવોએ ઘણાં જ ફૂલ વરસાવ્યાં. સીતાજીના અસલ સ્વરૂપને અગાઉ અગ્નિમાં રાખ્યું હતું, હવે અંતરના સાક્ષી ભગવાન એમને પ્રગટ કરવા ઇચ્છે છે. ॥ ૭॥

દો૦ – તેહિ કારન કરુનાનિધિ કહે કછુક દુર્બાદ ।
સુનત જાતુધાનીં સબ લાગીં કરૈ બિષાદ ॥ ૧૦૮॥

આ કારણે કરુણાના ભંડાર શ્રીરામજીએ લીલાથી કંઈક કઠણ વચન કહ્યાં, જેને સાંભળીને સર્વે રાક્ષસીઓ વિષાદ કરવા લાગી.

ચૌ૦ – પ્રભુ કે બચન સીસ ધરિ સીતા । બોલી મન ક્રમ બચન પુનીતા ॥
લછિમન હોહુ ધરમ કે નેગી । પાવક પ્રગટ કરહુ તુમ્હ બેગી ॥ ૧॥

પ્રભુનાં વચનોને માથે ચઢાવીને મન, વચન અને કર્મથી પવિત્ર શ્રીસીતાજી બોલ્યાં – હે લક્ષ્મણ! તમે મારા ધર્મના નેગી (ધર્માચરણમાં સહાયક) બનો અને તુરંત આગ તૈયાર કરો. ॥ ૧॥

સુનિ લછિમન સીતા કૈ બાની । બિરહ બિબેક ધરમ નિતિ સાની ॥
લોચન સજલ જોરિ કર દોઊ । પ્રભુ સન કછુ કહિ સકત ન ઓઊ ॥ ૨॥

શ્રીસીતાજીની વિરહ, વિવેક, ધર્મ અને નીતિમાં તરબોળ વાણી સાંભળીને લક્ષ્મણજીનાં નેત્રોમાં [વિષાદના આંસુઓનું] જળ ભરાઈ આવ્યું. તેઓ બંને હાથ જોડીને ઊભા રહ્યા. તેઓ પ્રભુને કંઈ કહી શકતા નથી. ॥ ૨॥

દેખિ રામ રુખ લછિમન ધાએ । પાવક પ્રગટિ કાઠ બહુ લાએ ॥
પાવક પ્રબલ દેખિ બૈદેહી । હૃદયઁ હરષ નહિં ભય કછુ તેહી ॥ ૩॥

પછી શ્રીરામજીનું વલણ જોઈને લક્ષ્મણજી દોડ્યા અને અગ્નિ તૈયાર કરીને ઘણાં જ લાકડાં લઈ આવ્યા. અગ્નિને ખૂબ વધેલી જોઈને જાનકીજીના હૃદયમાં હર્ષ થયો. તેમને કંઈ પણ ભય ન થયો. ॥ ૩॥

જૌં મન બચ ક્રમ મમ ઉર માહીં । તજિ રઘુબીર આન ગતિ નાહીં ॥
તૌ કૃસાનુ સબ કૈ ગતિ જાના । મો કહુઁ હોઉ શ્રીખંડ સમાના ॥ ૪॥

[સીતાજીએ લીલાથી કહ્યું –] જો મન, વચન અને કર્મથી મારા હૃદયમાં શ્રીરઘુવીર સિવાય બીજી ગતિ (અન્ય કોઈનો આશ્રય) નથી, તો અગ્નિદેવ જે સર્વેના મનની ગતિ જાણે છે, [મારાય મનની ગતિ જાણીને] મારા માટે ચંદન સમાન શીતળ થઈ જાય. ॥ ૪॥

છં૦ – શ્રીખંડ સમ પાવક પ્રબેસ કિયો સુમિરિ પ્રભુ મૈથિલી ।
જય કોસલેસ મહેસ બંદિત ચરન રતિ અતિ નિર્મલી ॥
પ્રતિબિંબ અરુ લૌકિક કલંક પ્રચંડ પાવક મહુઁ જરે ।
પ્રભુ ચરિત કાહુઁ ન લખે નભ સુર સિદ્ધ મુનિ દેખહિં ખરે ॥ ૧॥

પ્રભુ શ્રીરામજીનું સ્મરણ કરીને અને જેમના ચરણ મહાદેવજી દ્વારા વંદિત છે તથા જેમનામાં સીતાજીની અત્યંત વિશુદ્ધ પ્રીતિ છે, તે કૌશલપતિની જય બોલીને જાનકીજીએ (પોતાના માટે) ચંદન સમાન શીતળ થયેલી અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રતિબિંબ બિંબમાં ભળી ગયું અને તેમનું લૌકિક કલંક પ્રચંડ અગ્નિમાં બળી ગયું. પ્રભુનાં આ ચરિત્રોને કોઈએ ન જાણ્યાં. દેવો, સિદ્ધ અને મુનિ સર્વે આકાશમાં ઊભા રહીને જુએ છે. ॥ ૧॥

ધરિ રૂપ પાવક પાનિ ગહિ શ્રી સત્ય શ્રુતિ જગ બિદિત જો ।
જિમિ છીરસાગર ઇંદિરા રામહિ સમર્પી આનિ સો ॥
સો રામ બામ બિભાગ રાજતિ રુચિર અતિ સોભા ભલી ।
નવ નીલ નીરજ નિકટ માનહુઁ કનક પંકજ કી કલી ॥ ૨॥

ત્યારે અગ્નિએ શરીર ધારણ કરીને વેદોમાં અને જગતમાં પ્રસિદ્ધ વાસ્તવિક શ્રી(સીતાજી)નો હાથ પકડીને શ્રીરામજીને તે જ પ્રકારે સમર્પિત કર્યાં જેમ ક્ષીરસાગરે વિષ્ણુભગવાનને લક્ષ્મી સમર્પિત કર્યાં હતાં. તે સીતાજી શ્રીરામચન્દ્રજીના ડાબી બાજુએ બિરાજિત થયાં. તેમની ઉત્તમ શોભા અત્યંત સુંદર છે, જાણે નવા ખીલેલા નીલકમળની પાસે સોનાના કમળની કળી સુશોભિત હોય. ॥ ૨॥

દો૦ – બરષહિં સુમન હરષિ સુર બાજહિં ગગન નિસાન।
ગાવહિં કિંનર સુરબધૂ નાચહિં ચઢ઼ીં બિમાન ॥ ૧૦૯ (ક) ॥

દેવો હર્ષિત થઈને ફૂલ વરસાવા લાગ્યા. આકાશમાં ડંકા વાગવા લાગ્યા. કિન્નર ગાવા લાગ્યા. વિમાનો પર સવાર અપ્સરાઓ નાચવા લાગી. ॥ ૧૦૯ (ક)॥

જનકસુતા સમેત પ્રભુ સોભા અમિત અપાર।
દેખિ ભાલુ કપિ હરષે જય રઘુપતિ સુખ સાર ॥ ૧૦૯ (ખ) ॥

શ્રીજાનકીજી સહિત પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીની અપરિમિત અને અપાર શોભા જોઈને રીંછ - વાનર હર્ષિત થઈ ગયાં અને સુખના સાર શ્રીરઘુનાથજીની જય બોલવા લાગ્યા. ॥ ૧૦૯ (ખ)॥

ચૌ૦ – તબ રઘુપતિ અનુસાસન પાઈ। માતલિ ચલેઉ ચરન સિરુ નાઈ ॥
આએ દેવ સદા સ્વારથી। બચન કહહિં જનુ પરમારથી ॥ ૧॥

ત્યારે શ્રીરઘુનાથજીની આજ્ઞા પામીને ઈન્દ્રનો સારથિ માતલિ ચરણોમાં શીશ નમાવીને [રથ લઈને] ચાલ્યો ગયો. તત્પશ્ચાત્ સદાયના સ્વાર્થી દેવો આવ્યા. તેઓ એવાં વચન કહી રહ્યા છે જાણે મોટા પરમાર્થી હોય. ॥ ૧॥

દીન બંધુ દયાલ રઘુરાયા। દેવ કીન્હિ દેવન્હ પર દાયા ॥
બિસ્વ દ્રોહ રત યહ ખલ કામી। નિજ અઘ ગયઉ કુમારગગામી ॥ ૨॥

હે દીનબંધુ! હે દયાળુ રઘુરાજ! હે પરમદેવ! આપે દેવતાઓ પર મોટી દયા કરી. વિશ્વદ્રોહમાં તત્પર આ દુષ્ટ, કામી અને કુમાર્ગે ચાલનારો રાવણ પોતાના જ પાપથી નષ્ટ થઈ ગયો. ॥ ૨॥

તુમ્હ સમરૂપ બ્રહ્મ અબિનાસી। સદા એકરસ સહજ ઉદાસી ॥
અકલ અગુન અજ અનઘ અનામય। અજિત અમોઘસક્તિ કરુનામય ॥ ૩॥

આપ સમરૂપ બ્રહ્મ, અવિનાશી, નિત્ય, એકરસ, સ્વભાવથી જ ઉદાસીન (શત્રુ-મિત્ર ભાવરહિત), અખંડ નિર્ગુણ (માયિક ગુણોથી રહિત), અજન્મા, નિષ્પાપ, નિર્વિકાર, અજેય, અમોઘશક્તિ (જેમની શક્તિ ક્યારેય વ્યર્થ નથી થતી) અને દયામય છો. ॥ ૩॥

મીન કમઠ સૂકર નરહરી। બામન પરસુરામ બપુ ધરી ॥
જબ જબ નાથ સુરન્હ દુખુ પાયો। નાના તનુ ધરિ તુમ્હઈં નસાયો ॥ ૪॥

આપે જ મત્સ્ય, કુર્મ, વારાહ, નૃસિંહ, વામન અને પરશુરામનાં શરીર ધારણ કર્યાં. હે નાથ! જ્યારે જ્યારે દેવતાઓ દુઃખ પામ્યા, ત્યારે ત્યારે અનેક શરીર ધારણ કરીને આપે જ તેમનાં દુઃખ નાશ કર્યાં. ॥ ૪॥

યહ ખલ મલિન સદા સુરદ્રોહી । કામ લોભ મદ રત અતિ કોહી ॥
અધમ સિરોમનિ તવ પદ પાવા । યહ હમરેં મન બિસમય આવા ॥ ૫॥

આ દુષ્ટ મલિન હૃદય, દેવતાઓનો નિત્ય શત્રુ, કામ, લોભ અને મદ પરાયણ તથા અત્યંત ક્રોધી હતો. એવા અધમ શિરોમણિએ પણ આપનું પરમપદ પામી લીધું! આ વાતનું તો અમારા મનમાં આશ્ચર્ય થયું. ॥ ૫॥

હમ દેવતા પરમ અધિકારી । સ્વારથ રત પ્રભુ ભગતિ બિસારી ॥
ભવ પ્રબાહઁ સંતત હમ પરે । અબ પ્રભુ પાહિ સરન અનુસરે ॥ ૬॥

અમે દેવો શ્રેષ્ઠ અધિકારી થઈને પણ સ્વાર્થપરાયણ થઈ આપની ભક્તિને ભુલાવીને નિરંતર ભવસાગરના પ્રવાહમાં પડ્યા છીએ. હવે હે પ્રભુ! અમે આપની શરણમાં આવી ગયા છીએ, અમારી રક્ષા કરો. ॥ ૬॥

દો૦ – કરિ બિનતી સુર સિદ્ધ સબ રહે જહઁ તહઁ કર જોરિ ।
અતિ સપ્રેમ તન પુલકિ બિધિ અસ્તુતિ કરત બહોરિ ॥ ૧૧૦॥

વિનંતી કરીને દેવો અને સિદ્ધો સર્વે જ્યાં ને ત્યાં હાથ જોડીને ઊભા રહ્યા. ત્યારે અત્યંત પ્રેમથી શરીરે પુલકિત થઈને બ્રહ્માજી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥ ૧૧૦॥

છં૦ – જય રામ સદા સુખધામ હરે । રઘુનાયક સાયક ચાપ ધરે ॥
ભવ બારન દારન સિંહ પ્રભો । ગુન સાગર નાગર નાથ બિભો ॥ ૧॥

હે નિત્ય સુખધામ અને [દુઃખોને હરનારા] હરિ! હે ધનુષ-બાણ ધારણ કરેલ રઘુનાથજી! આપનો જય હો. હે પ્રભો! આપ ભવરૂપી હાથીને વિદીર્ણ કરવા માટે સિંહ સમાન છો. હે નાથ! હે સર્વવ્યાપક! આપ ગુણોના સમુદ્ર અને પરમ ચતુર છો. ॥ ૧॥

તન કામ અનેક અનૂપ છબી । ગુન ગાવત સિદ્ધ મુનીંદ્ર કબી ॥
જસુ પાવન રાવન નાગ મહા । ખગનાથ જથા કરિ કોપ ગહા ॥ ૨॥

આપના શરીરની અનેકો કામદેવો કરતાંય અધિક અનુપમ શોભા છે. સિદ્ધો, મુનીશ્વરો અને કવિઓ આપના ગુણ ગાતા રહે છે. આપનો યશ પવિત્ર છે. આપે રાવણરૂપી મહાસર્પને ગરુડની જેમ ક્રોધ કરીને પકડી લીધો. ॥ ૨॥

જન રંજન ભંજન સોક ભયં । ગતક્રોધ સદા પ્રભુ બોધમયં ॥
અવતાર ઉદાર અપાર ગુનં । મહિ ભાર બિભંજન ગ્યાનઘનં ॥ ૩॥

હે પ્રભો! આપ સેવકોને આનંદ આપનારા, શોક અને ભયનો નાશ કરનારા, સદાય ક્રોધરહિત અને નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ છો. આપનો અવતાર શ્રેષ્ઠ, અપાર દિવ્ય ગુણોવાળો, પૃથ્વીનો ભાર ઉતારનારો અને જ્ઞાનનો સમૂહ છે. ॥ ૩॥

અજ બ્યાપકમેકમનાદિ સદા । કરુનાકર રામ નમામિ મુદા ॥
રઘુબંસ બિભૂષન દૂષન હા । કૃત ભૂપ બિભીષન દીન રહા ॥ ૪॥

[અવતાર લેવા છતાંય] આપ નિત્ય, અજન્મા, વ્યાપક, એક (અદ્વિતીય) અને અનાદિ છો. હે કરુણાની ખાણ શ્રીરામજી! હું આપને ઘણા જ હર્ષની સાથે નમસ્કાર કરું છું. હે રઘુકુળના આભૂષણ! હે દૂષણ રાક્ષસને મારનારા તથા સમસ્ત દોષોને હરનારા! વિભીષણ દીન હતો, તેને આપે [લંકાનો] રાજા બનાવી દીધો. ॥ ૪॥

ગુન ગ્યાન નિધાન અમાન અજં। નિત રામ નમામિ બિભું બિરજં ॥
ભુજદંડ પ્રચંડ પ્રતાપ બલં। ખલ બૃંદ નિકંદ મહા કુસલં ॥ ૫॥

હે ગુણ અને જ્ઞાનના ભંડાર! હે માનરહિત! હે અજન્મા, વ્યાપક અને માયિક વિકારોથી રહિત શ્રીરામ! હું આપને નિત્ય નમસ્કાર કરું છું. આપના ભુજદંડોનો પ્રતાપ અને બળ પ્રચંડ છે. દુષ્ટસમૂહનો નાશ કરવામાં આપ પરમ નિપુણ છો. ॥ ૫॥

બિનુ કારન દીન દયાલ હિતં। છબિ ધામ નમામિ રમા સહિતં ॥
ભવ તારન કારન કાજ પરં। મન સંભવ દારુન દોષ હરં ॥ ૬॥

હે કારણ વિનાય દીનો પર દયા તથા એમનું હિત કરનાર અને શોભાના ધામ! હું શ્રીજાનકીજી સહિત આપને નમસ્કાર કરું છું. આપ ભવસાગરને તારનારા છો, કારણરૂપા પ્રકૃતિ અને કાર્યરૂપ જગત બંનેથી પર છો અને મનથી ઉત્પન્ન થનારા કઠિન દોષોને હરનારા છો. ॥ ૬॥

સર ચાપ મનોહર ત્રોન ધરં। જલજારુન લોચન ભૂપબરં ॥
સુખ મંદિર સુંદર શ્રીરમનં। મદ માર મુધા મમતા સમનં ॥ ૭॥

આપ મનોહર બાણ, ધનુષ અને ભાથો ધારણ કરનારા છો. [લાલ] કમળ સમાન રક્તવર્ણનાં આપનાં નેત્રો છે. આપ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ, સુખના મંદિર, સુંદર, શ્રી(લક્ષ્મીજી)ના વલ્લભ તથા મદ (અહંકાર), કામ અને જૂઠી મમતાને નાશ કરનારા છો. ॥ ૭॥

અનવદ્ય અખંડ ન ગોચર ગો। સબરૂપ સદા સબ હોઈ ન ગો ॥
ઈતિ બેદ બદંતિ ન દંતકથા। રબિ આતપ ભિન્નમભિન્ન જથા ॥ ૮॥

આપ અનિન્દ્ય (નિર્દોષ) અથવા દોષરહિત છો, અખંડ છો, ઈન્દ્રિયોના વિષય નથી. સદા સર્વરૂપ હોવા છતાંય આપ તે સર્વે કદાપિ થયા જ નથી, એવું વેદો કહે છે. આ [કોઈ] દંતકથા નથી. જેમ સૂર્ય અને સૂર્યનો પ્રકાશ જુદા જુદા છે અને જુદાય નથી. તે જ રીતે આપ પણ સંસારથી ભિન્ન તથા અભિન્ન બંનેય છો. ॥ ૮॥

કૃતકૃત્ય બિભો સબ બાનર એ। નિરખંતિ તવાનન સાદર એ ॥
ધિગ જીવન દેવ સરીર હરે। તવ ભક્તિ બિના ભવ ભૂલિ પરે ॥ ૯॥

હે વ્યાપક પ્રભો! આ સર્વે વાનર કૃતાર્થરૂપ છે, જેઓ આદરપૂર્વક આપનું આ મુખ જોઈ રહ્યા છે. [અને] હે હરે! અમારા [અમર] જીવન અને દેવ (દિવ્ય) શરીરને ધિક્કાર છે, કે અમે આપની ભક્તિથી રહિત થઈ સંસારમાં (સાંસારિક વિષયોમાં) ભૂલા પડ્યા છીએ. ॥ ૯॥

અબ દીનદયાલ દયા કરિઐ। મતિ મોરિ બિભેદકરી હરિઐ॥
જેહિ તે બિપરીત ક્રિયા કરિઐ। દુખ સો સુખ માનિ સુખી ચરિઐ॥૧૦॥

હે દીનદયાળુ! હવે દયા કરો અને મારી તે વિભેદ ઉત્પન્ન કરનારી બુદ્ધિને હરી લો, જેનાથી હું વિપરીત કર્મ કરું છું અને જે દુઃખ છે તેને સુખ માનીને આનંદથી વિચરું છું. ॥૧૦॥

ખલ ખંડન મંડન રમ્ય છમા। પદ પંકજ સેવિત સંભુ ઉમા॥
નૃપ નાયક દે બરદાનમિદં। ચરનાંબુજ પ્રેમુ સદા સુભદં॥૧૧॥

આપ દુષ્ટોનું ખંડન કરનારા અને પૃથ્વીના રમણીય આભૂષણ છો. આપનાં ચરણકમળ શ્રીશિવ-પાર્વતી દ્વારા સેવિત છે. હે રાજાઓના મહારાજા! મને આ વરદાન આપો કે આપનાં ચરણકમળમાં સદાય મારો કલ્યાણદાયક [અનન્ય] પ્રેમ થાય. ॥૧૧॥

દો૦ – બિનય કીન્હિ ચતુરાનન પ્રેમ પુલક અતિ ગાત।
સોભાસિંધુ બિલોકત લોચન નહીં અઘાત॥૧૧૧॥

આ પ્રમાણે બ્રહ્માજીએ અત્યંત પ્રેમ-પુલકિત શરીરે વિનંતી કરી. શોભાના સમુદ્ર શ્રીરામજીનાં દર્શન કરતાં કરતાં તેમનાં નેત્ર તૃપ્ત જ નહોતાં થતાં. ॥૧૧૧॥

ચૌ૦ – તેહિ અવસર દસરથ તહઁ આએ। તનય બિલોકિ નયન જલ છાએ॥
અનુજ સહિત પ્રભુ બંદન કીન્હા। આસિરબાદ પિતાઁ તબ દીન્હા॥૧॥

તે જ સમયે દશરથજી ત્યાં આવ્યા. પુત્ર(શ્રીરામજી)ને જોઈને તેમનાં નેત્રોમાં [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ છવાઈ ગયું. નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીસહિત પ્રભુએ તેમની વંદના કરી અને પછી પિતાએ તેમને આશીર્વાદ આપ્યા. ॥૧॥

તાત સકલ તવ પુન્ય પ્રભાઊ। જીત્યોં અજય નિસાચર રાઊ॥
સુનિ સુત બચન પ્રીતિ અતિ બાઢ़ી। નયન સલિલ રોમાવલિ ઠાઢ़ી॥૨॥

[શ્રીરામજીએ કહ્યું -] હે તાત! આ સર્વે આપનાં પુણ્યોનો પ્રભાવ છે, જેથી મેં અજેય રાક્ષસરાજને જીતી લીધો. પુત્રનાં વચન સાંભળીને તેમની પ્રીતિ અત્યંત વધી ગઈ. નેત્રોમાં જળ છવાઈ ગયું અને રોમાવલી ઊભી થઈ ગઈ. ॥૨॥

રઘુપતિ પ્રથમ પ્રેમ અનુમાના। ચિતઈ પિતહિ દીન્હેઉ દૃઢ़ ગ્યાના॥
તાતે ઉમા મોચ્છ નહિં પાયો। દસરથ ભેદ ભગતિ મન લાયો॥૩॥

શ્રીરઘુનાથજીએ અગાઉના (હયાતી કાળના) પ્રેમનો વિચાર કરી, પિતાની સામે જોઈને જ તેમને પોતાના સ્વરૂપનું દૃઢ જ્ઞાન કરાવી દીધું. હે ઉમા! દશરથજીએ ભેદભક્તિમાં પોતાનું મન જોડ્યું હતું, તેથી તેમણે [કૈવલ્ય] મોક્ષ નહોતું પ્રાપ્ત થયું. ॥૩॥

સગુનોપાસક મોચ્છ ન લેહીં। તિન્હ કહુઁ રામ ભગતિ નિજ દેહીં॥
બાર બાર કરિ પ્રભુહિ પ્રનામા। દસરથ હરષિ ગએ સુરધામા॥૪॥

[માયારહિત સચ્ચિદાનંદમય સ્વરૂપભૂત દિવ્યગુણયુક્ત] સગુણ-સ્વરૂપની ઉપાસના કરનારા ભક્ત આ પ્રકારનું મોક્ષ લેતા પણ નથી. તેમને શ્રીરામજી પોતાની ભક્તિ આપે છે. પ્રભુને [ઈષ્ટબુદ્ધિથી] વારંવાર પ્રણામ કરીને દશરથજી હર્ષિત થઈને દેવલોકે ચાલ્યા ગયા. ॥ ૪॥

દો૦ – અનુજ જાનકી સહિત પ્રભુ કુસલ કોસલાધીસ ।
સોભા દેખિ હરષિ મન અસ્તુતિ કર સુર ઈસ ॥ ૧૧૨॥

નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી અને જાનકીજીસહિત પરમકુશળ પ્રભુ શ્રીકૌશલાધીશની શોભા જોઈને દેવરાજ ઈન્દ્ર મનમાં હર્ષિત થઈને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા - ॥ ૧૧૨॥

છં૦ – જય રામ સોભા ધામ । દાયક પ્રનત બિશ્રામ ॥
ધૃત ત્રોન બર સર ચાપ । ભુજદંડ પ્રબલ પ્રતાપ ॥ ૧॥

શોભાના ધામ, શરણાગતને વિશ્રામ આપનારા, શ્રેષ્ઠ ભાથા, ધનુષ અને બાણ ધારણ કરેલા, પ્રબળ પ્રતાપી ભુજદંડોવાળા શ્રીરામચન્દ્રજીનો જય થાવ. ॥ ૧॥

જય દૂષનારિ ખરારિ । મર્દન નિસાચર ધારિ ॥
યહ દુષ્ટ મારેઉ નાથ । ભએ દેવ સકલ સનાથ ॥ ૨॥

હે ખર અને દૂષણના શત્રુ અને રાક્ષસોની સેનાનું મર્દન કરનારા! આપનો જય થાવ. હે નાથ! આપે આ દુષ્ટને માર્યો, જેનાથી સર્વે દેવતા સનાથ (સુરક્ષિત) થઈ ગયા. ॥ ૨॥

જય હરન ધરની ભાર । મહિમા ઉદાર અપાર ॥
જય રાવનારિ કૃપાલ । કિએ જાતુધાન બિહાલ ॥ ૩॥

હે ભૂમિનો ભાર હરનારા! હે અપાર શ્રેષ્ઠ મહિમાવાળા! આપનો જય હો. હે રાવણના શત્રુ! હે કૃપાળુ! આપનો જય હો. આપે રાક્ષસોને બેહાલ (રમળ-ભમળ) કરી દીધા. ॥ ૩॥

લંકેસ અતિ બલ ગર્બ । કિએ બસ્ય સુર ગંધર્બ ॥
મુનિ સિદ્ધ નર ખગ નાગ । હઠિ પંથ સબ કેં લાગ ॥ ૪॥

લંકાપતિ રાવણને પોતાના બળનું બહુ ઘમંડ હતું. તેણે દેવો અને ગંધર્વો સર્વેને પોતાના વશમાં કરી લીધા હતા અને મુનિ, સિદ્ધ, મનુષ્ય, પક્ષી અને નાગ વગેરે સર્વેની પાછળ (હાથ ધોઈને) હઠપૂર્વક તે પડી ગયો હતો. ॥ ૪॥

પરદ્રોહ રત અતિ દુષ્ટ । પાયો સો ફલુ પાપિષ્ટ ॥
અબ સુનહુ દીન દયાલ । રાજીવ નયન બિસાલ ॥ ૫॥

તે અન્યોથી દ્રોહ કરવામાં તત્પર અને અત્યંત દુષ્ટ હતો. તે પાપીએ તેવું જ ફળ પ્રાપ્ત કર્યું. હવે, હે દીનો પર દયા કરનારા! હે કમળસમાન વિશાળ નેત્રોવાળા! સાંભળો, ॥ ૫॥

મોહિ રહા અતિ અભિમાન । નહિં કોઉ મોહિ સમાન ॥
અબ દેખિ પ્રભુ પદ કંજ । ગત માન પ્રદ દુખ પુંજ ॥ ૬॥

મને અત્યંત અભિમાન હતું કે મારા સમાન કોઈ નથી, પણ હવે પ્રભુ(આપ)નાં ચરણકમળોનાં દર્શન કરવાથી દુઃખસમૂહને આપનારું મારું તે અભિમાન જતું રહ્યું. ॥ ૬॥

કોઉ બ્રહ્મ નિર્ગુન ધ્યાવ । અબ્યક્ત જેહિ શ્રુતિ ગાવ ॥
મોહિ ભાવ કોસલ ભૂપ । શ્રીરામ સગુન સરૂપ ॥ ૭॥

કોઈ એ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે, જેને વેદો અવ્યક્ત (નિરાકાર) કહે છે. પરંતુ હે રામજી! મને તો આપનું આ સગુણ કૌશલરાજ સ્વરૂપ જ પ્રિય લાગે છે. ॥ ૭॥

બૈદેહિ અનુજ સમેત । મમ હૃદયઁ કરહુ નિકેત ॥
મોહિ જાનિઐ નિજ દાસ । દે ભક્તિ રમાનિવાસ ॥ ૮॥

શ્રીજાનકીજી અને નાનાભાઈ લક્ષ્મણજી સહિત મારા હૃદયમાં આપનું ધામ બનાવો. હે રમાનિવાસ! મને આપનો દાસ સમજો અને આપની ભક્તિ આપો. ॥ ૮॥

છં૦ – દે ભક્તિ રમાનિવાસ ત્રાસ હરન સરન સુખદાયકં ।
સુખ ધામ રામ નમામિ કામ અનેક છબિ રઘુનાયકં ॥
સુર બૃંદ રંજન દ્વંદ ભંજન મનુજતનુ અતુલિતબલં ।
બ્રહ્માદિ સંકર સેબ્ય રામ નમામિ કરુના કોમલં ॥

હે રમાનિવાસ! હે શરણાગતના ભયને હરનારા અને તેને સર્વે પ્રકારનું સુખ આપનારા! મને આપની ભક્તિ આપો. હે સુખના ધામ! હે અનેક કામદેવોની શોભાવાળા રઘુકુળના સ્વામી શ્રીરામચન્દ્રજી! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. હે દેવસમૂહને આનંદ આપનારા, [જન્મ-મૃત્યુ, હર્ષ-વિષાદ, સુખ-દુ:ખ આદિ] દ્વન્દ્વોનો નાશ કરનારા, મનુષ્ય શરીરધારી, અતુલનીય બળવાળા, બ્રહ્મા અને શિવ આદિ દ્વારા સેવનીય, કરુણાથી કોમળ શ્રીરામજી! હું આપને નમસ્કાર કરું છું.

દો૦ – અબ કરિ કૃપા બિલોકિ મોહિ આયસુ દેહુ કૃપાલ ।
કાહ કરૌં સુનિ પ્રિય બચન બોલે દીનદયાલ ॥ ૧૧૩॥

હે કૃપાળુ! હવે મારી સામે કૃપા કરીને (કૃપાદૃષ્ટિથી) જોઈને આજ્ઞા આપો કે હું શું [સેવા] કરું? ઈન્દ્રનાં આ પ્રિય વચન સાંભળીને દીનદયાળુ શ્રીરામજી બોલ્યા - ॥ ૧૧૩॥

ચૌ૦ – સુનુ સુરપતિ કપિ ભાલુ હમારે । પરે ભૂમિ નિસિચરન્હિ જે મારે ॥
મમ હિત લાગિ તજે ઈન્હ પ્રાના । સકલ જિઆઉ સુરેસ સુજાના ॥ ૧॥

હે દેવરાજ! સાંભળો, અમારાં વાનર-રીંછ, જેમને નિશાચરોએ મારી નાખ્યાં છે, પૃથ્વી પર પડ્યાં છે. તેમણે મારા હિતને માટે પોતાના પ્રાણ ત્યાગી દીધા. હે સુજ્ઞ દેવરાજ! એ સર્વેને સજીવન કરી દો. ॥ ૧॥

સુનુ ખગેસ પ્રભુ કૈ યહ બાની । અતિ અગાધ જાનહિં મુનિ ગ્યાની ॥
પ્રભુ સક ત્રિભુઅન મારિ જિઆઈ । કેવલ સક્રહિ દીન્હિ બડ઼ાઈ ॥ ૨॥

[કાકભુશુંડિજી કહે છે -] હે ગરુડ! સાંભળો, પ્રભુનાં આ વચન અત્યંત ગૂઢ છે. જ્ઞાની મુનિ જ એને જાણી શકે છે. પ્રભુ શ્રીરામજી ત્રિલોકીને મારીને જીવાડી શકે છે. અહીંયાં તો કેવળ ઈન્દ્રને મોટાઈ આપી છે. ॥ ૨॥

સુધા બરષિ કપિ ભાલુ જિઆએ । હરષિ ઉઠે સબ પ્રભુ પહિં આએ ॥
સુધાબૃષ્ટિ ભૈ દુહુ દલ ઊપર । જિએ ભાલુ કપિ નહિં રજનીચર ॥ ૩॥

ઈન્દ્રએ અમૃત વરસાવીને વાનર-રીંછોને જીવતા કરી દીધાં. સર્વે હર્ષિત થઈને ઊઠ્યાં અને પ્રભુની પાસે આવ્યાં. અમૃતની વર્ષા બંને દળો પર થઈ, પરંતુ રીંછ-વાનર જ જીવિત થયાં, રાક્ષસો નહીં. ॥ ૩॥

રામાકાર ભએ તિન્હ કે મન । મુક્ત ભએ છૂટે ભવ બંધન ॥
સુર અંસિક સબ કપિ અરુ રીછા । જિએ સકલ રઘુપતિ કીં ઈછા ॥ ૪॥

કેમકે રાક્ષસોનાં મન તો મરતી વખતે રામાકાર થઈ ગયા હતાં માટે તે મુક્ત થઈ ગયા, તેમનાં ભવબંધન છૂટી ગયાં. પરંતુ વાનર અને રીંછ તો સર્વે દેવાંશ (ભગવાનની લીલાના પરિકર) હતા. માટે તે સર્વે શ્રીરઘુનાથજીની ઈચ્છાથી જીવિત થઈ ગયા. ॥ ૪॥

રામ સરિસ કો દીન હિતકારી । કીન્હે મુકુત નિસાચર ઝારી ॥
ખલ મલ ધામ કામ રત રાવન । ગતિ પાઈ જો મુનિબર પાવ ન ॥ ૫॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના સમાન દીનોનું હિત કરનારો કોણ છે? જેમણે સમસ્ત રાક્ષસોને મુક્ત કરી દીધા! દુષ્ટ, પાપોનું નિવાસસ્થાન અને કામી રાવણ પણ તે જ ગતિ પામ્યો, જેને શ્રેષ્ઠ મુનિ પણ નથી પામતા. ॥ ૫॥

દો૦ – સુમન બરષિ સબ સુર ચલે ચઢ़િ ચઢ़િ રુચિર બિમાન ।
દેખિ સુઅવસર પ્રભુ પહિં આયઉ સંભુ સુજાન ॥ ૧૧૪ (ક) ॥

પુષ્પોની વર્ષા કરીને સર્વે દેવો સુંદર વિમાનો પર ચઢી-ચઢીને ચાલ્યા. ત્યારે સુઅવસર જાણીને સુજ્ઞ શિવજી પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીની પાસે આવ્યા - ॥ ૧૧૪ (ક)॥

પરમ પ્રીતિ કર જોરિ જુગ નલિન નયન ભરિ બારિ ।
પુલકિત તન ગદગદ ગિરાઁ બિનય કરત ત્રિપુરારિ ॥ ૧૧૪ (ખ) ॥

અને પરમ પ્રેમથી બંને હાથ જોડીને, કમળ સમાન નેત્રોમાં જળ ભરીને, પુલકિત શરીર અને ગદ્ગદ વાણીથી ત્રિપુરારિ શિવજી વિનંતી કરવા લાગ્યા. ॥ ૧૧૪ (ખ)॥

છં૦ – મામભિરક્ષય રઘુકુલ નાયક । ધૃત બર ચાપ રુચિર કર સાયક ॥
મોહ મહા ઘન પટલ પ્રભંજન । સંસય બિપિન અનલ સુર રંજન ॥ ૧॥

હે રઘુકુળના સ્વામી! સુંદર હાથોમાં શ્રેષ્ઠ ધનુષ અને સુંદર બાણ ધારણ કરેલા આપ મારી રક્ષા કરો. આપ મહામોહરૂપી મેઘસમૂહને [ઉડાવવા] માટે પ્રચંડ પવન છો, સંશયરૂપી વનને [ભસ્મ કરવા] માટે અગ્નિ છો અને દેવતાઓને આનંદ આપનારા છો. ॥ ૧॥

અગુન સગુન ગુન મંદિર સુંદર । ભ્રમ તમ પ્રબલ પ્રતાપ દિવાકર ॥
કામ ક્રોધ મદ ગજ પંચાનન । બસહુ નિરંતર જન મન કાનન ॥ ૨॥

આપ નિર્ગુણ, સગુણ, દિવ્ય ગુણોના ધામ અને પરમ સુંદર છો. ભ્રમરૂપી અંધકારનો [નાશ કરવા] માટે પ્રબળ પ્રતાપી સૂર્ય છો. કામ, ક્રોધ અને મદરૂપી હાથીઓના [વધ] માટે સિંહ સમાન આપ આ સેવકના મનરૂપી વનમાં નિરંતર નિવાસ કરો. ॥ ૨॥

બિષય મનોરથ પુંજ કંજ બન। પ્રબલ તુષાર ઉદાર પાર મન॥
ભવ બારિધિ મંદર પરમં દર। બારય તારય સંસૃતિ દુસ્તર॥ ૩॥

વિષય કામનાઓના સમૂહરૂપી કમળવનના [નાશ] માટે આપ પ્રબળ ઝાકળ છો, આપ ઉદાર અને મનથી પર છો. ભવસાગરને [મથવા] માટે આપ મંદરાચળ પર્વત છો. આપ અમારા પરમ ભયને દૂર કરો અને અમને દુઃસ્તર સંસાર સાગરમાંથી પાર ઉતારો. ॥ ૩॥

સ્યામ ગાત રાજીવ બિલોચન। દીન બંધુ પ્રનતારતિ મોચન॥
અનુજ જાનકી સહિત નિરંતર। બસહુ રામ નૃપ મમ ઉર અંતર॥ ૪॥
મુનિ રંજન મહિ મંડલ મંડન। તુલસિદાસ પ્રભુ ત્રાસ બિખંડન॥ ૫॥

હે શ્યામસુંદર-શરીર! હે કમળનયન! હે દીનબંધુ! હે શરણાગતને દુઃખથી છોડાવનાર! હે રાજા રામચન્દ્રજી! આપ નાના ભાઈ લક્ષ્મણ અને જાનકીજીસહિત નિરંતર મારા હૃદયના અંતરમાં નિવાસ કરો. આપ મુનિઓને આનંદ આપનારા, પૃથ્વીમંડળના ભૂષણ, તુલસીદાસના પ્રભુ અને ભયનો નાશ કરનારા છો. ॥ ૪-૫॥

દો૦ – નાથ જબહિં કોસલપુરીં હોઈહિ તિલક તુમ્હાર।
કૃપાસિંધુ મૈં આઉબ દેખન ચરિત ઉદાર॥ ૧૧૫॥

હે નાથ! જ્યારે અયોધ્યાપુરીમાં આપનું રાજતિલક થશે, ત્યારે હે કૃપાસાગર! હું આપની ઉદાર લીલા જોવા આવીશ. ॥ ૧૧૫॥

ચૌ૦ – કરિ બિનતી જબ સંભુ સિધાએ। તબ પ્રભુ નિકટ બિભીષનુ આએ॥
નાઈ ચરન સિરુ કહ મૃદુ બાની। બિનય સુનહુ પ્રભુ સારઁગપાની॥ ૧॥

શિવજી વિનંતી કરીને ચાલ્યા ગયા, ત્યારે વિભીષણજી પ્રભુની પાસે આવ્યા અને ચરણોમાં માથું નમાવીને કોમળ વાણીથી બોલ્યા - હે શાર્ઙ્ગ ધનુષને ધારણ કરનારા પ્રભો! મારી વિનંતી સાંભળો – ॥ ૧॥

સકુલ સદલ પ્રભુ રાવન માર્યો। પાવન જસ ત્રિભુવન બિસ્તાર્યો॥
દીન મલીન હીન મતિ જાતી। મો પર કૃપા કીન્હિ બહુ ભાઁતી॥ ૨॥

આપે કુળ અને સેનાસહિત રાવણનો વધ કર્યો, ત્રિભુવનમાં પોતાનો પવિત્ર યશ ફેલાવ્યો અને મુજ દીન, પાપી, બુદ્ધિહીન અને જાતિહીન પર અનેક પ્રકારે કૃપા કરી. ॥ ૨॥

અબ જન ગૃહ પુનીત પ્રભુ કીજે। મજ્જનુ કરિઅ સમર શ્રમ છીજે॥
દેખિ કોસ મંદિર સંપદા। દેહુ કૃપાલ કપિન્હ કહુઁ મુદા॥ ૩॥

હવે હે પ્રભુ! આ દાસના ઘરને પવિત્ર કરો અને ત્યાં આવીને સ્નાન કરો, જેથી યુદ્ધનો થાક દૂર થઈ જાય. હે કૃપાળુ! ખજાના, મહેલ અને સંપત્તિનું નિરીક્ષણ કરી પ્રસન્નતાપૂર્વક વાનરોને આપો. ॥ ૩॥

સબ બિધિ નાથ મોહિ અપનાઇઅ । પુનિ મોહિ સહિત અવધપુર જાઇઅ ॥
સુનત બચન મૃદુ દીનદયાલા । સજલ ભએ દ્વૌ નયન બિસાલા ॥ ૪॥

હે નાથ! મને સર્વ પ્રકારે અપનાવી લો અને પછી હે પ્રભો! મને સાથે લઈને અયોધ્યાપુરીએ પધારો. વિભીષણજીનાં કોમળ વચન સાંભળતાં જ દીનદયાળુ પ્રભુનાં બંને વિશાળ નેત્રોમાં [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ ભરાઈ આવ્યું. ॥ ૪॥

દો૦ – તોર કોસ ગૃહ મોર સબ સત્ય બચન સુનુ ભ્રાત ।
ભરત દસા સુમિરત મોહિ નિમિષ કલ્પ સમ જાત ॥ ૧૧૬ (ક) ॥

[શ્રીરામજીએ કહ્યું -] હે ભાઈ! સાંભળો, તમારો ખજાનો અને ઘર સર્વે મારું જ છે, આ વાત ખરી છે. પરંતુ ભરતની દશા યાદ કરીને મારી એકે-એક પળ કલ્પ સમાન વીતી રહી છે. ॥ ૧૧૬ (ક)॥

તાપસ બેષ ગાત કૃસ જપત નિરંતર મોહિ ।
દેખૌં બેગિ સો જતનુ કરુ સખા નિહોરઉઁ તોહિ ॥ ૧૧૬ (ખ) ॥

તપસ્વીના વેષમાં કૃશ શરીરે નિરંતર મારો નામજપ કરી રહ્યા છે. હે સખા! તેવો ઉપાય કરો જેનાથી હું જલદી થી જલદી તેમને જોઈ શકું. હું તમને અનુરોધ કરું છું, ॥ ૧૧૬ (ખ)॥

બીતેં અવધિ જાઉઁ જૌં જિઅત ન પાવઉઁ બીર ।
સુમિરત અનુજ પ્રીતિ પ્રભુ પુનિ પુનિ પુલક સરીર ॥ ૧૧૬ (ગ) ॥

- કે જો અવધિ વીતી ગયે જાઉં છું તો ભાઈને જીવતો નહીં પામું. નાના ભાઈ ભરતજીની પ્રીતિનું સ્મરણ કરીને પ્રભુનું શરીર વારંવાર પુલકિત થઈ રહ્યું છે. ॥ ૧૧૬ (ગ)॥

કરેહુ કલ્પ ભરિ રાજુ તુમ્હ મોહિ સુમિરેહુ મન માહિં ।
પુનિ મમ ધામ પાઇહહુ જહાઁ સંત સબ જાહિં ॥ ૧૧૬ (ઘ) ॥

[શ્રીરામજીએ ફરી પાછું કહ્યું -] હે વિભીષણ! તમે કલ્પભર રાજ્ય કરજો, મનમાં મારું નિરંતર સ્મરણ કરતાં રહેજો. પછી તમે મારા એ ધામને પામી જશો જ્યાં સર્વે સંત જાય છે. ॥ ૧૧૬ (ઘ)॥

ચૌ૦ – સુનત બિભીષન બચન રામ કે । હરષિ ગહે પદ કૃપાધામ કે ॥
બાનર ભાલુ સકલ હરષાને । ગહિ પ્રભુ પદ ગુન બિમલ બખાને ॥ ૧॥

શ્રીરામચન્દ્રજીનાં વચન સાંભળતાં જ વિભીષણજીએ હર્ષિત થઈને કૃપાના ધામ શ્રીરામજીના ચરણ પકડી લીધાં. સર્વે વાનર-રીંછ હર્ષિત થઈ ગયાં અને પ્રભુના ચરણ પકડીને એમના નિર્મળ ગુણોનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. ॥ ૧॥

બહુરિ બિભીષન ભવન સિધાયો । મનિ ગન બસન બિમાન ભરાયો ॥
લૈ પુષ્પક પ્રભુ આગેં રાખા । હઁસિ કરિ કૃપાસિંધુ તબ ભાષા ॥ ૨॥

પછી વિભીષણજી મહેલે ગયા અને તેમણે મણિઓના સમૂહો(રત્નો)થી અને વસ્ત્રોથી વિમાનને ભરી દીધું. પછી તે પુષ્પક વિમાનને લાવીને પ્રભુની સામે મૂક્યું. ત્યારે કૃપાસાગર શ્રીરામજીએ હસીને કહ્યું - ॥ ૨॥

ચઢ़િ બિમાન સુનુ સખા બિભીષન। ગગન જાઇ બરષહુ પટ ભૂષન॥
નભ પર જાઇ બિભીષન તબહી। બરષિ દિએ મનિ અંબર સબહી॥ ૩॥

હે સખા વિભીષણ! સાંભળો, વિમાન ઉપર ચઢીને, આકાશમાં જઈને વસ્ત્રો અને ઘરેણાંઓને વરસાવી દો. આજ્ઞા સાંભળતાં જ વિભીષણજીએ આકાશમાં જઈને સર્વે મણિઓ અને વસ્ત્રોને વરસાવી દીધાં. ॥ ૩॥

જોઇ જોઇ મન ભાવઇ સોઇ લેહીં। મનિ મુખ મેલિ ડારિ કપિ દેહીં॥
હઁસે રામુ શ્રી અનુજ સમેતા। પરમ કૌતુકી કૃપા નિકેતા॥ ૪॥

જેના મનને જે ઠીક લાગે છે, તે તે જ લઈ લે છે. મણિઓને મુખમાં લઈને વાનર પાછા એને ખાવાની ચીજ ન સમજીને ઓકી દે છે. આ તમાશો જોઈને પરમ વિનોદી અને કૃપાના ધામ શ્રીરામજી સીતાજી અને લક્ષ્મણજીસહિત હસવા લાગ્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – મુનિ જેહિ ધ્યાન ન પાવહિં નેતિ નેતિ કહ બેદ।
કૃપાસિંધુ સોઇ કપિન્હ સન કરત અનેક બિનોદ॥ ૧૧૭ (ક)॥

જેમને મુનિઓ ધ્યાનમાંય નથી પામતા, જેમને વેદો નેતિ નેતિ કહે છે, તે જ કૃપાના સમુદ્ર શ્રીરામજી વાનરોની સાથે અનેક પ્રકારના વિનોદ કરી રહ્યા છે. ॥ ૧૧૭ (ક)॥

ઉમા જોગ જપ દાન તપ નાના મખ બ્રત નેમ।
રામ કૃપા નહિં કરહિં તસિ જસિ નિષ્કેવલ પ્રેમ॥ ૧૧૭ (ખ)॥

[શિવજી કહે છે -] હે ઉમા! અનેક પ્રકારના યોગ, જપ, દાન, તપ, યજ્ઞ, વ્રત અને નિયમ કરવા છતાંય શ્રીરામચન્દ્રજી એવી કૃપા નથી કરતા, જેવી અનન્ય પ્રેમ થઈ જવાથી કરે છે. ॥ ૧૧૭ (ખ)॥

ચૌ૦ – ભાલુ કપિન્હ પટ ભૂષન પાએ। પહિરિ પહિરિ રઘુપતિ પહિં આએ॥
નાના જિનસ દેખિ સબ કીસા। પુનિ પુનિ હઁસત કોસલાધીસા॥ ૧॥

રીંછો અને વાનરો કપડાં-ઘરેણાં પામ્યાં અને તેમને પહેરી-પહેરીને તેઓ શ્રીરઘુનાથજી પાસે આવ્યાં. અનેક જાતિઓના સર્વે વાનરોને જોઈને કૌશલપતિ શ્રીરામજી વારંવાર હસી રહ્યા છે. ॥ ૧॥

ચિતઇ સબન્હિ પર કીન્હી દાયા। બોલે મૃદુલ બચન રઘુરાયા॥
તુમ્હરેં બલ મૈં રાવનુ માર્‌યો। તિલક બિભીષન કહઁ પુનિ સાર્‌યો॥ ૨॥

શ્રીરઘુનાથજીએ કૃપાદૃષ્ટિથી જોઈને સર્વે પર દયા કરી. પછી કોમળ વચન બોલ્યા – હે ભાઈઓ! તમારા જ બળથી મેં રાવણને માર્યો અને વિભીષણનું રાજતિલક કર્યું. ॥ ૨॥

નિજ નિજ ગૃહ અબ તુમ્હ સબ જાહૂ। સુમિરેહુ મોહિ ડરપહુ જનિ કાહૂ॥
સુનત બચન પ્રેમાકુલ બાનર। જોરિ પાનિ બોલે સબ સાદર॥ ૩॥

હવે તમે સૌ પોતપોતાના ઘેર જાઓ. મારું સ્મરણ કરતાં રહેજો અને કોઈથી ડરશો નહિ. આ વચન સાંભળતાં જ સર્વે વાનર પ્રેમવિહ્વળ થઈને હાથ જોડીને આદરપૂર્વક બોલ્યા - ॥ ૩॥

પ્રભુ જોઈ કહહુ તુમ્હહિ સબ સોહા। હમરેં હોત બચન સુનિ મોહા॥
દીન જાનિ કપિ કિએ સનાથા। તુમ્હ ત્રૈલોક ઈસ રઘુનાથા॥ ૪॥

પ્રભો! આપ જે કંઈ પણ કહો તે સર્વે આપને શોભે છે. પરંતુ આપનાં વચન સાંભળીને અમને મોહ થાય છે. હે રઘુનાથજી! આપ ત્રણેય લોકોના ઈશ્વર છો. અમને-વાનરોને દીન જાણીને જ આપે સનાથ (કૃતાર્થ) કર્યા છે. ॥ ૪॥

સુનિ પ્રભુ બચન લાજ હમ મરહીં। મસક કહૂઁ ખગપતિ હિત કરહીં॥
દેખિ રામ રુખ બાનર રીછા। પ્રેમ મગન નહિં ગૃહ કૈ ઈછા॥ ૫॥

[આપનાં] પ્રભુનાં આવાં વચન સાંભળીને અમે લજ્જાને લીધે મરી રહ્યા છીએ. કદાપિ મચ્છર પણ ગરુડનું હિત કરી શકે છે? શ્રીરામજીનું મન જાણીને રીંછ-વાનર પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયાં. તેમની ઘેર જવાની ઈચ્છા જ નથી. ॥ ૫॥

દો૦ – પ્રભુ પ્રેરિત કપિ ભાલુ સબ રામ રૂપ ઉર રાખિ।
હરષ બિષાદ સહિત ચલે બિનય બિબિધ બિધિ ભાષિ॥ ૧૧૮ (ક)॥

પરંતુ પ્રભુની પ્રેરણાથી સર્વે વાનર-રીંછ શ્રીરામજીના રૂપને હૃદયમાં રાખીને, અનેક પ્રકારે વિનંતી કરીને હર્ષ અને વિષાદસહિત ઘરે ચાલ્યા. ॥ ૧૧૮ (ક)॥

કપિપતિ નીલ રીછપતિ અંગદ નલ હનુમાન।
સહિત બિભીષન અપર જે જૂથપ કપિ બલવાન॥ ૧૧૮ (ખ)॥

વાનરરાજ સુગ્રીવ, નીલ, ઋક્ષરાજ જામ્બવાન, અંગદ, નલ અને હનુમાન તથા વિભીષણસહિત બીજા જે બળવાન વાનર સેનાપતિ છે, ॥ ૧૧૮ (ખ)॥

કહિ ન સકહિં કછુ પ્રેમ બસ ભરિ ભરિ લોચન બારિ।
સન્મુખ ચિતવહિં રામ તન નયન નિમેષ નિવારિ॥ ૧૧૮ (ગ)॥

તેઓ કંઈ કહી નથી શકતા, પ્રેમવશ નેત્રોમાં જળ ભરી-ભરીને નેત્રોના પલકારા મારવા ત્યજીને (એકીટશે) સન્મુખ થઈને શ્રીરામજીની સામે જોઈ રહ્યા છે. ॥ ૧૧૮ (ગ)॥

ચૌ૦ – અતિસય પ્રીતિ દેખિ રઘુરાઈ। લીન્હે સકલ બિમાન ચઢ઼ાઈ॥
મન મહુઁ બિપ્ર ચરન સિરુ નાયો। ઉત્તર દિસિહિ બિમાન ચલાયો॥ ૧॥

શ્રીરઘુનાથજીએ એમનો અતિશય પ્રેમ જોઈને સર્વેને વિમાન પર ચઢાવી લીધા. તત્પશ્ચાત્ મનમાં ને મનમાં વિપ્રચરણોમાં શીશ નમાવીને ઉત્તર દિશા તરફ વિમાન ચલાવ્યું. ॥ ૧॥

ચલત બિમાન કોલાહલ હોઈ। જય રઘુબીર કહઈ સબુ કોઈ॥
સિંહાસન અતિ ઉચ્ચ મનોહર। શ્રી સમેત પ્રભુ બૈઠે તા પર॥ ૨॥

વિમાન ચાલતાં સમયે મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો છે. સર્વે કોઈ શ્રીરઘુવીરની જય કહી રહ્યા છે. વિમાનમાં એક અત્યંત ઊંચું મનોહર સિંહાસન છે. તેની ઉપર સીતાજીસહિત પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજી વિરાજમાન થયા. ॥ ૨॥

રાજત રામુ સહિત ભામિની । મેરુ સૃંગ જનુ ઘન દામિની ॥
રુચિર બિમાનુ ચલેઉ અતિ આતુર । કીન્હી સુમન બૃષ્ટિ હરષે સુર ॥ ૩॥

પત્નીસહિત શ્રીરામજી એવા શોભાયમાન થઈ રહ્યા છે, જાણે મેરુના શિખર પર વીજળીસહિત શ્યામ મેઘરાજા હોય. સુંદર વિમાન ઘણી શીઘ્રતાથી ચાલ્યું. દેવો હર્ષિત થયા અને તેમણે ફૂલોનો વરસાદ વરસાવ્યો. ॥ ૩॥

પરમ સુખદ ચલિ ત્રિબિધ બયારી । સાગર સર સરિ નિર્મલ બારી ॥
સગુન હોહિં સુંદર ચહુઁ પાસા । મન પ્રસન્ન નિર્મલ નભ આસા ॥ ૪॥

અત્યંત સુખ આપનારો ત્રણેય પ્રકારનો (શીતળ, મંદ, સુગંધિત) વાયુ વહેવા લાગ્યો. સમુદ્ર, તળાવ અને નદીઓનાં જળ નિર્મળ થઈ ગયાં. ચારે બાજુ સુંદર શુકન થવા મંડ્યાં. સર્વેનાં મન પ્રસન્ન છે, આકાશ અને દિશાઓ નિર્મળ છે. ॥ ૪॥

કહ રઘુબીર દેખુ રન સીતા । લછિમન ઇહાઁ હત્યો ઇઁદ્રજીતા ॥
હનૂમાન અંગદ કે મારે । રન મહિ પરે નિસાચર ભારે ॥ ૫॥
કુંભકરન રાવન દ્વૌ ભાઈ । ઇહાઁ હતે સુર મુનિ દુખદાઈ ॥ ૬॥

શ્રીરઘુવીરે કહ્યું - હે સીતે! રણભૂમિ જુઓ, લક્ષ્મણે અહીં ઇન્દ્રને જીતનારા મેઘનાદને માર્યો હતો. હનુમાન અને અંગદના મારેલા આ ભારે-ભારે નિશાચર રણભૂમિમાં પડ્યા છે. દેવો અને મુનિઓને દુઃખ આપનારા કુંભકર્ણ અને રાવણ બંને ભાઈ અહીં માર્યા ગયા. ॥ ૫-૬॥

દો૦ – ઇહાઁ સેતુ બાઁધ્યો અરુ થાપેઉઁ સિવ સુખ ધામ ।
સીતા સહિત કૃપાનિધિ સંભુહિ કીન્હ પ્રનામ ॥ ૧૧૯ (ક) ॥

મેં અહીં પુલ બાંધ્યો (બંધાવ્યો) અને સુખધામ શ્રીશિવજીની સ્થાપના કરી. તત્પશ્ચાત્ કૃપાનિધાન શ્રીરામજીએ સીતાજીસહિત શ્રીરામેશ્વર મહાદેવને પ્રણામ કર્યા. ॥ ૧૧૯ (ક)॥

જહઁ જહઁ કૃપાસિંધુ બન કીન્હ બાસ બિશ્રામ ।
સકલ દેખાએ જાનકિહિ કહે સબન્હિ કે નામ ॥ ૧૧૯ (ખ) ॥

વનમાં જ્યાં જ્યાં કરુણાસાગર શ્રીરામચન્દ્રજીએ નિવાસ અને વિશ્રામ કર્યો હતો, તે સર્વે સ્થાન પ્રભુએ શ્રીજાનકીજીને દેખાડ્યાં અને સર્વેનાં નામ બતાવ્યાં. ॥ ૧૧૯ (ખ)॥

ચૌ૦ – તુરત બિમાન તહાઁ ચલિ આવા । દંડક બન જહઁ પરમ સુહાવા ॥
કુંભજાદિ મુનિનાયક નાના । ગએ રામુ સબ કેં અસ્થાના ॥ ૧॥

વિમાન શીઘ્ર ત્યાં પહોંચી ગયું, જ્યાં પરમ સુંદર દંડકવન હતું, જ્યાં અગસ્ત્ય આદિ ઘણા જ મુનિરાજ રહેતા હતા. શ્રીરામજી એ સર્વેનાં સ્થાનોમાં ગયા. ॥ ૧॥

સકલ રિષિન્હ સન પાઈ અસીસા । ચિત્રકૂટ આએ જગદીસા ॥
તહઁ કરિ મુનિન્હ કેર સંતોષા । ચલા બિમાનુ તહાઁ તે ચોખા ॥ ૨॥

સમસ્ત ઋષિઓનો આશીર્વાદ પામીને જગદીશ્વર શ્રીરામજી ચિત્રકૂટ આવ્યા. ત્યાં મુનિઓને સંતુષ્ટ કર્યા. [વળી,] વિમાન ત્યાંથી આગળ ઝડપથી ચાલ્યું. ॥ ૨॥

બહુરિ રામ જાનકિહિ દેખાઈ । જમુના કલિ મલ હરનિ સુહાઈ ॥
પુનિ દેખી સુરસરી પુનીતા । રામ કહા પ્રનામ કરુ સીતા ॥ ૩॥

પછી શ્રીરામજીએ જાનકીજીને કળિયુગનાં પાપોને હરણ કરનારી રળિયામણી યમુનાજીનાં દર્શન કરાવ્યાં. પછી પવિત્ર ગંગાજીનાં દર્શન કર્યાં. શ્રીરામજીએ કહ્યું - હે સીતા! એમને પ્રણામ કરો. ॥ ૩॥

તીરથપતિ પુનિ દેખુ પ્રયાગા । નિરખત જન્મ કોટિ અઘ ભાગા ॥
દેખુ પરમ પાવનિ પુનિ બેની । હરનિ સોક હરિ લોક નિસેની ॥ ૪॥
પુનિ દેખુ અવધપુરી અતિ પાવનિ । ત્રિબિધ તાપ ભવ રોગ નસાવનિ ॥ ૫॥

અને તીર્થરાજ પ્રયાગને જુઓ, જેનાં દર્શનથી જ કરોડો જન્મોનાં પાપ નાસી જાય છે. પછી પરમ પવિત્ર ત્રિવેણીજીનાં દર્શન કરો, જે શોકોને હરનારી અને શ્રીહરિના પરમધામ[પહોંચવા]ને માટે નિસરણી સમાન છે. પછી અત્યંત પવિત્ર અયોધ્યાપુરીનાં દર્શન કરો, જે ત્રણેય પ્રકારના તાપો અને ભવરોગનો નાશ કરનારી છે. ॥ ૪-૫॥

દો૦ – સીતા સહિત અવધ કહુઁ કીન્હ કૃપાલ પ્રનામ ।
સજલ નયન તન પુલકિત પુનિ પુનિ હરષિત રામ ॥ ૧૨૦ (ક) ॥

આમ કહીને કૃપાળુ શ્રીરામજીએ સીતાજીસહિત અવધપુરીને પ્રણામ કર્યાં. સજળનેત્ર અને શરીરે પુલકિત થઈને શ્રીરામજી વારંવાર હર્ષિત થઈ રહ્યા છે. ॥ ૧૨૦ (ક)॥

પુનિ પ્રભુ આઈ ત્રિબેનીં હરષિત મજ્જનુ કીન્હ ।
કપિન્હ સહિત બિપ્રન્હ કહુઁ દાન બિબિધ બિધિ દીન્હ ॥ ૧૨૦ (ખ) ॥

પછી ત્રિવેણીએ આવીને પ્રભુએ હર્ષિત થઈને વાનરોસહિત સ્નાન કર્યું અને બ્રાહ્મણોને અનેક પ્રકારનાં દાન આપ્યાં. ॥ ૧૨૦ (ખ)॥

ચૌ૦ – પ્રભુ હનુમંતહિ કહા બુઝાઈ । ધરિ બટુ રૂપ અવધપુર જાઈ ॥
ભરતહિ કુસલ હમારિ સુનાએહુ । સમાચાર લૈ તુમ્હ ચલિ આએહુ ॥ ૧॥

તત્પશ્ચાત્ પ્રભુએ હનુમાનજીને સમજાવીને કહ્યું - તમે બ્રહ્મચારીનું રૂપ ધરીને અવધપુરીમાં જાઓ. ભરતને અમારી કુશળતા સંભળાવજો અને એમના સમાચાર લઈને ચાલ્યા આવજો. ॥ ૧॥

તુરત પવનસુત ગવનત ભયઊ । તબ પ્રભુ ભરદ્વાજ પહિં ગયઊ ॥
નાના બિધિ મુનિ પૂજા કીન્હી । અસ્તુતિ કરિ પુનિ આસિષ દીન્હી ॥ ૨॥

પવનપુત્ર હનુમાનજી તુરત જ ચાલી નીકળ્યા. પછી પ્રભુ ભરદ્વાજજી પાસે ગયા. મુનિએ [ઇષ્ટબુદ્ધિથી] એમની અનેક પ્રકારે પૂજા કરી અને સ્તુતિ કરી. વળી, પાછા [લીલાની દૃષ્ટિથી] આશીર્વાદ આપ્યા. ॥ ૨॥

મુનિ પદ બંદિ જુગલ કર જોરી। ચઢ़િ બિમાન પ્રભુ ચલે બહોરી ॥
ઇહાઁ નિષાદ સુના પ્રભુ આએ। નાવ નાવ કહઁ લોગ બોલાએ ॥ ૩॥

બંને હાથ જોડીને તથા મુનિના ચરણોની વંદના કરીને પ્રભુ વિમાન પર આરુઢ થઈને (આગળ) ચાલ્યા. અહીં જ્યારે નિષાદરાજે સાંભળ્યું કે પ્રભુ આવી ગયા, ત્યારે તેણે ‘નાવ ક્યાં છે? નાવ ક્યાં છે?’ પોકારતાં લોકોને બોલાવ્યા. ॥ ૩॥

સુરસરિ નાઘિ જાન તબ આયો। ઉતરેઉ તટ પ્રભુ આયસુ પાયો ॥
તબ સીતાઁ પૂજી સુરસરી। બહુ પ્રકાર પુનિ ચરનન્હિ પરી ॥ ૪॥

એટલામાં જ વિમાન ગંગાજીને ઓળંગીને [આ પાર] આવી ગયું અને પ્રભુની આજ્ઞા પામીને તે કિનારે ઊતર્યું. ત્યારે સીતાજી અનેક પ્રકારે ગંગાજીની પૂજા કરીને પછી તેમના ચરણે નમ્યાં. ॥ ૪॥

દીન્હિ અસીસ હરષિ મન ગંગા। સુંદરિ તવ અહિવાત અભંગા ॥
સુનત ગુહા ધાયઉ પ્રેમાકુલ। આયઉ નિકટ પરમ સુખ સંકુલ ॥ ૫॥

ગંગાજીએ મનમાં હરખાઈને આશીર્વાદ આપ્યાં - હે સુંદરી! તમારું સૌભાગ્ય અખંડ રહે. ભગવાનના તટ પર ઊતરવાની વાત સાંભળતાં જ નિષાદરાજ ગુહ પ્રેમમાં વિહ્વળ થઈને દોડ્યો. પરમ સુખથી પરિપૂર્ણ થઈને તે પ્રભુની સમીપ આવ્યો. ॥ ૫॥

પ્રભુહિ સહિત બિલોકિ બૈદેહી। પરેઉ અવનિ તન સુધિ નહિં તેહી ॥
પ્રીતિ પરમ બિલોકિ રઘુરાઈ। હરષિ ઉઠાઇ લિયો ઉર લાઈ ॥ ૬॥

અને શ્રીજાનકીજીસહિત પ્રભુને જોઈને તે [આનંદ-સમાધિમાં મગ્ન થઈને] પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો, તેને શરીરની સૂધ-બૂધ ન રહી. શ્રીરઘુનાથજીએ તેનો પરમ પ્રેમ જોઈને તેને ઉઠાવીને હર્ષની સાથે હૃદય સરસો ચાંપી દીધો. ॥ ૬॥

છં૰ – લિયો હૃદયઁ લાઇ કૃપા નિધાન સુજાન રાયઁ રમાપતી।
બૈઠારિ પરમ સમીપ બૂઝી કુસલ સો કર બીનતી ॥
અબ કુસલ પદ પંકજ બિલોકિ બિરંચિ સંકર સેબ્ય જે।
સુખ ધામ પૂરનકામ રામ નમામિ રામ નમામિ તે ॥ ૧॥

સુજ્ઞોના રાજા (શિરોમણિ), લક્ષ્મીકાંત, કૃપાનિધાન ભગવાને તેને હૃદયે ચાંપી દીધો અને અત્યંત નજીક બેસાડીને કુશળ પૂછ્યા. તે વિનંતી કરવા લાગ્યો. આપનાં જે ચરણકમળ બ્રહ્માજી અને શંકરજી દ્વારા સેવિત છે, તેમનાં દર્શન કરીને હવે હું સકુશળ છું. હે સુખધામ! હે પૂર્ણકામ શ્રીરામજી! હું આપને નમસ્કાર કરું છું, નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૧॥

સબ ભાઁતિ અધમ નિષાદ સો હરિ ભરત જ્યોં ઉર લાઈયો।
મતિમંદ તુલસીદાસ સો પ્રભુ મોહ બસ બિસરાઈયો॥
યહ રાવનારિ ચરિત્ર પાવન રામ પદ રતિપ્રદ સદા।
કામાદિહર બિગ્યાનકર સુર સિદ્ધ મુનિ ગાવહિં મુદા॥૨॥

સર્વે પ્રકારથી નીચ તે નિષાદને ભગવાને ભરતજીની જેમ હૃદયે ચાંપી દીધો. તુલસીદાસજી કહે છે - આ મંદબુદ્ધિએ (મેં) મોહવશ એ પ્રભુને ભુલાવી દીધા. રાવણના શત્રુનું આ પવિત્ર કરનારું ચરિત્ર સદાય શ્રીરામજીના ચરણોમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારું છે. એ કામાદિ વિકારોને હરનારું અને [ભગવાનના સ્વરૂપનું] વિશેષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારું છે. દેવો, સિદ્ધ અને મુનિ આનંદિત થઈને આને ગાય છે. ॥૨॥

દો૦ – સમર બિજય રઘુબીર કે ચરિત જે સુનહિં સુજાન।
બિજય બિબેક બિભૂતિ નિત તિન્હહિ દેહિં ભગવાન॥૧૨૧ (ક)॥

જે સુજ્ઞ લોકો શ્રીરઘુવીરની સમરવિજયસંબંધી લીલાને સાંભળે છે; તેમને ભગવાન નિત્ય વિજય, વિવેક અને વિભૂતિ (ઐશ્વર્ય) આપે છે. ॥૧૨૧ (ક)॥

યહ કલિકાલ મલાયતન મન કરિ દેખુ બિચાર।
શ્રીરઘુનાથ નામ તજિ નાહિન આન અધાર॥૧૨૧ (ખ)॥

અરે મન! વિચાર કરીને જો! આ કળિકાળ પાપોનું ઘર છે, એમાં શ્રીરઘુનાથજીના નામ સિવાય [પાપોથી બચવા માટે] બીજો કોઈ આધાર નથી. ॥૧૨૧॥

માસપારાયણ, સત્યાવીસમો વિશ્રામ

ઇતિ શ્રીમદ્રામચરિતમાનસે સકલકલિકલુષવિધ્વંસને ષષ્ઠ: સોપાન: સમાપ્ત:

કળિયુગનાં સમસ્ત પાપોને નાશ કરનાર
શ્રીરામચરિતમાનસનો આ છઠ્ઠો સોપાન સમાપ્ત થયો.

(લંકાકાંડ સમાપ્ત)